KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ÁDÁM BIBORKA
BALÁZS GÉZA
BETHLEN BÉLA
DEMÉNY PÉTER
JÁNOSI CSONGOR
MISKOLCZY AMBRUS
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF
OBORNI TERÉZ
PRITZ PÁL
ROMSICS IGNÁC
SEBESTYÉN MIHÁLY
SZALAI ÁGNES
TÓTH ZSOMBOR
VARGA BORBÁLA
VÖRÖS ISTVÁN
ZOLTÁN BÉLA

BETHLENEK ÉS TELEKIEK

8

III. FOLYAM
2021.
AUGUSZTUS

KORUNK
FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY
HARMADIK FOLYAM • XXXII/8. • 2021. AUGUSZTUS

TARTALOM

OBORNI TERÉZ • Erdély elfelejtett „Tacitusa” – bethleni és keresdi Bethlen János (1613–1678) kancellár 3
SZALAI ÁGNES • Teleki Mihály, „minden későbbi széki Teleki ősatyja” 12
TÓTH ZSOMBOR • 1716 karácsonya Bethlenszentmiklóson: a Bethlen-textológia kezdete? Hermányi Dienes József mint szemtanú és textológus (*előtanulmány*) 21
SEBESTYÉN MIHÁLY • Utólag – Teleki Sámuelről 32
MISKOLCZY AMBRUS • Teleki László, a fogarasi román boérok követe a kolozsvári diétákon 37
ROMSICS IGNÁC • Bethlen István miniszterelnöksége 1921–1931 46
VÖRÖS ISTVÁN • Alig-alig, A sás és a nád között, Szökés a teremtő elől, A láthatóról (*versek*) 59
PRITZ PÁL • Teleki Pál 62
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF • „Mindent Erdélyért!” itthon és az emigrációban: gróf Teleki Béla élete 72
JÁNOSI CSONGOR • Kulturális értékmegőrzés és informális tolerancia az államszocializmusban. Bethlen Anikó emlékezete 82
VARGA BORBÁLA • Álvaro és a galamb, Reggeli edények, Mindegy, Az ágy (*történetek*) 94

■ **DOKUMENTUM**
Mozaikképek gróf Bethlen Béla életéből (*Romsics Ignác bevezetőjével*) 97

■ **VILÁGABLAK**
ÁDÁM BIBORKA • Talmi civil eszköz? A Minority SafePackről dióhéjban 104

■ **MŰHELY**
BALÁZS GÉZA • Mi lett volna, ha…? A találgatási ösztön és a történelem 116

■ **TÉKA**
DEMÉNY PÉTER • Magánlátlelet (*Sasszé*) 121

■ **ABSTRACTS** 123

■ **KÉP**
ZOLTÁN BÉLA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)
■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR
■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.
A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Kolozs Megyei Tanács és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania
■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; http://epa.oszk.hu/00400/00458; e-mail: korunk@gmail.com
■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;
a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com
■ Revistă culturală finanţată cu sprijinul Ministerului Culturii
■ Revistă editată de Asociaţia de Prietenie Korunk
(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)
■ ISSN: 1222-8338

OBORNI TERÉZ

ERDÉLY ELFELEJTETT „TACITUSA" – BETHLENI ÉS KERESDI BETHLEN JÁNOS (1613–1678) KANCELLÁR

Jankovics József irodalomtörténész (1949–2021) emlékének

Bethlen János Erdély 17. század közepi válságos éveinek meghatározó személyisége, az események sűrűjében forgolódó vezérpolitikusa volt, akit nem csupán politikai szerepe, de történetírói alkotása is kiemelt a korabeli főurak közül. Bethlen személyét még különösebbé, izgalmasabbá teszi, hogy néhány kortársa köpönyegforgatással, hűtlenséggel vádolta a mindig is az események fő sodrában haladó kancellárt. Ezekre a vádakra az adott alapot, hogy Bethlen az 1657–1661 közötti években, amikor a fejedelemség megmaradása volt a tét, az Erdély trónjára gyors egymásutánban lépő fejedelmek mindegyikét szolgálta. Egyiktől a másikhoz pártolt, s az utolsó három fejedelem – Barcsay Ákos, Kemény János, majd Apafi Mihály – mellett pedig már a fejedelemség legmagasabb kormányzati tisztségét, a kancellári rangot viselte. II. Rákóczi Györggyel hírhedten megromlott a korábbi bizalmi viszonya, olyannyira, hogy a bukott fejedelem nemegyszer nevezte Bethlent árulónak.

Bethlen János személyét a mai olvasók elsősorban nagy jelentőségű kortörténeti műve révén ismerhetik, amelyet magyarul P. Vásárhelyi Judit fordításában, 1993-ban bocsátott közre a Balassi Kiadó.[1] A kötet Bethlen két művének együttes kiadását tartalmazza, amelyek Erdély történetének Bethlen Gábor halálától, 1629-től kezdődő és 1673-ig tartó időszakát tárják az olvasók elé, a történések középpontjában lévő, azokat átélő szemtanú megfogalmazásában. Az 1663-ban befejezett *Rerum Transylvanicarum*

„A háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érdekében eltökélten fáradozó szürke eminenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valóban volt."

libri quatuor című mű első kiadója, Benkő József nevezte „Erdély Tacitusának" az ilyesféle babérokra nem feltétlenül vágyó kancellárt. Munkájának céljairól az olvasóhoz intézett előszavában írja, hogy noha Európa-szerte sokat beszélnek Erdély dolgairól, de elhamarkodottan ítélkeznek, mivel nem ismerik az itteni dolgokat. Ezeket a reménybeli európai olvasókat akarja tévedéseiktől megszabadítani: „Vajha csak tíz éven keresztül Erdély lakosa lehetnél, Olvasóm, mi, erdélyiek pedig Bécsei, Párizsei vagy Madridéi, kétségkívül évek múltán nagyon is valós ítéletet alkothatnál rólunk, mi pedig rólad." Bethlen ehelyütt, szintén az olvasóhoz szólva fogalmazza meg az Erdélyi Fejedelemség történetét meghatározó alaphelyzetet, amely lényegben minden történés hátterében áll: „…intek mindenkit, hogy mérsékelten és keresztényi kegyességgel ítélkezzék azokról, akik a földkerekség két nagyhatalma közé – akik maguk is gyengék – helyheztettek, s míg egyszer ez, másszor az bizonyult erősebbnek, […] s ha nem akart elpusztulni, a dolgok végső kényszerét, ami minden halandón uralkodik, méltán hozva fel mentségül, arra kényszerült, hogy sokszor váltogassa patrónusait."

Bethlen művének nem volt célja Apafi alakjának dicsőítése, aki bár fejedelemmé emelkedett, az erdélyi szerényebb birtokos nemesség soraiból kikerülve, rangban nem állt fölötte. Bethlen nem csupán benne élt saját korában, de a fejedelemség politikusainak legbelsőbb köréhez tartozott, első kézből szerzett információk alapján, szorosan ragaszkodva az általa megismert tényekhez, az általa olvasott vagy sokszor általa megfogalmazott dokumentumokhoz írta le a korszak eseményeit, a maga szerepét azokban a lehető legtárgyilagosabban szemlélve és ismertetve. A kancellár műve, szavahihetőségét tekintve, nagy elismerésnek örvendett a kortársak és a késői utókor olvasóinak köreiben is, nem csupán a bőséges ismeretanyaga okán, hanem mert a „*sine ira et studio*" tacitusi elvet, a tárgyszerű és távolságtartó stílusban megírt elbeszélés megtartotta. Bár – tegyük hozzá – érzelmei kifejezésétől Bethlen sem lehetett mentes, kiváltképp a Várad elestét és Erdély azt követő kiszolgáltatott és földig pusztított állapotának leírásánál érezzük, hogy milyen szívszakadva festi le az akkori állapotokat.

Bethlen János történetírói alakját művének magyar fordítása kissé kiemelte a homályból, ám politikusi, államférfiúi munkássága ezekben a sorsfordító években alig ismert, amit az is jelez, hogy személyes életpályájáról még nem készült modern monografikus feldolgozás, holott mind a budapesti Országos Levéltárban, mind a kolozsvári levéltárban őrzött személyes levelezése kitűnő forrásanyagot szolgáltatna ehhez. Arra most nincs mód, hogy minden vonatkozásban megismerjük a kancellár életútját, de arra igen, hogy a II. Rákóczi Györgyhöz és Barcsay Ákoshoz köthető időszakban Bethlen életének néhány eseményét világosabban láthassuk, és elgondolkozzunk azon, vajon valóban köpönyegforgató, a tragikus események közepette a maga hasznát kereső, a fejedelmeihez hűtlen, áruló volt-e. A páratlan értékű elbeszélésből itt a fejedelemség történetének legviharosabb időszakára, a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő súlyos hatalmi válság éveire pillantunk rá, elsősorban Bethlen szemszögéből, az ő elbeszélésében foglaltak felidézésével.

A kisbúni ifjúkor

■ Bethlen János 1613-ban született a Küküllő vármegyei kisbúni kastélyban, Erdély egyik leggazdagabb, már akkor neves ősökkel rendelkező családjába. Édesapja Bethlen Farkas udvari lovaskapitány, Küküllő megye főispánja, édes-

anyja Kemény Anna volt, aki férje 1615-ben bekövetkezett halála után öt évvel ment nőül Macskási Ferenchez. Az ifjú neveltetését így mostohaapja irányította, aki bár itthon a legkiválóbb oktatókat – köztük a Gyulafehérvárott tanító Keresztúri Pált – szerezte meg számára, külföldi peregrinációra nem engedte, vagy talán anyagi okokból nem küldte, nem tudni. Bethlen felnőve igen fájlalta ezt a hiányt, talán ezért is volt, hogy két gyermekét Pált és a később híres íróvá és politikussá emelkedett Miklóst az átlagosnál hosszabb és szélesebb ismereteket nyújtó külhoni tanulmányútra küldte. Bethlen János 1637-ben vette feleségül Váradi Borbálát, aki gazdag kolozsvári kereskedőcsaládból származott, s akinek hozománya sem lehetett megvetendő. Az ifjú pár Kisbúnon rendezkedett be, a szép kastélyt 1640–1641-ben újabb bástyákkal is bővíttették.[2] Bethlen János – aki a nevét Betlen alakban írta, és előszeretettel használta a keresdi előnevet is – nevelőapja és édesanyja hatására még gyermekkorában tért át az unitárius vallásról a reformátusra.[3]

Az ifjú Bethlen az erdélyi politikai életbe 1640–41-ben lépett be, amikor is már részt vett a rendi országgyűléseken, ám egyelőre kisebb, inkább reprezentációs jellegű megbízatásokat kapott, mint például a fejedelem köszöntése vagy az országgyűlés zárultával a búcsúzó üdvözletek átadása.[4] I. Rákóczi György uralma idején Bethlennek nem sikerült nagyobb udvari vagy országos tisztségbe emelkednie, ám hogy ennek hátterében mi állhatott, még nem tudjuk. Annál nagyobb megbecsülésben részesült Öreg Rákóczi György halála után. Az ifjú fejedelem, II. Rákóczi György ugyanis kegyeibe fogadta, és számos tisztséget adományozott hívének: Bethlen 1649-ben fejedelmi táblai ülnök lett, amely hivatalt 1658-ig viselte, 1651–1656 között Torda vármegye, 1656–1662 között Küküllő vármegye, majd 1662-től Fehér vármegye főispánja lett. Jelentős szerepe volt az 1653-ban elkészült törvénygyűjtemény, az *Approbatae Constitutiones* elkészítésében, mint az ezzel megbízott országgyűlési bizottság elnöke.[5] Az ifjabb Rákóczi György diplomáciai feladatokat is rábízott, egy ízben János Kázmér lengyel királyhoz utazott, akinek a fejedelem a lázadó kozákokkal szemben fegyveres segítséget ígért, amelyet azután 1652-ben Mikes Mihály vezetett Lengyelországba.[6]

Rákóczi és Barcsay között őrlődve

■ Rákóczi György, noha a magyarországi befolyásos politikusok támogatását sikerült megszereznie, az oszmán-török szultáni udvar engedélye nélkül támadta meg Lengyelországot, 1657 telén.[7] A katonai akcióban részt vevő Bethlent Krakkó elfoglalását követően a város főparancsnokává tette, aki később – bizonyos források szerint – visszatartott egy portai küldöncöt, aki a szultán tiltó levelét hozta volna Rákóczinak. Azt nem tudjuk, ez valóban igaz volt-e, de az egészen bizonyos, hogy ez az újabb levél sem tudta volna semmissé tenni a történteket, azaz a portai engedély nélkül indított fegyveres akciót. Miként Bethlen János a hadjárat megindításakor a várható sikertelenségről írva megjegyezte: Rákóczi „…sem felismerni, sem elkerülni nem volt képes az isteni gondviselés végzetes elrendelését”.[8] Bethlen vezetői képességeit jól mutatja, maga a városparancsnoki kinevezés is, illetve az a tény, hogy a hadjárat végén az általa vezetett mintegy háromezer főnyi sereg végül sértetlenül tért haza Erdélybe, miközben a fejedelmi hadak színe-java odaveszett, vagy tatár fogságba került.[9]

Bethlen és Rákóczi György kapcsolata épp e hadjárat és az utána otthon, Erdélyben történtek után romlott meg végzetesen, a fejedelem csökönyössége és

méltatlan cselekedetei okán. Rákóczi és mintegy háromszáz főnyi katonasága hazamenekülését követően, 1657 szeptemberében, nagy izgalmak közepette Szamosújváron ült össze az országgyűlés, hogy a fejedelemtől számon kérje a történteket, és a felelősöket keresse. Az ősz folyamán az izgalom és a rettegés egyre nőtt: a Portáról és a budai pasától sorra érkeztek ugyanis a szigorú hangú levelek, és október végén egy török követ is érkezett olyan fermánnal, amely Rákóczi letételére és új fejedelem választására szólította fel a rendeket, ellenkező esetben kegyetlen megtorlást helyezett kilátásba.

A rendek tárgyalásokat kezdeményeztek Rákóczival a lemondás feltételeiről, ami nem hozott megoldást, a fejedelem rendre elhárította magától a sikertelen hadjárat felelősségét. A rendek közötti feszültség nem csökkent, mert érzékelték – Rákóczival ellentétben –, hogy a Porta parancsának engedelmeskedniük kell. Noha Kemény János és Barcsay Ákos személye már ekkor szóba jött lehetséges fejedelmi utódként, a Bethlen Gáborhoz fűződő rokoni szálak okán mégiscsak Rhédey Ferencet választották meg. Ekkoriban Bethlen János már a Rákóczi eltávolítását szorgalmazó tanácsurak között volt, felfogta és megértette, milyen rettenetes veszélyt jelent az oszmán fenyegetés. Rákóczi azonban mindent elkövetett, hogy az országban még bőségesen maradt hívei segítségével visszaszerezze a trónt, mellette állt a váradi vár kapitánya és katonasága, de a hajdúk és a székelyek is rendíthetetlen Rákóczi-hívek maradtak.

1658 januárjában az országban végképp zűrzavar lett úrrá: Rákóczit a januári medgyesi országgyűlésen a rendek visszafogadták, miközben a Portáról szállongó hírek arról tudósítottak, hogy a szultáni főserег mellett a budai vezérpasa, a szomszédos török várak hadai és a tatárok is készen állnak arra, hogy Erdélyre támadjanak. A szultán már Jenő várának megadását is követelte, és azt üzente Rákóczinak, hogy saját országában fogja felkeresni, hogy elrendezze a helyzetet. Rákóczi egyszerre készült szembeszállni a félelmetes és nyilvánvaló túlerőben lévő török–tatár hadakkal, az ellenfejedelem Rhédeyvel és az utóbbit támogató erdélyi urakkal, miközben követeket küldött a magyar királyhoz és német-római császárhoz segítséget kérve tőle. I. Lipót azonban mindössze részvétét nyilvánította az Erdélyre váró súlyos helyzet okán, segítséget azonban nem tudott nyújtani.

1658 tavaszára már Bethlen János volt a rendek és Rákóczi közötti tárgyalások egyik közvetítője, az esztendő augusztusában pedig tagja, sőt vezetője volt a rendek által kiválasztott, Rákóczit ismételten lemondásra felszólító küldöttségnek.[10] Ez kétségtelenül azt jelentette, hogy a szerencsétlenül végződő lengyel hadjárat óta eltelt közel egy esztendő alatt Bethlen végképp szembefordult Rákóczival. A kétségbeejtő helyzetben, 1658 augusztusára Nagysinkre elrendelt országgyűlésre alig néhány tanácsúr jött össze, Bethlen azonban jelen volt. A török–tatár hadak Erdély határain álltak, Bethlenék a nagyvezír személyes megkeresésével és visszafordításával próbáltak kimenekülni a szorított helyzetből, mindhiába. A török hadak már elözönlötték a Barcaságot, Háromszéket és raboltak, pusztítottak.

A nagyvezír 1658 szeptemberében a Portán kegyvesztett Rákóczival szemben Barcsay Ákost jelölte ki fejedelemmé, akit kezdetben Bethlen is támogatott. A két fejedelem közötti beháború is megkezdődött, s Bethlen volt az a követ, akit 1659-ben immár Barcsay küldött Rákóczihoz, hogy megállapodjon vele a megbékélés feltételiről. Noha a találkozás veszélyt hordozott magában, mégis Bethlen bízott önmagában, és bízott „nem lankadó lelkiismeretében”, és országa

iránti felelősségérzettől vezettetve vállalta a megbízatást. A tárgyalás Gyulafehérváron folyt le, Kemény János jelenlétében. Bethlen e szavakkal kérte Rákóczit a lemondásra: mivel kétségtelen, hogy „Felségeteknek még a nevét is micsoda gyűlölettel átkozza el az egész török nemzet, és annak akarata ellenére sem neki, sem az országnak nem lenne tanácsos és üdvösséges a fejedelemség megtartásán fáradozni, ezért az Isten kegyelmére kéri, vonuljon vissza, és ne hívja ki saját és az ország végső pusztulására a leghatalmasabb nemzetet".[11]

Bethlen világosan láttatja, hogy Erdélyország megmaradása érdekében próbálta Rákóczit a végső távozásra bírni, aki a megelőző másfél évben semmilyen úton-módon nem volt erre rávehető. Holott nyilvánvaló és köztudott volt az oszmán udvarnak erre vonatkozó parancsa, s ha ez nem történik meg, az ország megbüntetésére irányuló halálos fenyegetése. Rákóczi csak mosolygott a fentebbi szavakon, írja Bethlen, mert talán abban reménykedett, hogy diplomáciai manőverekkel elháríthatja a büntető hadjáratot. Még ekkor sem az országa pusztulástól való megmentését tartotta szem előtt, hanem hogy Bethlen útján különféle követelésekkel álljon elő Barcsay felé. Követelte, hogy Barcsay azonnal és véglegesen mondjon le a fejedelemségről, de arra semmilyen utalást nem tett, hogy hajlandó lenne távozni a fejedelmi székből. Miután kiderült, hogy a császári udvartól katonai támogatást nem kap, hadserege elpusztult vagy fogságba került, teljesen érthetetlen, hogy Rákóczi hogyan is remélte, hogy szembe tud szállni egy oszmán katonai erővel, amely kiegészülve a tatárokkal, rettenetes pusztítást képes végezni. Rákóczi nem kívánt kiegyezni Barcsayval, magának követelte a hatalmat, és mivel megbékélésre nem volt esély, fegyveres összecsapás közelített. A hadakozás azonban nem maradhatott meg a két ellenfejedelem, a Porta által támogatott Barcsay és a kegyvesztett Rákóczi belháborújának, mert részben a gyűlölt Rákóczi ellen, részben saját támogatottjuk érdekében elkerülhetetlen volt a török hadak beavatkozása.

Barcsay a sikertelen tárgyalást követően Bethlen János kancellár, Barcsay András, Paskó Kristóf és Tholdalagi Mihály személyében négyfős követséget küldött a Portára saját helyzete megerősítése érdekében, miközben ő maga Temesvárra menekült, ahol Szejdi Ahmed budai pasa sátrában „vendégeskedett", janicsároktól szorosan körülfogva. Mindez arra vall, hogy török részről valójában gyanakvással viseltettek Barcsay iránt is. Miután Barcsay elmenekült a törökökhöz, Rákóczi országgyűlést hirdetett Marosvásárhelyre, amelynek fő hangadói a Mikesek – Mihály, a volt kancellár és Kelemen, Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszék alkapitánya – voltak, illetve a csíki székely főkapitány, Lázár István, akik mindegyre azzal biztatták a jelenlévőket, hogy fogadják vissza Rákóczit. Rákóczi azonban – miként Bethlentől megtudjuk – erre a gyűlésre a környékbeli „nagyhangú söpredéket" is odahozatta, hogy velük vigye sikerre tervét. A jelen lévő és az erdélyi főurak által őszintén nagyra becsült Kemény János is részt vett a gyűlésen, tőle kértek véleményt abban a kérdésben, hogy ki is legyen mármost Erdély fejedelme. Kemény vonakodott, kibújni igyekezett a válasz alól, míg végül Mikes Mihály erőszakos fellépése és fenyegetése nyomán Rákóczi fejedelmet a rendek kínkeservesen visszafogadták. Bethlen véleménye a történtekről világos: „a bölcsebbek és azok, akik jobban szerették hazájukat, elvetették ajánlatát".[12] Kemény ezt követően kimenekült Erdélyből, részben, hogy feleségül vegye Lónyai Annát, Wesselényi István özvegyét, de Rákóczi haláláig már be sem tette a lábát az országba.

1659. június 24-én az erdélyi rendek a fejedelmi akarattal egyezőleg választották Bethlen Jánost az ország kancellárjává, hivatkozva őseinek szolgálataira, egyúttal arra, hogy ezekben a vészterhes időkben „…a Haza mellett való hasznos hűségéért és fáradhatatlan szolgálatjáért" érdemelte ki ezt a tisztséget. A kancellár nem kizárólag a fejedelem kancellárja, azaz a fejedelemség kormányzatának vezető tisztségviselője volt, hanem az ország kancellárja is. Megbízatását a rendek és a fejedelem együttesen határozták el.[13]

Ezt követően Bethlen a belpolitikai viszonyok rendezése, azaz Barcsay elfogadtatása érdekében folytatta tevékenységét, tudva és nemegyszer hangoztatva, hogy ettől a rendezéstől, azaz Rákóczi távozásától és a Porta által támogatott fejedelem elfogadásától várható a szultáni udvar haragjának lecsillapítása és az egész ország megmenekülése. Bethlen hamarosan Várad ingadozó védőihez, Haller Gábor főkapitányhoz, Balog Máté alkapitányhoz utazott, hogy mintegy 2000 forintnyi elmaradt zsoldot vigyen számukra – Barcsay nevében –, és egyúttal arra kérte őket, maradjanak meg az Oszmán Birodalom alattvalóinak, mert ez esetben nem esik bántódásuk. Mindezt a vele lévő Csengizáde Ali pasa is megígérte a várbelieknek, hozzátéve, hogy még élelmiszer-ellátmányt is kapnak a török hadaktól, amiben egyébiránt most nagy hiányt szenvednek.[14] Távozóban Bethlen – a saját művében elbeszéltek szerint – titokban és szinte könyörögve még egyszer felhívta a várvédők figyelmét arra, hogy még ha keblükben szeretetet is táplálnak Rákóczi iránt, azt tartsák titokban és maradjanak semlegesek, hallgassanak, és annak a fejedelemnek szolgáljanak, akit a törökök kijelölnek, mert Rákóczi neve alatt mindannyian el fognak veszni a törökök kardjaitól. A váradiak azonban nem hajlottak a szavára, sőt hajdúkat próbáltak felfogadni Bethlen és a követség többi tagjainak megöletésére, sikertelenül.

Bethlen azután visszatért Temesvárra Barcsayhoz. Ott már gyülekeztek a török hadak, amelyek Szejdi Ahmed budai pasa vezetésével 1659 októberében, Barcsay támogatására, Erdélybe vonultak. Az összecsapások során Rákóczi több ezer gyalogosát elveszítette, majd a két sereg egymást hajszolta Erdélyen belül, míg végül Rákóczi a hadaival Sellenberk mellett állomásozott, és megpróbálta a Szebenben ülő Barcsayt rávenni a lemondásra és Szeben átadására. Az ingatag lelkű Barcsay hajlott volna erre, de a vele lévő törökök „és néhány magyar előkelő, akik vele együtt vonultak be a városba, nem látták volna előre az ország végső pusztulását, és nem lettek volna más véleményen".[15] A néhány magyar előkelő között maga Bethlen János is ott volt, de nem sokáig tudták Barcsayt tartóztatni, aki Déva és Szeben átadását megígérte Rákóczinak. Ekkor a jelenlévők – Bethlen szavait idézve – csodálkozva kérdezték tőle, hogy vajon megőrült-e, hogy Rákóczihoz akar csatlakozni, vajon úgy gondolja-e, hogy Rákóczi hadai fölérnek az Oszmán Birodalom hadseregével, vagy neki van-e elegendő eszköze arra, hogy békét kössön velük. Erre Barcsay – talán a bortól nem egészen tiszta elmével – azt felelte, ő nem bánja, ha tavaszig boldogan élhet, utána kész akár együtt is meghalni Rákóczival. Azt később közli Bethlen, hogy Barcsay e súlyos nézetkülönbség miatt Haller Gáborra és rá is rettenetesen megharagudott, olyannyira, hogy Szeben város vezetőit és általában a körülötte lévő előkelőket is próbálta ellenük hangolni.[16]

Noha Bethlen elbeszéléséből többnyire nehéz kihámozni a szerző magánvéleményét, de mégsem lehetetlen. A Rákóczi és Barcsay cselekedeteit bemutató mondataiban a szikár tények leírása ellenére tetten érhető a saját véleménye. Például a Barcsay fejedelem viselkedését bemutató sorokban megmutatkozik

Bethlen csalódottsága és a józan ésszel, vagyis az ország érdekeivel szembemenő tettek elítélése. De folytatva a roppant tanulságos történetet: ezek után Barcsay Rákóczinak levélben mintegy „beárulta" saját híveit, Haller Gábort és Bethlen Jánost, aki haragra gerjedve utóbbinak feleségét és ötéves kislányát fogságba vettette, birtokaitól pedig megfosztotta.

1660-ban a budai pasa a Portáról újabb parancsot kapott Erdély felprédálására, Rákóczi elűzésére. Bethlen tudomása szerint a sereg 25 ezer főt tett ki, a markotányosokon és egyéb kisegítő egységeken kívül, és legelőbb a hajdúk megsemmisítésére indultak. Szejdi ezek után, miként közismert, óriási pusztítást vitt véghez Biharban, amit Bethlen leírása rendkívül részletesen tár elénk. A pasa már a Szilágyságot fosztogatta, amikor Rákóczi országos hadfelkelést hirdetett, amire a székelyek óriási számban gyülekeztek. A pasa serege lassan nyomult előre, Kolozsvár és Szamosfalva között táborozott le, és a város ostromára készült. Rákóczi megrémült a hatalmas seregtől, de katonai vezetői, köztük a skót származású Gaudi András határozott véleményére adva nem vonult vissza. A pasa seregei átvonultak Kolozsváron és Monostoron, Fenes közelében táboroztak le. A sors tragédiája, hogy a váradi katonák egy részének, Boldvai Márton bihari alispánnal az élükön, a pasa seregében kellett harcolniuk, míg a másik részük Rákóczinál szolgált, így szembe is kerültek egymással.[17] A szászfenesi csatában Rákóczi vitézül harcolt, de súlyos sebeket kapott, köztük kettőt a fején, mígnem katonái – köztük a már említett váradi csapat tagjai – kiragadták a csata sűrűjéből. A törökök Gyalu váráig üldözték Rákóczi menekülő hadait, és súlyos vereséget mértek az erdélyi seregre. Rákóczi a sebesülést követő tizennyolcadik napon, 1660. június 7-én hunyt el, tetemét Ecsedre szállították, majd Sárospatakon temették el. A csata után Barcsay Szejdi Ahmed pasa kíséretébe – valójában fogságába – kényszerült. Rákóczi halála és a Barcsayban való csalódottsága ellenére Bethlen továbbra is Barcsay mellett maradt, és ha szükség volt rá, különféle megbízatásokat teljesített számára. Egészen addig, amíg egy új fejedelemjelölt személyében Erdély sorsának jobbra fordulására szívében új remény nem kelt.[18] 1660. július közepén ötvenezer főnyi török hadsereg kezdte meg Várad ostromát. Hosszú küzdelem után a védők augusztus 27-én adták meg magukat.

Erdély keresztútján

■ 1660 őszén Barcsay és a rendek a fejedelemségről való egyezkedésre gyűltek össze Görgény vára alatt egy kúriában, s ott tudták meg, hogy Kemény János bevonul Erdélybe, és magának kéri a fejedelemséget. Az esztendő végén megnyílt szászrégeni országgyűlésen a rendek Kemény Jánost fejedelemmé választották.[19] Ekkorra Bethlen már az erdélyi rendek egyik vezéralakjává vált. Ő fogalmazta meg a választási feltételeket, és ő köszöntötte az újonnan beiktatott fejedelmet az országgyűlés nevében. Bethlen tanácsosként és kancellárként ott volt Kemény legfőbb emberei között, holott az új fejedelem gyökeres fordulatot hozott az erdélyi politikai orientációban. A fejedelemség sorsát nem az Oszmán, hanem a Habsburg Birodalomhoz kötve tudta elképzelni. Az Erdély elleni rettenetes bosszúhadjárat ekkorra már mindenkit eltántorított a Porta mellől, ami oda vezetett, hogy Kemény és a rendek az 1661. április végi besztercei országgyűlésen kinyilvánították Erdély elszakadását a Portától, és a magyar királynak fogadtak hűséget.[20] A döntést követően megérkezett Kösze Ali pasa szigorú parancsa a

rendekhez, amelyben Kemény letételét és más, új fejedelem megválasztását követelte, s a jelöltek négy-öt fős körében Bethlen János neve is szerepelt.

Kemény János politikai irányváltása nem hozta meg a várt békét, sőt újabb oszmán megtorló hadjáratot eredményezett, és a Habsburg magyar királyi udvar felől Raimondo Montecuccoli és Souches tábornokok vezetésével érkező segítség már nem tudott mit tenni. Az oszmán túlerő 1661. szeptember 14-én Erdély fejedelmévé választtatta a krími tatárok fogságából épphogy hazaérkezett Apafi Mihályt. A két fejedelem közötti belharcot eldöntő nagyszőlősi csatában (1662. január 23.) Kemény életét veszítette. Erdély visszatért az Oszmán Birodalom uralma alá, súlyos területi és embervesztéseget szenvedve. Néhány forrás arra enged következtetni, hogy a rabszíjra fűzött és meggyilkolt népesség akár százezres nagyságrendű is lehetett. Bethlen János ismét az új fejedelem, Apafi Mihály mellé állt, kancellárként igyekezett menteni a maradék Erdélyt.

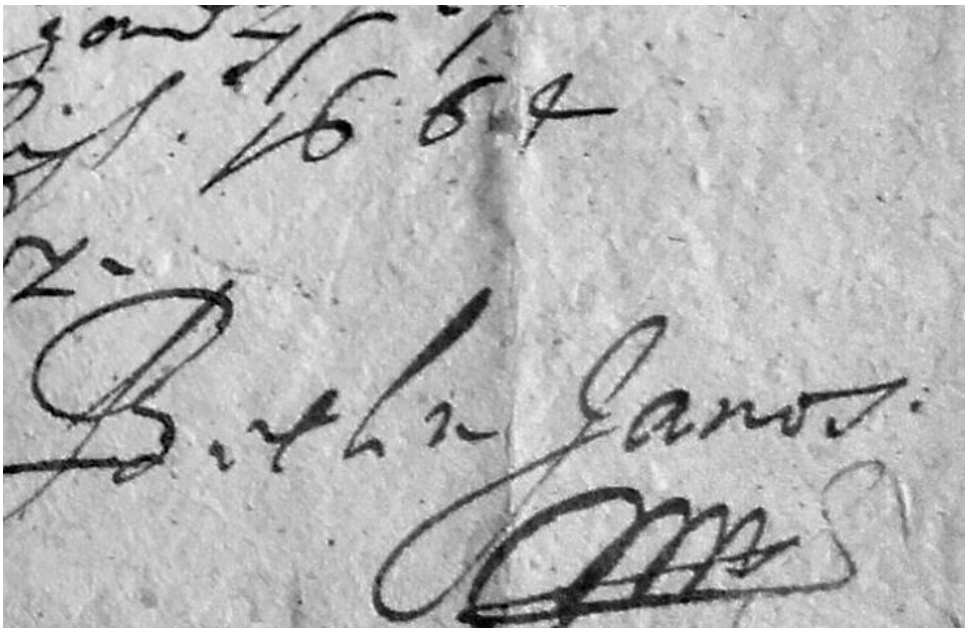

Bethlen pártváltoztatásainak őszinteségét megkérdőjelezték a kortársak, s ha pusztán a tényeket nézzük, akár gyanús is lehet a mindig újabb és újabb fejedelmekhez való csatlakozás. Bethlen János döntéseinek, pártváltoztatásainak magyarázatát, hátterét és indokait azonban magában rejti a kor, amelyben élt. A fejedelemség számára a válságos években a túlélés, az ország és az ország népének megmaradása volt a tét: a Porta hatalmában, ha elfogadják a szultáni udvar által kijelölt fejedelmet, vagy a Habsburg magyar király oltalmában, ha megfelelő segítség jön a királyságból a törökök kiűzésére. Ebben az ide-oda hányattatásban sok erdélyi főúr kereste a kiutat, a túlélés esélyeit, köztük volt Bethlen János is, aki mindvégig megfontolt, racionális és higgadt politikusnak bizonyult, noha olykor ő is kényszer szülte döntéseket hozott. Fejedelmek jöttek-mentek, ő azonban pártot nem váltott, és köpönyeget sem forgatott, ő nem fejedelmekhez volt hű, hanem hazájához, Erdélyhez. Arrafelé igyekezett fordítani az ország kormányrúdját, ahonnan a megmaradásnak és a pusztulás elkerülésének esélyét

látta kibontakozni. Bethlen János történelmi szerepéről a nagyszabású életművet korunkban a legjobban ismerő Jankovics József szavait idézzük: „A háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érdekében eltökélten fáradozó szürke eminenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valóban volt.”[21]

JEGYZETEK

1. Bethlen János: *Erdély története 1629–1673.* Ford. P. Vásárhelyi Judit. *Utószó*: Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp., 1993. A kötet valójában Bethlen János két munkáját közli, az egyik a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor ... ab a.1629 usque ad a. 1663* címet viselte, amelyet a szerző később egészített ki az események menetét 1673-ig továbbvivő résszel, amelynek címe *Historia rerum Transylvanicarum*. Irodalmi értékeléssel egybekötött elemző ismertetője: Bene Sándor: *A köpönyegforgatás dicsérete.* BUKSZ Budapesti Könyvszemle 6. (1994) 2. sz. 140–149.
2. Jankovics József: *Utószó.* In: *Bethlen János: Erdély története 1629–1673.* i. m. 609.
3. Lukinich Imre: *A Bethleni gróf Bethlen-család története.* Athenaeum, Bp., 1927. 179–193.
4. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* X. (1637–1648) Szerk. Szilágyi Sándor. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Bp., 1884. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae X.) 265. (a továbbiakban: EOE)
5. EOE XI. (1649–1658) Szerk Szilágyi Sándor. Bp., 1886. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae XI. 24.
6. Szilágyi Sándor: *Erdélyország története különös tekintettel mívelődésére.* II. Pest, 1866. 260.
7. A hadjáratra ld. Gebei Sándor: *II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657.* Hadtörténelmi Közlemények 1992. 2. sz. 30–64; Uő: *II. Rákóczi György külpolitikája*. Bp., 2004; Kármán Gábor: *II Rákóczi György 1657. évi hadjáratának diplomáciai háttere.* Századok 2012. 1049–1084; B. Szabó János: *„Sors bona nihil aliud” Az 1657. év „Blitzkrieg” kudarca Lengyelországban*. In: *Művészet és mesterség.* Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. II Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 231–251.
8. Bethlen: *Erdély története 1629–1673.* i. m. 29.
9. A Habsburg hadvezér engedélye a szabad elvonulásról: EOE XI. 287; Ld. még Katkó Gáspár: *A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története.* In: *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora.* Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. L’Harmattan Kiadó, Bp., 2009. 205–240.
10. EOE XI. 408; Erdélyi Alajos: *Barcsay Ákos fejedelemsége*. I. Századok 1906. 427.
11. Bethlen: *Erdély története 1629–1673.* i. m. 46.
12. Bethlen: *Erdély története 1629–1673.* i. m. 47–48.
13. EOE XII. (1658–1661) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1887. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae XI. 298–299; Bethlen Imre: *Második Rákótzi György ideje*. Nagy Enyeden, 1829. 107.
14. Csengizáde Ali pasa 1658 szeptemberétől a temesvári vilajet pasája lett, kétes értékű közvetítői szerepéről ld. B. Szabó János – Sudár Balázs: *„Independens fejedelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez*. II. Századok 2013. 4. sz. 993–994.
15. Bethlen: *Erdély története 1629–1673.* i. m. 60.
16. Uo. 61.
17. Dáné Veronka: *„…hazám, uram akaratán járó ember voltam”. Boldvai Márton pályafutása.* In: *„Az Várad dolga legnagyobb…” Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban*. Szerk. Oborni Teréz – Rácz Balázs Viktor. Nagyvárad, 2021. (Tanulmányok Biharország történetéről 9.) 41–60; Szalai Ágnes: *„Ez végház Várad helyett lévén…” A fejedelmi kormányzat szerepe a Székelyhíd végvár körüli tárgyalásokban.* In: *„Várad mint oltalmaztatik”. Küzdelmek Váradért a kora újkorban.* Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2019. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) 137–168.
18. Az események áttekintésére Bethlen János munkáján kívül ld. B. Szabó János: *Erdély tragédiája 1657–1662*. Corvina Kiadó, Bp., 2019.
19. EOE XII. 472. skk.; Bethlen: *Erdély története 1629–1673.* i. m. 87–91.
20. EOE XII. 56–57; 496.
21. Jankovics: *Utószó* i. m. 618; Vö. Uő: *Apa és fiú. Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához.* Iskolakultúra 1994. 1. sz. 120–123.

SZALAI ÁGNES

TELEKI MIHÁLY, „MINDEN KÉSŐBBI SZÉKI TELEKI ŐSATYJA"

...„képmutatása", azaz többszöri pártváltása inkább meggyőződésként értékelhető, amelynek mozgatórugója elsősorban a két nagyhatalom között egyensúlyozó fejedelemség helyzetének reális értékelése volt.

Kétségtelen, hogy a történelem iránt érdeklődők körében jól ismert a Teleki család neve és közéleti szerepvállalása. A família számos kiváló tudóst és politikust adott a magyar történelemnek, elég, ha csak Teleki Sámuel erdélyi kancellárra, a magyar nőnevelés egyik úttörőjére, Teleki Blankára vagy a 20. század tragikus sorsú miniszterelnökére, Teleki Pálra gondolunk.[1] Kevesebb szó esik azonban a család tekintélyét és vagyonát megalapozó, méltán „*minden későbbi széki Teleki ősatyjaként*" emlegetett 17. századi erdélyi politikusról, Teleki Mihályról és tevékenységéről.[2] Teleki Mihálynak, az önálló Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedei legbefolyásosabb politikusának ellentmondásoktól sem mentes életútja méltóvá teszi őt arra, hogy történelemalakító politikusaink között tartsuk számon.

Teleki Mihály származása és neveltetése

■ Teleki Mihály őseit vizsgálva csupán két generációig visszatekintve, elmondható, hogy a 17. század első felében néhány Zaránd és Bihar vármegyei falu és *portio* (részbirtok) tulajdonában a kisbirtokos nemesek közé tartoztak. A família viszonylag alacsony társadalmi helyzetéből adódóan még Teleki Mihály édesapja, Teleki

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

János is szolgálatvállalásra kényszerült, borosjenői és váradi végvári tisztként tevékenykedett.[3] Habár e pozíciók betöltése is birtokaik meglétére és nemesi rangjukra utal, s bizonyos, hogy szolgálataiért a két Rákóczi fejedelem birtokadományban részesítette Teleki Jánost,[4] a család még ekkoriban is csak a „középrangú" nemesek közé tartozhatott. Az anyai ág sem hozott jómódot a famíliának: habár Teleki Mihály édesanyja a fejedelemasszonyt is adó Bornemissza család sarja volt, annak szegényebb ágából származva leginkább a rokoni kapcsolatból fakadóan segíthette a későbbiekben fia politikai pályán való előmenetelét.

Ebbe a családi környezetbe és vagyoni körülmények közé született az 1630-as évek elején Teleki Mihály, vélhetően Nagyváradon. Iskoláztatottságáról meglehetősen keveset tudunk, kollégiumi képzésének egyelőre nincsenek nyomai az általunk ismert forrásokban. Annyi bizonyos, hogy tudott latinul, bár nem túl magas szinten művelte a nyelvet.[5] Leveleinek írásképe is a klasszikus képzettségének hiányát sugallja, levelezőtársai gyakran panaszkodtak arra, hogy nem boldogulnak misszíliseinek elolvasásával. Egy ízben például Kászoni Márton üdvözölte, hogy Teleki az általa intéztetett vásárlásához előre elküldte az arra szánt aranyat, azonban nem tudta megfejteni, hogy bizalmasa cserébe „*késeket, kecskéket, azvagy kecsegéket*" várt.[6] Teleki azt a tudást, amelynek birtokában volt, a politikai életben való érvényesüléshez szükséges gyakorlati ismeretekkel együtt minden bizonnyal II. Rákóczi György fejedelem udvarában szerezte meg.[7]

A karrier kezdetén – II. Rákóczi György és Kemény János szolgálatában

■ Teleki Mihály pályafutásának első állomását, mintegy tapasztalatszerzési és kitörési lehetőségként, a fejedelmi udvari szolgálat jelentette. Biztosan tudjuk, hogy az 1650-es évek második felében már II. Rákóczi György udvarában belső, bizalmas feladatokat ellátó bejáró inasként tevékenykedett, s a fejedelem szolgálatainak elismeréseként több birtokát is felmentette a kincstár számára járó dézsma fizetése alól.[8] Karrierjében a ranglétra következő foka a fejedelmi postamesteri pozíció volt, amely ugyancsak egy bizalmas állásnak és „ugródeszkának" tekinthető a politikai pályán történő későbbi előrelépéshez. A fejedelmi postaszolgálat élén állva ugyanis amellett, hogy az ő feladata volt megszervezni, hogy a rendelkezések a lehető leghamarabb eljussanak a címzettekhez, az ügyek intézése érdekében a fejedelem közvetlen környezetének tagjává válva és ezáltal kapcsolatokat építve Teleki számos titkos megbízatás ismerője és végrehajtója volt.[9] Ilyen előzményekkel nem meglepő, hogy ő is elkísérte II. Rákóczi Györgyöt a Porta engedélye nélkül vezetett és ennek következtében a törökök haragját kiváltó Lengyelország elleni hadjáratba. Hazatérésüket követően Teleki, az úgynevezett hatalmi válság időszakában (1657–1661), a II. Rákóczi György fejedelmi székből való letételét követelő és Erdély ellen hadjáratot vezető törökök által támogatott fejedelemmel szemben is kitartott ura mellett. Teleki ekkoriban, 1659-ben kapta első kimondottan katonai természetű megbízatását mint a váradi lovas katonák hadnagya.[10] Tisztségéből adódóan a lovas katonák fizetésének előteremtését intézte, és fejedelmi utasítás értelmében, egyeztetve a más katonai vezetőkkel, a hadak átcsoportosításáról és mozgósításáról döntött.[11] Végső soron azonban Teleki első katonai jellegű tisztségében történő munkálkodása sikertelennek értékelhető, hiszen az ekkori események 1660 nyarán II. Rákóczi György halálával és Várad török kézre kerülésével végződtek.[12] Ráadásul a korabeli köz-

vélemény a Rákóczi-pártot, köztük Telekit is felelősnek tartotta a foglalásért, mondván, hogy *„kegyelmetek egynéhányan hajtotta az egész Partiumnak szívét az Rákóczi méltóságos fejedelem hűségére, mert ha […] nem hajtották volna, ma is magyar kéznél volna Várod […]”*[13] Az ifjú Teleki közéleti szerepvállalása és az erdélyi vezető politikai körökbe történő felkapaszkodása azonban kétségtelenül megtörtént ez idő tájt.

Ezzel együtt Váradnak mint „Erdély kapujának” eleste a fejedelemség számára valóban óriási csapást jelentett, s ennek következtében az állam történetének zavaros időszaka sem ért véget az ifjabb Rákóczi György halálával. Az erdélyi vezető politikusok egy része ugyanis attól tartott, hogy a törökök, tovább folytatva a Partiumban megkezdett hódoltatást, Erdélyt oszmán tartománnyá alakítják, megszűntetve önálló államiságát. Ennek megelőzése érdekében a törökök által támogatott, határozatlan Barcsai Ákos helyére az erdélyi rendek 1660–1661. fordulóján a sokat tapasztalt Kemény Jánost ültették a fejedelmi székbe.[14] Az új helyzetben a török büntetőhadjárata során birtokait vesztett Telekit nemcsak a szükség, de a meggyőződés is Kemény János pártjára sodorta, ahogy maga fogalmazott feleségéhez, Vér Judithoz intézett levelében: *„csak szolgálhassak hazámnak, uramnak életem elfogyásával is*”.[15] Kemény János Telekire, agilitását felismerve, leginkább diplomáciai feladatokban számított. 1660 szeptemberétől több ízben járt követségben a Habsburgoknál, kezdetben a törökök elleni hathatós (katonai) támogatás megszerzése, majd a Kemény János segítségére küldött, az erdélyi végvárakban, így például Kővárban, Kolozsvárott vagy Székelyhídon állomásoztatott német katonaság megregulázása és fizetésének rendezése érdekében, utóbbi esetében kevés eredménnyel.[16] Teleki természetesen jelen volt ura mellett az elkerülhetetlen hadmozdulatokban is. Egyebek mellett részt vett 1662 januárjában a Kemény János számára végzetes, a török által fejedelemnek jelölt és az erdélyi országgyűlés által ekkorra már törvényesen megválasztott I. Apafi Mihály elleni nagyszőllősi ütközetben is. Az egyre kilátástalanabb helyzetbe kerülő Kemény-pártiak utolsó kapaszkodója a néhai fejedelem fia, Kemény Simon maradt, azonban rövid időn belül kiderült a politikai szerepvállalásra való alkalmatlansága. Mégis ebben a Habsburg-orientációt támogatók számára reménytelennek tűnő időszakban érkezett Teleki pályafutása az egyik legjelentősebb fordulópontjához, amikor is elnyerte a kővári vár főkapitányságát, 1662-ben.[17]

A vár az Erdélyi Fejedelemség végvárrendszerének északi láncszemeként, elsősorban a Felső-Magyarországon állomásozó császári-királyi katonasággal szembeni védelemben s a teljes erdélyi végvárhálózat működtetésében játszott kulcsfontosságú szerepet. Emellett a várkapitányi tisztség – a véghely elhelyezkedéséből adódóan – a Habsburgokkal történő tárgyalásokhoz szükséges információk begyűjtésében és közvetítésében is komoly jelentőséggel bírt.[18] Ez a kiemelkedően jelentős pozíció a politikai körülményeknek köszönhetően kezdetben óriási terhet rótt Teleki Mihályra. A várban maradt, korábban Kemény Jánost támogató császári-királyi katonák ellátása ugyanis nehézségekbe ütközött, a véghely is silány állapotban volt.[19] A tisztség betöltése és a vele járó hatalom azonban Teleki számára jó kiindulópontnak bizonyult az I. Apafi Mihály fejedelem oldalán való végleges elköteleződéshez.

■ I. Apafi Mihálynak is érdekében állt, hogy a sok szempontból kulcsfontosságú kővári vár és vidék támogatását a maga oldalán tudja, ennek záloga pedig egyértelműen a Teleki Mihállyal történő megegyezés volt. 1663 első hónapjaitól folyamatosak voltak a levélváltások Teleki és I. Apafi Mihály, a másod-unokatestvér fejedelemasszony, Bornemissza Anna, valamint a fejedelmi udvar tagjai között.[20] A személyes tárgyalás, mivel Apafit a törökök hadba szólították ekkoriban, a fejedelem helytartóira és Bornemissza Annára hárult. A megegyezés minden bizonnyal sikeres volt, Teleki véglegesen elkötelezte magát Apafi hűségén, s – mondhatni „cserébe" – megőrizhette a kővári vár főkapitányi tisztségét.[21] A pozíció ugyanakkor nemcsak katonai jellegű faladatokat hozott Teleki számára, hanem a vár és vidék irányítása szempontjából is komoly megbízatást, egyszersmind hatalmat jelentett. A vidék igazgatása ugyanis a 17. századra elnyert különleges jogállásából (*liber baronatus*) fakadóan a várkapitány irányítása alá tartozott,[22] s Teleki Apafitól a gyakorlatban is nagy szabadságot kapott a Kővár-vidéki ügyek intézésében. Katonai szempontból értelemszerűen a várkatonaság és a sajátos társadalmi státuszú puskás katonaelemekre vonatkozóan bírt széles körű jogokkal. Teleki ennek értelmében a korszak vezető gazdasági tisztségviselőivel egyeztetve gondoskodott a katonák ellátásáról, esetenként a véghely erődítéséről, szabályozást adott ki a várkatonaság számára, s az ő szava volt a döntő a puskások mozgósításakor is.[23] A véghely a kővári uradalom központjaként is funkcionált, így a végvári és az uradalmi tisztségviselők hivatalba állítása és részben munkájuk ellenőrzése is az ő feladatai közé tartozott.[24]

A kővári tartózkodására s ezáltal a Habsburgokhoz való közelségére és bizonyosan korábbi tapasztalataira építve Apafi a diplomáciai tárgyalások során is támaszkodott Telekire. E tekintetben első megbízatása 1664–1665-ben a Habsburgokkal folyó tárgyalássorozat volt, s vélhetően ez emelte be Telekit – rövid időre – a fejedelem bizalmas kormányzati testületébe, a fejedelmi tanács tagjai közé. Az erdélyi kormányzat Teleki által a váradi török tartomány és a fejedelemség közötti határvonal kijelölésében, a Porta irányába való adózás pontosításában, valamint az Erdélyben maradt német őrség helyzetének rendezésében várta a Habsburg fél támogatását a törökök ellen.[25] A tárgyalások csak részsikert hoztak Erdély számára, aminek következtében megkezdődött a fejedelemség nyugati határán a végvárhálózat megszervezése. Mindebben Teleki katonai és tanácsúri tisztségéből fakadóan ugyancsak részt vállalt: a fejedelmi tanács által a végvárak felmérésére és ütőképessé tételére 1665-ben kiadott utasítás pontjainak megfogalmazásakor ő maga is véleményét adta.[26]

Ezt követően Apafi Teleki iránti bizalma és tisztségeinek száma is egyre inkább növekedett. A fejedelem nagymértékben támaszkodott Telekire az ország északi védelmét biztosító Huszt végvárának kérdésében. A korábbi fejedelem, Rhédey Ferenc halálával (1667) a kulcsfontosságú végvár és uradalma örökség révén az Apafi fejedelmi pozíciójára aspiráló Zólyomi Miklós kezére, valamint a Magyar Királyság területén élő más örökösökre szállt volna, egyszersmind kikerülve az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alól. Ennek elkerülése érdekében a fejedelmi tanács egyeztetni kezdett az örökösökkel, s rendelkezésük értelmében több katonai pozíciót is betöltő tanácsúr, valamint Teleki Mihály közreműködésével végvári, fejedelmi és vármegyei hadakkal biztosították a véghely Apafi oldalán való megtartását.[27] A fejedelmi tanács s sok tekintetben Teleki ténykedésé-

nek köszönhetően Huszt az örökösökkel való megegyezés értelmében végül cserék révén 1670-1671-re fiskális kézbe került. Mindezek, továbbá Teleki eddigi karrierje és tevékenysége alapján nem meglepő, hogy a fejedelmi kormányzat Telekit tette meg Huszt végvárának főkapitányává. A pozíció pedig a kővári főkapitányi, valamint Máramaros (és Torda) főispáni tisztségével párosulva Erdély északi végvidékének legbefolyásosabb politikai egyéniségévé tette Telekit.[28]

Teleki ugyanakkor országos viszonylatban is ekkoriban ért karrierje csúcsára, hiszen éppen a huszti kérdés lezárulásával egy időben választották be – az 1664–1665. évi rövid periódust követően – véglegesen a fejedelmi tanácsba. Ő maga mindennek súlyát érzékelve jegyezte meg feleségének, Vér Juditnak, hogy „*Isten áldásúl vagy ostorúl rendelte, engemet az én kegyelmes uram az tanácsrend közé állíttatott*".[29]

Köztudott, hogy I. Apafi Mihály a korábbi fejedelmekhez viszonyítva nagyobb mértékben támaszkodott a felső szintű kormányzati döntések meghozatalakor és végrehajtásuk során is a fejedelmi tanácsra, s Teleki szava a „tanácsi rendbe" történő megválasztásától fogva szinte minden fontos kormányzati döntésben meghatározóvá vált. Mindez – csak néhány kérdéskört említve – jól érzékelhető a határvédelem szervezésében, a diplomáciai tárgyalásokban, az ország bevételeit biztosító harmincadok, sókikötők és sóaknák bérbeadásának intézése során vagy akár egy országgyűlés összehívásának eldöntésében.[30]

A fejedelmi tanácsban betöltött kiemelkedő szerepét és Teleki vezető egyéniségét példázza eddig legjobban feltárt tevékenysége: 1672–1681 között a Magyar Királyság területéről Erdélybe menekült bujdosók generálisaként való működése.[31] Tanácsúri kinevezését követően vezető gazdasági pozíció birtokába is jutott a tizedfőárendátori tisztség 1674-ben történő elnyerése révén. Kétségtelen, hogy az országos rangú titulusból adódóan a kincstár számára járandó tizedjövedelmek igazgatására ráhatása volt, azonban a tényleges munka oroszlánrészét a mellette „beosztottként" tevékenykedő viceárendátorok végezték. A tisztségre való kinevezése ugyanakkor önmagában is jelzi Teleki tekintélyét.[32] Életének utolsó tíz évében legfontosabb feladatai katonai vezető pozíciójában, országos generálisként érték, amely nem meglepő a politikai közeg alakulásának hála.[33] 1681-re ugyanis I. Apafi Mihály nyíltan szakított az egyre inkább önálló politikát folytató és Erdély önállóságát is veszélyeztető bujdosóvezérrel, Thököly Imrével. A Porta kegyeit kereső és részben elnyerő Thökölyvel szemben ekkoriban Apafit ugyan a törökök megerősítették hatalmában, azonban mindennek fejében az erdélyi seregek hadba szállását követelték a Habsburgok ellen vezetett hadjáratukban.[34] Ilyen körülmények között Teleki mint az ország katonai vezetője részletes ajánlást tett a hadakozásra való előkészületekről, kitérve a táborozás alatti szükségletekre, az otthon maradt kormányzat működtetésére, az országvédelem megszervezésére és a hadba szállás külföldiek előtt történő indoklására.[35]

Egy grófi címért eladta Erdélyt?

■ Az 1683-as hadjárat kudarcát s a törökellenes Szent Liga 1684-ben történő megalakulását követően Teleki egyre inkább a Habsburg-orientáció irányába igyekezett terelni Apafit és kormányzatát. Politikai tekintélyéből adódóan nem meglepő, hogy Erdély nemzetközi szövetségbe való felvételét, ugyanakkor a Habsburgok Erdély feletti fennhatóságának elismerését vállaló kercsesorai szer-

ződést Teleki Mihály írta alá. A rendek e szerződést még nem szentesítették, s kezdetben helyesnek tűnt elgondolásuk. A törökellenes szövetségben való erdélyi szerepvállalásról a Habsburgokkal való újabb tárgyalások végeredménye 1686–1687-re ugyanis Erdély önállóságát elismerő, tehát jobb feltételeket biztosító két egyezmény, az úgynevezett Haller-diploma és a balázsfalvi szerződés lett.[36] A Habsburgok visszafoglaló háborúk során elért sikerei azonban új alapokra helyezték a tárgyalásokat, amelyekben Telekinek újfent kiemelkedő szerepe volt. A nagyhatalmi nyomás közepette történő döntéseket a korabeli politikai elit egy része meggondolatlannak értékelte, s az Erdélyt I. Lipót császár oltalma alá helyező fogarasi nyilatkozatot (1688) egyenesen *„Teleki-féle hódolati nyilatkozatként”* is emlegették.[37] Teleki az 1680-as évek második felében a tanácsuraságából és katonai hivatalából adódóan is közvetlen kapcsolatban állt a császári katonák Erdélyben állomásozó vezetőivel, köztük Heisler generálissal, akit a korabeli elbeszélések szerint vendégül is látott sorostélyi birtokán. Nem meglepő, hogy az Erdély önálló államiságát féltő Bethlen Miklós az összejövetelt *„Apafi, Teleki, Heiszler és Erdély tora”*-ként értékelte.[38] Teleki – generálisi kötelezettségének eleget téve – néhány hónappal később éppen az említett tábornok társaságában vett részt a törökellenes hadmozdulatokban, s a Thököly Imre vezette sereggel szemben a zernyesti ütközetben vesztette életét 1690 augusztusában.[39]

Az érdemeiért 12 ezer forint értékű ezüstneműt, valamint a császártól grófi rangot kapó Telekit a közvélemény és a történetírás is elítélte a kedvezőtlen paktumokért és császárpártiságáért. Azzal együtt, hogy Teleki számára „magánemberként” kétségkívül haszonnal jártak a Habsburgokkal folytatott tárgyalások, mégis inkább az ország iránti felelősségérzet hajthatta az egyezkedésben. Vélhetően úgy ítélte meg a fennálló helyzetet, hogy Erdély megmaradásának esélyei a törökellenes szövetséghez csatlakozva és a Habsburgokkal egyezségre jutva a legjobbak. Az sem meglepő, hogy a császáriak, ismerve Teleki politikai súlyát és tekintélyét, mindent megtettek annak érdekében, hogy a maguk oldalára állítsák az erdélyi kormányzat ekkora már kétségtelenül legbefolyásosabb képviselőjét. Azonban Teleki (és az erdélyiek) törekvéseit felülírta a Habsburgok hatalmi fölénye, amelynek köszönhetően aktualitásukat vesztették a korábbi egyezmények. Erdély sorsának alakulását így ekkortájt már kevéssé határozták meg akár Teleki, akár más erdélyi politikai erők irányelvei. Sokkal inkább azon birodalmi érdekek, amelyek a törökellenes háború során „keleti bástyaként” tekintettek Erdélyre, majd – minimálisan építve ugyan a korábbi tárgyalásokra, de – alapvetően a fejedelemségnek a Habsburg Birodalom kereteibe történő integrálását szem előtt tartva fogalmazták meg a Diploma Leopoldinum pontjait, amely egészen 1848-ig meghatározta a korábbi önálló állam közjogi helyzetét.[40]

Teleki Mihály birtokai és udvartartása

■ Érdemes néhány sorban kitérni arra, hogy Teleki a politikai ranglétrán történő emelkedése során saját vagyonának gyarapítására is figyelmet fordított. A tisztségei után járó bevételei a korabeli viszonyok között önmagukban is igen jelentősek voltak, tudatos birtokpolitikájával pedig a korszak végére kétségtelenül a legvagyonosabb főurak sorába emelkedett.[41] A törökök hódításainak következményeként, családi birtokainak elvesztését követően, már az 1660-as években örökjogon vagy zálogként bírva megszerezte – egyebek mellett – az uzdiszentpéteri uradalmat, a Fogaras-vidéki Kercsesorát vagy a család későbbi kedvelt tar-

tózkodási helyét, a Fehér vármegyei Sorostélyt. További kiemelkedő jószágszerzése a kővári főkapitányi tisztsége okán érthető módon a vidék számos településére kiterjedt, ami a családot Kővár-vidék első számú földesurává tette.[42] Magától értetődő, hogy a korszak szokásának megfelelően a Teleki-udvarok a politika, a reprezentáció és a kultúra színtereiként is működtek, saját udvartartással rendelkeztek.[43] Az impozáns Teleki-udvarházak és uradalmak igazgatása körüli feladatok koordinálása azonban a megbízatásai miatt sokszor távol levő Teleki helyett sok esetben feleségére, Vér Juditra hárultak.[44] Maga Teleki is több alkalommal vigasztalta a gazdasági feladatokkal elfoglalt nejét, hogy ne búsuljon, „*rövid nap ketten nyomjuk az ágyat*", emellett számtalan esetben kényeztette hitvesét a legelőkelőbbeknek kijáró ruhaneműkkel, mint például bársony holmikkal.[45] Szerelmük gyümölcse összesen tizenhárom gyermek lett, akiknek pályája alakítását Teleki a maga következetességéhez mérten már igen fiatalon a számukra létrehozott udvari iskolákban, majd kollégiumi taníttatásuk révén megkezdte. A lánygyermekek kiváló házasságaikra, míg a fiúgyermekek tudásuk és tapasztalatuk alapján elnyert tisztségeikre támaszkodva méltó utódai és folytatói lettek az édesapjuk által megkezdett törekvéseknek.[46]

Teleki Mihály pályafutásának mérlege

■ Teleki pályafutásának ismeretében röviden érdemes kitérni a főúr tevékenységének megítélésére is. Néhány fentebbi idézetből is kitűnik, hogy a kortársak és a történetírás több esetben elhibázottnak ítélte működését, gondolunk itt Várad és a Partium török kézre kerülésében való hibáztatására vagy a korszak utolsó éveiben a Habsburgokkal történő egyezkedések során képviselt, a fentiekben részletezett politikájának elmarasztalására. Emellett a Telekiről az őt és a fejedelmi párt is szívből gyűlölő Cserei Mihály elbeszélése nyomán alakult ki a történeti (szak)irodalomban meglehetősen negatív kép. Cserei Telekit egyenesen úgy emlegeti mint „*Istennek büntető ostora […] Erdélyben*", akinek karrierje és gazdagodása csupán képmutatásának, valamint a fejedelemasszonnyal való rokonságának és ezáltal a fejedelmi pár döntéseire való befolyásának köszönhető.[47] Véleményem szerint „képmutatása", azaz többszöri pártváltása inkább meggyőződésként értékelhető, amelynek mozgatórugója elsősorban a két nagyhatalom között egyensúlyozó fejedelemség helyzetének reális értékelése volt. Vitathatatlan, hogy Teleki politikai előmenetelét és birtokszerzéseit is segítette a Bornemissza rokonság,[48] azonban emelkedése nem kizárólag ennek, hanem politikai éleslátásának és pragmatizmusának köszönhető. Természetesnek tekinthetjük, hogy Apafi oldalán birtokait vesztett, „nincstelen" pozícióból indulva, tisztségeinek és hatalmának növekedésével párhuzamosan, kihasználva a lehetőségeket tudatosan figyelmet fordított családja vagyonának megalapozására és gyarapítására. Ugyanakkor – még ha többször eredménytelen vagy sikertelen is volt törekvése – Teleki Mihály a 17. századi magyar történelem emblematikus politikusa volt, s meghatározó szerepe volt abban, hogy az Erdélyi Fejedelemség a zavaros külpolitikai helyzet közepette még közel harminc évig fennmaradhasson.[49]

■ **JEGYZETEK**

1. Biás István: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kanczellár úti naplója 1759-1763*. Kossuth Nyomda, Marosvásárhely, 1908; Hornyák Mária: *Brunszvik Teréz „szellemi" gyermeke: Teleki Blanka (1806-1862)*. Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, 2012; Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879-1941)*. Jaffa Kiadó, Bp., 2018.

2. Kardos Samu: *A széki gróf Teleki család históriája 1609-1639-ig Szász Pétertől.* Régi Okiratok és Levelek Tára 1905. 5. sz. 51.
3. Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 15. (A továbbiakban Trócsányi 1972)
4. Iványi Béla: *A római szent birodalom széki gróf Teleki család gyömrői levéltára.* Szeged, 1931. 255; Szalai Ágnes: *A neveléspártoló Teleki Mihály.* In: Tőtős Áron (szerk.): *Fejezetek Erdély történetéről.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2018. 110. (5. jegyz.)
5. Trócsányi 1972. 16-17.
6. Gergely Sámuel: *Teleki Mihály levelezése. II. kötet 1661-1663.* Athenaeum, Bp., 1906. 652.
7. Trócsányi 1972. 17.
8. Meg kell jegyeznem, hogy Telekit ekkoriban főbejáróként, inasként, bejáró inasként, udvari familiárisként és *cubicularius*ként egyaránt említik a források. Koncz József: *II. Rákóczy György fejedelem eredeti saját kezű levelei.* Hadtörténelmi Közlemények 1894. 7. sz. 41; Gergely: i. m. I. 41, 141; Iványi: i. m. 262-264; Dáné Veronka: *A Rákócziak cubiculariusai.* In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás - Jakó Klára (szerk.): *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban.* I. Kvár–Bp., 2020. 25, 39.
9. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540-1690.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 250. (A továbbiakban Trócsányi 1980) (Bizonyos, hogy egy ideig Teleki átfedéssel bírta a bejárói és a postamesteri címet, s időnként főpostamesterként is emlegetik a források.) Példaként lásd Gergely: i. m. I. 39, 198.
10. Trócsányi 1972. 19-22; A hatalmi válság időszakáról összefoglalóan B. Szabó János: *Erdély tragédiája 1657-1662.* Corvina Kiadó, Bp., 2019.
11. Koncz: i. m. 51-52., 55; Gergely: i. m. I. 494, 503; Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Apparatus Epistolaris ad Historiam Transylvaniae, Ms. KJ. 289. Fol. 96. (Telekit „ő nagysága Kajánon jövő hadainak fő commendántja"-ként is említik a források ekkoriban.)
12. Trócsányi 1972. 22-23.
13. Gergely: i. m. I. 558.
14. Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei.* Pannonica Kiadó, Bp., 2002. 166.
15. Gergely: i. m. II. 159.
16. Trócsányi 1972. 23-25.
17. Oborni: i. m. 166-169; Trócsányi[b]: i. m. 35.
18. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 13. 1661-1664.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1888. 47. (a továbbiakban EOE)
19. EOE, 13. 139; Trócsányi 1972. 29.
20. Példaként lásd TML, II. 470-485.
21. Szalai Ágnes: *A helytartók, Bornemissza Anna és a „tanácsi rend" kormányzati szerepe I. Apafi Mihály 1663. évi távolléte idején.* Történelmi Szemle 2021. 2. sz.
22. Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 30-31.
23. A katonaság ellátására példaként lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), P659, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Fasc. 2. Nr. 129./20-24, 30-31; Koncz József: *Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből.* Hadtörténelmi Közlemények 1894. 4. sz. 428-432; A puskásokról és mozgósításukról példaként lásd Szentgyörgyi: i. m. 72-77; MNL OL, P1239, Apafi Mihály gyűjtemény, 2. d. 1665-6. Nr. 82-83.
24. Példaként lásd Szentgyörgyi: i. m. 93-94; Gergely: i. m. II. 500.
25. Szalai Ágnes: *„Ez végház Várad helyett lévén…" A fejedelmi kormányzat szerepe a Székelyhíd végvár körüli tárgyalásokban.* In: Oborni Teréz (szerk.): *„Várad mint oltalmaztatik"– Küzdelmek Váradért a kora újkorban.* (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) 154-161.
26. MNL OL, P659, Fasc. 33. Nr. 762./139.
27. Gergely: i. m. IV. 101-107, 147; Trócsányi 1980. 35, 67-69.
28. Példaként lásd Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (a továbbiakban RNL KMI), Mike Sándor gyűjtemény, Nr. 1132; MNL OL, P1238, Teleki Mihály gyűjtemény, 2. d. 1670-4. Nr. 1-12; uo. F439, A prefekturális sedria iratai, Fol. 16[r]; uo. P657, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Joglevelek, Nr. 3816-3817. 4306-4311. 4324-4352; EOE, 15. 141-142; Trócsányi 1980. 35.
29. Gergely: i. m. V. (bevezetés), 96.
30. RNL KMI, Kemény Sámuel gyűjtemény, Fasc. 15. Nr. 119-124; MNL OL, P659, Fasc. 1. Nr. 50-51./1. Szalai Ágnes: *Adalékok az erdélyi-oszmán-török kondomínium Apafi-kori történetéhez (1661-1685).* In: Oborni Teréz – Rácz Balázs Viktor (szerk.): *„Az Várad dolga legnagyobb…" Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban.* (Tanulmányok Biharország történetéről 9.) 258, 278-284.
31. Trócsányi 1972. 53-298; Trócsányi 1980. 35.
32. I. m. 325-326; MNL OL, P1238, 1. d. 1675-4. Nr. 5.
33. Generálissága és egyéb tisztségeinek teljes lajstroma: Trócsányi 1980. 35.
34. Oborni: i. m. 183.
35. MNL OL, P1239, 6. d. 1683-1. Nr.71[r]-76[v]
36. Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története. II. 1606-1830.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 871-877.
37. Jakab Elek: *Sándor Pál kapithia s az Erdélyi Fejedelemség utolsó évei. (II. közlemény).* Történelmi Tár 1875. 8. k. 26.
38. Bethlen Miklós*: Élete leírása magától.* In: V. Windisch Éva (s.a.r.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Bp., 1980. 812-813.
39. Kelemen Lajos: *Teleki Mihály halála és temetése.* Erdélyi Múzeum 1913. 3. sz. 154.
40. Erre összefoglalóan lásd Oborni Teréz: *Erdély helyzetének megítélése a törökellenes visszafoglaló háború idején (1683-1699) a magyar történeti szintézisekben.* In: Horn Ildikó et al. (szerk.): *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére.* 1-2. L' Harmattan Kiadó, Bp., 2016. 643-662.

41. R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az Erdélyi Fejedelemség a török kiűzésének korában. 1661-1711.* Magvető Könyvkiadó, Bp., 1984. 67; Teleki járandóságaira példaként: RNL KMI, Fejedelmi pénzügyi iratok, Fasc. 16. Nr. 37, 40, Fasc. 18. Nr. 97, Fasc. 47. Nr. 13.
42. Maria Ursuțiu (s.a.r.): *Rétyi Péter naplója*. Buk., 1983. 66; Trócsányi[a]: i. m. 301-309; Szentgyörgyi: i. m. 94.
43. Erre részletesen lásd Fehér János: *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673-1681).* Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2007.
44. Homonnai Betti: *Vér Judit életrajza.* Pesti Könyvnyomda, Bp., 1914. 11, 19-20, 24.
45. Gergely: i. m. II 158-159, 178-179.
46. Szalai: i. m. 112-117.
47. Kazinczy Gábor (s.a.r.): *Nagyajtai Cserei Mihály históriája.* Újabb Nemzeti Könyvtár I. Pest, 1852. 16-17, 60, 66.
48. Példaként lásd Gergely: i. m. II. 479; Nagy Dóra: *Bornemissza Anna fogarasi záloglevelei.* Történeti Tanulmányok XXIII. 2015. 23. k. 146-148.
49. Teleki megítélésére példaként lásd Trócsányi 1972. 328-330; Tolnai Gábor: *Erdélyi politikus Teleki Mihály.* Nyugat 1940. 9. sz. 415-420.

TÓTH ZSOMBOR

1716 KARÁCSONYA BETHLENSZENTMIKLÓSON: A BETHLEN-TEXTOLÓGIA KEZDETE? HERMÁNYI DIENES JÓZSEF MINT SZEMTANÚ ÉS TEXTOLÓGUS

(előtanulmány)

Jankovics József (1949–2021) emlékének

I. Bevezető

■ Bethlen Miklós fennmaradt autográf szövegeinek vagy ezek másolatainak csupán egy bizonyos hányada jutott el a nyomtatott nyilvánosságba. Szalay László szövegkiadása[1] Bethlen Miklós élettörténetének befejezése után 150 év múlva készült el, és nem autográf kéziratokból, hanem csupán csak másolatokból. Nagyon keveset tudunk Bethlen Miklós szövegeinek a kéziratos nyilvánosságban[2] való megjelenéséről, e szövegek használatáról és a disszemináció konkrét alkalmairól, illetve technikáiról. A fennmaradt másolatok regisztrálása[3] és áttekintése sajnos önmagában nem ad kimerítő magyarázatot arra, hogy *miként* másoltak; miközben nyilván az sem érdektelen, hogy *kik*. A Bethlen-kéziratoknak az 1858–1860-os editio princepset megelőző, a kéziratosságban eltöltött történetéről nagyon keveset tudunk. Töredékes a rálátásunk Bethlen Miklós eszéki (1708. május) és bécsi (1708. augusztus – 1716. október 27.) tartózkodása alatt készült szövegeinek textológiájára és filológiájára; legfőképpen a kancellár utalásaira, a levelezésben fennmaradt szűkszavú, elszórt megjegyzésekre hagyatkozhatunk. Noha tudjuk, hogy Bethlen Miklós 1710. január 23-án

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve az *MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500?1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt részeként készült.

Tanulmányom célja Bethlen Miklós kéziratainak a kéziratos nyilvánosságban való beágyazottságát hangsúlyozni, ezáltal is érvelve a tézis mellett, miszerint az erdélyi hosszú reformáció egy sajátos kéziratos kultúrát és nyilvánosságot működtetett...

befejezte élettörténetét, csupán feltételezéseink lehetnek arra vonatkozólag, hogy ezzel az élettörténettel mi történt 1710. január 23. után, sőt a szerző halálát, azaz 1716. október 27-ét követően. Arra vonatkozólag sincs megbízható tudásunk, hogy ezt az élettörténetet ki(k) tisztázták le, hogyan és hol másolták, hogyan került be, vagy milyen módon kötődik a legelső ún. *Bethlen-kódex*hez,[4] amely többnyelvű és -műfajú Bethlen-kéziratot vagy Bethlenhez kapcsolódó fontos irat másolatát tartalmazta (tartalmazhatta).

Ez az előtanulmány adalékokat próbál szolgáltatni a Bethlen-kéziratok 1716. október 27-ét követő történetéhez, és teszi mindezt úgy, hogy egy olyan kanonizált személyiséget is bevon a vizsgálatba, mint Hermányi Dienes József, akinek sokkal nagyobb szerepe lehetett az ős Bethlen-kódex kialakításában, ahogy ezt eddig feltételeztük. Tanulmányom célja Bethlen Miklós kéziratainak a kéziratos nyilvánosságban való beágyazottságát hangsúlyozni, ezáltal is érvelve a tézis mellett, miszerint az erdélyi hosszú reformáció[5] egy sajátos kéziratos kultúrát és nyilvánosságot működtetett, amelyet csak most kezdett el felfedezni a kora újkor irodalomtörténet-írása.

II. Hermányi Dienes József a visszaemlékező szemtanú

■ A domidoctus Hermányi Dienes József (1699–1763) egy jellegzetes erdélyi értelmiségi típusa a hosszú reformáció kultúrájának. Noha Székelyudvarhelyen (1711–1718) és Enyeden (1719–1728) tanult csupán, családi háttere[6] és a vezető erdélyi főnemesi családokkal való remek kapcsolattőkéje érdemben járult hozzá ahhoz, hogy domidoctusként is átlagon felüli műveltségre és olvasottságra tegyen szert. Életművének értelmezői egyetértenek abban, hogy egész élete folyamán rendkívül szorgalmasan olvasott, írt, sőt másolt, gyakran önerőből képezte önmagát. Nem rettent vissza a nyelvtanulástól sem; bár külföldön nem járt, franciául és németül is megtanult.[7] Nagyon keveset publikált, néhány halotti prédikációt leszámítva egyetlen jelentős munkája sem jelent meg életében. Kijelenthetjük, hogy Hermányi Dienes József a 18. századi kéziratos nyilvánosság egyik meghatározó alakja volt, mind a saját, mind a mások által írt, de őáltala másolt szövegek disszeminálása révén.[8]

Hermányi Dienes udvarhelyi tanulmányainak idején történt az az eset, amely a Bethlen-textológia szempontjából sajátos jelentőséggel bír, hiszen segíthet megérteni valamit abból a folyamatból, amelynek során a Bethlen Miklós-szövegek rendezett korpuszba szerveződtek, és lehetővé tették a Bethlen-kódexek megjelenését és elterjedését. Mivel Hermányi Dienes a kancellár Bethlen János adományából létrejött udvarhelyi református gimnáziumban tanult, ahol előtte apja, Hermányi Dienes Péter, sőt Cserei Mihály is, nem volt meglepő, hogy 1716 karácsonyát a Bethlen családnál töltötte legátusként.[9] Hermányi Dienes 42 év távlatából, 1758-ban keletkezett *Emlékirata*ban egy olyan epizódot elevenít fel, amelyet mindeddig ignorált a Bethlen-kutatás, noha jelentősége vitán felüli. Hermányi Dienes így meséli el ezt a nevezetes karácsonyi szolgálatot:

Ez után való Karátsonra rendelének Bethlen Szent Miklósra Gróf Bethlen Josefhez, a' hol három hétig heverék; mert annak a' bőven költö jámbor Urnak nem volt pénze hogy ki-fizessen. Itt létünkben érkezék-le Bétsből a' Bethlen Miklós nagy haju 's Német tsizmájú inasa, 's el-hozá a' hirt, hogy meg-holt Bethlen Miklós: vala nagy sirás azon a' napon; más nap pedig panaszolkodék

elöttünk a' fia, hogy ötet 27000 forint adosságba hagyta. Bethlen István is tanulo Urfi, lévén a' Bethlen Jósef tutorsága alatt, ott vala pedig Praeceptora Borosnyai János a' mostani Püspök; 's ennek az Urfinak is hozott vala a' Bétsi szolga egy Levelet, melylyet Bethlen Miklós Distikonokkal írt vala; mellybe a' vala befoglalva, mint tanult 's mennyire ment volt ö! Beszélli vala a' Bétsi szolga, hogy Bethlen Miklós a Bétsi árestumában XII foliánt írást irt; de azt mind bé-vitték a' Császár udvarába, 's nékie le-hozni nem engedték. Ez a' Sz. Miklósi út bajos volt ennékem.[10]

Valószínűnek tűnik, hogy a „nagy hajú 's Német tsizmájú" inas az a *Horvát* nevű bejárója Bethlen Miklósnak, aki már az 1690-es évektől szolgálta a kancellárt, illetve ennek halála után is a család szolgálatában maradt. A neve először egy 1695-ös Bethlen Miklós által írt levélben bukkan fel,[11] majd a bécsi ágens Tarczali Zsigmond[12] tudósításából tudjuk, hogy 1718 tavaszán, „Horváth uram" viszi haza Bethlen Józsefnek a kancellár bibliáját és zsoltároskönyvét.[13] A Hermányi Dienes által megjelölt, nagy siránkozást kiváltó halálhír időpontja is javításra szorul. Hermányi Dienes József vélhetően az utolsó adventi vasárnap után, de karácsony előtt érkezett Bethlenszentmiklósra, tehát valamikor 1716 decemberének utolsó harmadában lehetett fül- és szemtanúja a halálhír megérkezésének. A gond ezzel csupán az, hogy Bethlen Miklós 1716. október 27-én bekövetkezett haláláról Tarczali Zsigmond már október 28-án értesítette levélben Bethlen Józsefet.[14] A temetés körülményeiről, az ezzel kapcsolatos nehézségekről (a holttest hazaszállításának sikertelen kérelmezése, sírhely, szertartás, kiadások stb.) pedig Tarczali további levelekben számolt be az örökösnek október 31-én és november 3-án.[15] Így tehát a siránkozást és a nagy szomorúságot nem a tragikus hírrel való először szembesülés válthatta ki, hanem sokkal inkább az, hogy Horvát feltételezhetően Bethlen Miklós személyes tárgyaiból, és ami a legfontosabb, (kéz)irataiból vitt haza néhányat. Megint, a Hermányi Dienes által Horvát szájába adott információ, miszerint „Bethlen Miklós a Bétsi árestumában XII foliánt irast irt, de azt mind bé-vitték a Császár udvarába, 's nékie le-hozni nem engedeték", bár nem valótlan, de bizonyos előzmények által szükségszerűen kontextualizált, újfent pontosítást igénylő kijelentés. Ugyanis a 42 év távlatából felidézett beszámoló nem teljesen helytálló módon adta elő a tényeket, hiszen nyilván nem Horvát, egy egyszerű bejáró járt el Bethlen Miklós lefoglalt írásainak érdekében, hanem a bécsi ágens Tarczali, aki már az október 28-án kelt levelében tájékoztatja Bethlen Józsefet: „Az Excelsum Consilium Bellicum tegnap minden irásit a' szeginy Urnak el pecsételteté s el viteté, mellyeknek ki adattatásokért Nagodnak Instálni kell."[16] Az ágens és az örökös 1732-ig nyomon követhető levelezésének többször előforduló témája a visszaszolgáltatott vagy a még lefoglalt Bethlen-kéziratok sorsa. Valószínűnek tűnik az a feltevés, hogy a visszaadott iratokat és kéziratokat vitte haza Horvát, és a kancellár kézírásával telerótt papírok látványa erős érzelmi felindulást váltott ki a családtagokból.

A Hermányi Dienes révén Horváttal kimondatott, a Bethlen Miklós által írt szövegek mennyiségére vonatkozó megállapítás sem állja meg a helyét. A „XII foliánt"-nyi szöveg, amely a „Bétsi Árestomban" keletkezett, aligha helyes megbecslése a kancellár tollából kikerült szövegek valós mennyiségének. Bethlen Miklós maga egy datálatlan levelében, amelyet vélhetően 1709. július 28–29. körül írt,[17] a feleségének elmondja, hogy: „…hiszem esztendő alatt irtam be magam kezemmel tiz kontz papirosat…"[18] Amennyiben a Hermányi-kiadás jegyzeteit

követve a „foliant"-ot az „ív" megfelelőjének értjük,[19] máris bajban vagyunk, hiszen egy „konc" írópapír 24 ívből áll. Látványos itt az ellentmondás, hiszen Bethlen megbízható kijelentése, miszerint körülbelül 240 ívnyi szöveget írt, sokszorosa annak a 12 ívnek, amelyről Hermányi Dienes tudósít minket, igaz 42 év távlatából. Nem kell különösebben magyarázni, hogy miért inkább Bethlen Miklósnak adjunk igazat, de érdemes talán felidézni azt, hogy noha Bethlen kéziratainak és bécsi iratgyűjteményének csupán egy töredéke maradt ránk, amit ma ismerünk is, még így is impozáns korpuszt képez.

Hermányi Dienes József beszámolójának centrális eleme az a rövid utalás, ami az inas által hozott szövegek természetére vonatkozik, érdemes itt felidézni újra:

> Bethlen István is tanulo Urfi, lévén a' Bethlen Jósef tutorsága alatt, ott vala pedig Praeceptora Borosnyai János a' mostani Püspök; 's ennek az Urfinak is hozott vala a' Bétsi szolga egy Levelet, melylyet Bethlen Miklós Distikonokkal írt vala; mellybe a' vala be-foglalva, mint tanult 's mennyire ment volt ö![20]

Noha a személyi viszonyokra vonatkozó kijelentések többnyire helytállók, ugyanis Borosnyai Lukács János a kancellár unokájának, Bethlen Istvánnak az ephorusa, aki 1716 tavaszától Enyeden tanult Szigeti Gyula István professzornál, s ennek házában is lakott, a „distikonokkal írt" levél címzettjét illetően további pontosításokat kell tennünk. Bethlen Miklósnak egyetlen levelét[21] ismerjük, amelyet unokájának címzett, és bár latinul írta, ez egyszerű próza, nem disztichonokba tördelt verses epistola, ráadásul nem arról szól, amit Hermányi Dienes jelölt meg tartalomként. Ebben a latin nyelvű levélben a kancellár röviden leírja, hogy örül az enyedi stúdiumnak, bár aggódik, hogy a törékeny békét háború válthatja fel, ami miatt a tanulmányait meg kell szakítania Bethlen Istvánnak, ez viszont a jövőjét sodorná veszélybe. További ellenérv az is, hogy ennek az 1716. március 11-én kelt levélnek kettős címzettje van, Bethlen Istvánon kívül a már említett Szigeti Gyula István enyedi professzor. Kevéssé valószínű, hogy az 1716. március 11-én kelt levelet decemberben kézbesítette volna Horvát, annál is inkább, hogy itt valójában egy másik levélről és egy másik címzettről van szó egyszersmind.

Fel kell ismernünk, hogy a Hermányi Dienes által szemtanúként leírt latin nyelvű verses epistola tartalmi és formai (prozódiai) sajátosságainak kizárólag az a „O, mihi chare puer…" kezdetű levél felel meg, amelyet Bethlen Miklós Bethlen Józsefnek írt 1708 augusztusában, a Bécsbe érkezés első napjaiban. Az autográf levél eredetije fennmaradt,[22] de talán ennél is fontosabb, hogy Bethlen Miklós az 1708 őszén elkezdett élettörténetébe is bedolgozta ezt, valamikor 1708. december 31. előtt.[23] Bethlen néhány apró, de felismerhető módosítástól eltekintve valójában bemásolta ezt a levelet, illetve ennek a címzését is,[24] ami újfent megerősíti, hogy ez egy Bethlen Józsefhez és nem Bethlen Istvánhoz intézett levél volt. Hermányi Dienes tévedése érthető, hiszen Bethlen József (1693–1742), a tutor, alig 10 évvel idősebb, mint Bethlen István (1703–1737), nem lehetett nehéz életútjukat összetéveszteni; másrészt a legfőbb bizonyíték arra, hogy Hermányi Dienes József valóban ezt az 1708-as levelet látta, az, hogy Hermányi Dienes maga készített másolatot erről a levélről, és még a Bethlen Józsefhez intézett címzést is lemásolta. A másolat Hermányi Dienes kézírásában 2003-ban bukkant fel csupán,[25] de további két másolati példányt ismerünk a következő címmel: *Carmen Nicolai Bethlen ad Josephum filium Anno 1708 in Augusto*.[26]

Viszont adódik a kérdés, hogy Horvát miként tudott 1716-ban egy 1708-as keltezésű levelet kézbesíteni, ráadásul egy misszilisről van szó, amely el is jutott annak idején Bethlen Józsefhez és Rhédey Júliához, a kancellár feleségéhez. Erre csak egy magyarázat lehetséges, hogy Hermányi Dienes nem a misszilist látta, hanem az élettörténetbe bemásolt verziót. Ezt pedig könnyen lehet ellenőrizni, hiszen Bethlen Miklós a misszilisben küldött latin versszövegen néhány apró módosítást tett, és ezekkel a változtatásokkal együtt illesztette be az élettörténetébe. A Hermányi Dienes-féle verziót konfrontálva az 1708 augusztusában írt első latin verzióval, majd az 1708. december 31. előtt az élettörténetbe bemásolt enyhén módosított változattal, egyértelmű, hogy a Bethleneknél szolgálatot teljesítő Hermányi Dienes József ez utóbbi változatot másolta le. Egyetlen példát említek csupán, Bethlen Miklós az 1708 augusztusában írt első latin verzióhoz ugyancsak latin nyelvű verses címzést is készített, melynek egyetlen sorát módosítva másolta be az élettörténetbe. A „Nom[en] novit Sphynx, sapiens ergo Oedipus adsit" mondatból az élettörténetbe ez a variáció kerül be: „Nomen Sphynx *dicet*, sapiens *tantum* Oedipus adsit."[27] Hermányi Dienes másolatában ez utóbbi variáns szerepel. Nem érdektelen azt is felidézni, hogy Hermányi Dienes a levél tartalmát így összegezte: „mellybe a' vala be-foglalva, mint tanult 's mennyire ment volt ö [értsd Bethlen Miklós]". A levél nem pontosan erről szól, hisz sem műfajilag, sem terjedelmét tekintve nem volt alkalmas arra, hogy a kancellár stúdiumainak, netán külföldi peregrinációjának részleteit előadja; valószerűbbnek tűnik, hogy Hermányi Dienes a Bethlen Miklós élettörténetében olvasottakat keveri össze a lemásolt levél tartalmával. Újfent igazolást nyer tehát a tény, hogy 1716 decemberében Hermányi Dienes József látta, olvasta, sőt kimásolt a Bécsből hazaérkezett Bethlen Miklós élettörténetének autográf kéziratából.

Bár Hermányi Dienes számos kijelentése korrekcióra szorul, beszámolója teljes egészében nem áll távol az igazságtól, és a fentiekben vázolt forráskritika lehetővé teszi, hogy néhány nagyon fontos felismerést fogalmazzunk meg. A legfontosabb az, hogy Bethlen Miklós kéziratainak egy része már 1716 decemberében megérkezett Bethlenszentmiklósra. Noha a kancellár kéziratainak és személyes levéltárának teljes visszaszolgáltatását még évekig halogatja a bécsi adminisztráció, úgy tűnik, hogy az irodalomtörténeti szempontból legértékesebb és politikai szempontból legártatlanabb korpusz, az élettörténet és bizonyára az imádságok, talán más olyan textusok is, mint a Józsefnek írt terjedelmes traktátus, a latin nyelvű élettörténet (*Sudores et cruces…*) mind hazakerültek. Ez viszont azt jelenti, hogy együtt van az az autográf korpusz, amelyből az első vagy *ős Bethlen-kódex* elkészül(hetet)t. Az 1740-es években már felbukkannak ennek a legelső Bethlen-kódexnek a másolatai. Árva Bethlen Katának is van egy kódexe (1747), illetve Cserei Mihálynak is, tehát nem lehet vitás, hogy 1716 karácsonya és 1747 között valaki vagy valakik a Bethlen család megbízásából a hazakerült autográf kéziratokból kialakították azt az őskódexet, amely a disszeminációt lehetővé tette, illetve magát az első nyomtatott kiadást is, amelyre csupán 1858 és 1860 között került sor. Ide kívánkozik a kérdés: Hermányi Dienes Józsefnek lehetett-e köze az ős Bethlen-kódex szerkesztéséhez és összemásolásához?

III. „Három hét heverés…": Hermányi Dienes József mint textológus?

■ Láthattuk, hogy Hermányi Dienes Józsefnek 1716 decemberében sikerült kézbe venni Bethlen Miklós élettörténetének autográf kéziratát, vélhetően végig is olvasta, sőt kimásolta ebből a Bethlen Józsefnek írt latin verset. Okunk van rá feltételezni, hogy ennél (jóval) többet is tett. Hermányi Dienes beszámolójában az 1716 nevezetes karácsonyát megörökítő epizódot két látszólag egymásnak ellentmondó kijelentés keretezi. A karácsonyi szolgálat eseményeit elővezető első mondatban már elhangzik, hogy: „három hétig heverék; mert annak a' bőven költö jámbor Urnak nem volt pénze hogy ki-fizessen".[28] Az esetet konkludáló zárómondat viszont egyértelmű panasz: „Ez a' Sz. Miklósi út bajos volt ennékem."[29] A „heverés" itt nyilván átvitt értelemben értendő, hiszen a régiség számos más szövege olyan jelentésben használja, amely a rendes életvitel, akár a napi munka vagy a foglalkozás, illetve munkakör gyakorlásának akadályoztatását jelöli. Vagyis a „heverés" jelentése itt a megszokott aktív életvitelnek az egyén akaratán kívül egy kényszerű kontemplatív vagy az aktív cselekvést gátló kényszerszünettel történő felváltása. A kora újkori hosszú betegség, a börtön, az exilium vagy csak a hosszúra nyúlt tél, esetleg a megszűnni nem akaró tavaszi esőzések és járhatatlan utak okozta kényszerszünet, végül az ebből fakadó liminális tapasztalat kifejeződését kell meglátnunk benne. Szempontunkból nem lényegtelen, hogy ezt a liminalitást a kora újkor literátus emberei nagyon sokszor írással és olvasással ellensúlyozták. Tekintsünk egy kortárs példát, a kurucok elől 1705 és 1712 között Brassóba kényszerült Cserei Mihályt, aki számos kéziratának megírását, sőt bizonyos olvasmányait e liminális tapasztalatra vezette vissza.[30] 1709-ben befejezett terjedelmes *Compendium*ának keletkezését így adja vissza:

> In Anno 1709 A Brassai hoszszas Exiliumban töb szép könyvek közöt /: kiknek olvasásával giönyörködtetem magamat:/ Sido-Josephus Flavius Historicus Könyvét által olvasván mely nálam volt in Folio, a margójára imit amot irtam magamtol ez aláb következendö notatiokat, mellyeket is egimás után rendel feljedczettem és sok heljeken megh Tőbbitettem.[31]

Az 1709 és 1712 között keletkezett História megírásának is azonos a motivációja: „nem levén mivel töltenem az időt, ugy fogtam ez íráshoz…"[32] Cserei ebben a „száműzetésben", úgy tűnik, nemcsak írt és olvasott, hanem *másolt* is. Mikó Ferenc történeti munkáját a következő címmel másolta be jegyzőkönyvébe: „Néhai MIKO Ferencz maga életében történt Erdélyi Dolgokrol maga irot Historia tőlem iratva ki a Brassai exiliumban, Biro Sámuel folytatásával…"[33]

Ez az íráshasználati mentalitás, vagyis a liminalitás ellen az írással és olvasással történő védekezés Hermányi Dienes Józseftől sem állt távol. 1752-ben keletkezett és az utókorhoz címzett levelében hasonlóképpen reflektálja a megírás körülményeit: „ezt az írást írtam idö-töltésböl egyszer-másszor: igy lógattam a lábaimat mint a' rest, hogy meg ne 'sibbadjanak."[34] Ennek fényében bizonyára nem megalapozatlan feltevés, hogy ez a „három hét heverés" akár intenzív íráshasználatot is jelenthetett Hermányi Dienes esetében. A Bethlen Józsefhez intézett verses levélen kívül, meglátásom szerint, most keletkezett az a rövid kivonata Bethlen Miklós élettörténetének, amelyet Hermányi Dienes *E Biographia*

Nicolai Bethlen címmel hagyott ránk.[35] Ez a töredék hatását keltő kivonat valóban Bethlen Miklós élettörténete alapján készült, inkonzisztens kronológia alapján szervezve, amelyet a *köztörténet* és *éntörténet* (biográfia) szempontjai alakíthattak. Az indítás egy lineáris progresszív narrációt képez, a kivonat Bethlen Miklós születésétől indít, és 1703-ig jut el, itt megtorpan, és visszanyúl az 1695-ös bécsi követség történetéhez, melyben Bethlen Miklós, Apor István és Bánffy György is részt vett. Noha az eseményeket elviszi 1698-ig, itt egy újabb megtorpanás következik be, hiszen visszakanyarodik az 1670-es évek legfontosabb politikai botrányaihoz, a Bánffy Dénes, majd Béldi Pál vesztét okozó összeesküvésekhez és megtorlásokhoz, melyekben Bethlen Miklós is érintett, sőt áldozat is volt. A Bethlen Farkas 1679-es halálával záródó szakaszt újabb kronológiai ugrás után az 1699-el induló narráció viszi tovább, és jut el 1703-ig anélkül, hogy az 1704-es esztendő és Bethlen Miklós tragédiáját érintené vagy valamilyen módon megörökítené. Ez is azt a fajta hiányérzetet erősíti, hogy egy töredékkel van dolgunk.

Könnyen lehet, hogy a három hét végéhez érve a fiatal Hermányi Dienesnek nem maradt egyszerűen ideje a kivonatolást folytatni, vagy akár valamilyen más okból adódóan egyszerűen csak abbahagyta ezt a munkát. Talán soha nem is fogjuk megtudni, mi volt e döntés mögött. Ennél fontosabb azonban, hogy egy lehetséges és főként valószerű választ találjunk arra a bizonyos konkludáló mondatra, amely ennek az ottlétnek a „bajos" voltát tette egyértelművé. Véleményem szerint a heverés és a kéziratok olvasása, magáncélú használatra történő kivonatolása nem lehetett ellenére a fiatal, érdeklődő, alig 17 éves Hermányi Dienesnek, bizonyára valami más feladat eshetett nehezére a hosszan, akarata ellenére elnyúló ottléte alatt.

Ezzel kapcsolatosan pedig csak egy hipotézist tudok megfogalmazni, de teljességgel nem megalapozatlan. Úgy vélem, hogy a család és főként Bethlen József kérésére Hermányi Dienesnek az a feladat juthatott, hogy vegyen részt a Bécsből hazahozott Bethlen Miklós által írt kéziratok tisztázásában, illetve a korpusz megszerkesztésében. Ebben a másként izgalmas munkálatban azonban Hermányinak bizonyára csak másodlagos szerep jutott, a *scriba* fárasztó és monoton munkakörét szabhatták ki rá, mert Bethlen István *ephorusa*, az akkorra már enyedi tanulmányait befejező 22 éves Borosnyai Lukácsé lehetett a vezető szakértői és szerkesztői szerep. Hiszen sokrétű kompetenciára volt szükség Bethlen Miklós teológiai és bölcseleti kontextusokat és impozáns olvasottságot implikáló szövegeinek az értő letisztázásához, a szerzői szándékhoz legközelebb eső szerkesztésnek az elvégzéséhez. Erre a feladatra, úgy gondolom, még nem volt elegendő Hermányi Dienes.

Bethlen Miklós munkamódszere, a fennmaradt autográf töredékek tanúsága szerint, olyan írásmódot implikált, amely az első szövegverziót folytonos margináliákkal és utólagos kiegészítésekkel, továbbá korrekciókkal sűrűn teleírta. Arra is láthatunk példát, hogy egy eredetileg latinul megírt szöveghez (*Sudores et cruces…*) magyar nyelvű margináliákat illeszt, amelyeket Bethlen egyéni, a szövegtestre felvitt kéziratos jelzéseit követve a latin szöveggel párhuzamosan kell olvasni.[36] Mindez egy hozzáértő tisztázást követelt meg, amelynek során a kancellár szerzői intencióit legszorosabban követve, egyetlen koherens, az erdeti jelentést nem veszélyeztető szövegtestbe kellett beépíteni a főszöveget és az utólag keletkezett margináliákat, illetve kommentárokat. Ennek a megvalósítása hosszan tartó és alapos figyelmet, kifogástalan latin és magyar (írás)tudást köve-

telő fáradságos munkát feltételezett. Az ilyen *impurus* szövegek letisztázását Bethlen maga a *purizálás* terminussal adta vissza.[37] Következésképp, miközben Borosnyai Lukács ezeket az impurus autográf textusokat átnézte, rendszerezte, végül kialakította ezek sorrendjét, továbbá meghatározta a különféle korrekciók módját és mértékét, legalább egy (?) megbízható scribára volt szükség, aki a kellő nyelvi és literátori kompetenciák birtokában a *purizálást* elvégezte. A sokat és gyorsan író, szépírást udvarhelyi tanulmányai alatt elsajátító[38] Hermányi Dienes, pechjére, ideális jelölt volt erre a munkakörre, másrészt a Bethlen-családban bevett szokás volt az alumnusokat, sőt a birtokon szolgáló papokat literátori feladatok elvégzésére használni.[39] Nem tudjuk, hogy valóban ez vagy legalább valami hasonló történt-e, nehéz is ezt bizonyítani, az azonban vitathatatlan, hogy az 1740-es és 1750-es években létezik egy (ős?) Bethlen-kódex, amely a kancellár élettörténete mellett esetleg más szövegeket is tartalmaz, és amelyet kizárólag Bethlen Józseftől vagy családtagjaitól lehet kölcsönözni és olvasni, aláírt és pecsételt elismervény ellenében. 1751-ben Bethlen Dávid hasonlóképpen járt el, a kölcsönzést tanúsító eredeti, saját kezű elismervényét pecséttel és aláírással látta el:

Aõ. 1751. Die 8 Mensis Aug. nehai szegény Groff Bethlen Miklos ur Eletenek Le írását Mlgs Groff Bethlen Jósefné Groff Kemeny Kristina kedves vrangyom Asszonytól kezemhez vévén mig vissza adhatam adom emlitet Kedves Angyam Asszonynak ezen tulajdon kezem irasat, és szokot petsétem alatt kőlt Recognicialisomat. Sign. Berkenyés. Ao & die ut supra. Groff Bethlen David mp.[40]

Az (ős) Bethlen-kódex elkészültének antequem-je tehát 1751, és bármennyire is csak hipotézis a fentiekben exponált felvetésem, az tény, hogy 1716 és 1751 között valamikor, a Bethlen család bizalmi elvárásainak megfelelő személyek munkája révén készülhetett csupán el. Szeretném azt hinni, hogy Hermányi Dienes József egyike a potenciális jelölteknek.

IV. Konlúziók: egy hipotézis tanulságai

■ Talán soha nem fog kiderülni, hogy mi történt valójában 1716 karácsonyán Bethlenszentmiklóson. Mindazonáltal nem eltökélt célom a hipotézisem feltétlen bizonyítása, ennél jóval lényegesebb néhány irodalomtörténetileg releváns, a Bethlen-kutatást meghatározó új tény rögzítése. A legfontosabb: 1716 decemberében legalább az élettörténet autográf kézirata, de könnyen lehet, hogy az Imádságok és a latin (*Sudores et cruces…*) biográfia is hazakerült az örökös, Bethlen József birtokába. Ezt nemcsak a szemtanú Hermányi Dienes, mint láttuk, részleges visszaemlékezése, hanem az általa lemásolt, pontosabban az autográf szövegből kimásolt, illetve kivonatolt két szöveg is bizonyítja. További tény, hogy a hazahozott kéziratok egy jellegzetes kéziratos kultúrába kerülnek be, a Bethlen család íráshasználatába, disszeminációjuk és (re)produkciójuk a kéziratos nyilvánosság és nem a nyomtatott nyilvánosság törvényszerűségeit követi. Nem válnak általánosan hozzáférhetővé, ez csak 1858, azaz az első kiadás után következik be, hanem a bizalmassági viszonyok és a kéziratos szöveghasználat sajátos korlátai és kontextusai közepette találnak olvasókra és másolókra. Az autográf kéziratok hazakerülésének pillanata, 1716 karácsonya és 1751 között megtörténik az ős Bethlen-kódex szerkesztése és összemásolása, avagy

„purizálása”, amely további másolatok létrejöttét teszi lehetővé. Végül pedig az sem érdektelen, bár ez sokkal inkább Hermányi Dienes személyéhez kapcsolódik, nem Bethlen Miklóshoz, hogy az „E biographia Nicolai Bethlen” datálása megoldódik:[41] véleményem szerint 1716 decemberében és 1717 januárjában keletkezett, az alatt a három hét alatt, amit Hermányi Dienes kénytelen volt Bethenszentmiklóson tölteni. Az „E biographia Nicolai Bethlen” a legkorábbi szövege a Bethlen-recepciónak, hiszen szerzője az egyik legelső olvasója Bethlen Miklósnak.

Ezek a tények további izgalmas perspektívákat nyitnak fel, amelyeket a Bethlen-kutatás nem ignorálhat. Bethlen Miklós szövege(i) 1716-ban *impurus* verziók csupán, amelyeknek tisztázását nem végezhette el személyesen, vagy ennél is fontosabb, hogy a tisztázatokat nem ellenőrizhette. Megválaszolatlan kérdés, hogy a tisztázat után Bethlen Miklós szerzői intenciói miképpen jutottak érvényre a létrejött szövegekben, hiszen csupán a szövegek sorrendjének a megváltoztatása is látványos percepcióbeli változásokat okoz(hat). Érthetetlen, hogy a nyomtatott kiadások sajtó alá rendezői ezt nem tudatosították, hiszen például Windisch Éva 1980-as kiadásában a szövegek genezisének sorrendjét felrúgva, az imádságok után keletkezett élettörténet ezek eleibe került, arról nem is beszélve, hogy az egyes szövegrészeknek a beazonosíthatóan a másolások következtében történő beékelődése más textusokba soha nem került korrigálásra. Nyilván érthető, hogy az olvasmányosság sorrendje felülírta a szövegek keletkezésének sorrendjét, hiszen a nem professzionális olvasók kedvéért feláldozták a kronológiát, ám ez ily módon nem megbízható Bethlen-edíciót eredményezett.

Ebben a rövid előtanulmányban azt szerettem volna megmutatni legfőképpen, hogy még rengeteg megválaszolatlan kérdéssel kénytelen szembenézni a Bethlen-kutatás, különösen az első Szalay-féle kiadást (1858–1860) megelőző korszakot illetően. Bethlen Miklós kézirata csupán egy volt a számtalan népszerűségnek örvendő, kézről kézre járó, másolt és továbbírt, sőt fordított 18. századi szövegkorpuszból, amely egy sajátos *kéziratos kultúrában* egy *partikuláris kéziratos irodalmi nyilvánosságot* szolgált ki. E kettő érdembeli kutatása és tanulmányozása nélkül számos 18. századi magyar és latin kéziratban maradt szövegünket soha nem fogjuk értelmezni és kellőképpen értékelni. Reméljük, hogy Bethlen Miklós kéziratos hagyatéka kivételnek bizonyul.

JEGYZETEK

1. Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása.* Kiad., bev. Szalay László. Magyar Történelmi Emlékek, II–III. Heckenast Gusztáv, Pest, 1858?1860.

2. A kéziratos nyilvánosság fogalmához lásd Tóth Zsombor: *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság.* Módszertani megfontolások. Irodalomtörténeti Közlemények 119, 5. sz. (2015) 625–650.

3. A Bethlen Miklósra vonatkozó rész: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII.* Ed. I. Crăciun – A. Ilieş, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.), 307?310).

4. A terminust először Szádeczky-Kardoss Lajos használta, és azokra a folió formátumú, gyakran díszesen bekötött és dekorált kéziratos könyvekre utalt, amelyek nemcsak az *Élete leírása magától* című élettörténetet, hanem több Bethlen-szöveg másolatát tartalmazták. (Vö. Szádeczky-Kardoss Lajos: *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve*. Franklin, Bp., 1923. 6.) Én magam is helyeslem ezt a terminus technicust, hiszen a Bethlen Miklóshoz kapcsolódó erdélyi és magyarországi levéltári és könyvtári kutatásaim során szembesültem azzal, hogy ez a könyvtípus, a Bethlen-kódex, az egyik leggyakoribb formátumú és mindenképpen a legértékesebb kéziratos gyűjtemény. (Vö. *Bethlen Miklós válogatott bibliográfia.* Összeáll. és bev. Tóth Zsombor. Reciti, Bp., 2016. 9.) Valószínűnek tűnik, hogy Bethlen Miklós Bécsből hazaérkezett kéziratait egy ilyen legelső ún. *ős Bethlen-kódexbe* másolták össze. (Vö. Tóth Zsombor: *Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában, 1710–1858/60.* Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól. Irodalomtörténeti Közlemények 120, 3. sz. (2016) 279–298, 281

5. A hosszú reformáció fogalmához lásd Tóth Zsombor: *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*. Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz. Irodalomtörténeti Közlemények 123. 6. sz. (2019) 719–739.

6. Elsősorban apja személyének, Hermányi Dienes Péternek a meghatározó befolyására utalok, aki jelentős mértékben meghatározta a fia, József, papi, értelmiségi és írástudói szerepértelmezését. A könyvek és olvasás szeretetére, de még a prédikáláshoz is, gyakran az atyai példára hivatkozik Hermányi Dienes élettörténetében. Apja élettörténetét pedig ezzel a sokatmondó kijelentéssel zárja: „Nem is tanultam egy embertöl többet, mint ö töle. Jobb Atya nem lehetet." (Hermányi Dienes József: *Szépprózai munkái*. Kiad. S. Sárdi Margit. Régi Magyar Prózai Emlékek 9. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Bp., 1992. 154.)

7. Nyelvtudására vonatkozóan Gyenis Vilmos az 1750-es és 1760-as évekre teszi a francia nyelv iránti érdeklődését. Gyenis Vilmos: *Francia hatás a XVIII. század köznapi világában*. In: *„Sorsotok előre nézzétek" A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 106. Klaniczay Tibor pedig hangsúlyozza, hogy autodidakta módon sajátította el a németet és a franciát. Klaniczay Tibor: *Hermányi Dienes József*. In: Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1997. 432–442. (435.)

8. Két püspök Déesi Lázár György (?–1773) és id. Zágoni Aranka György (1705–1767) franciából készített fordításait is lemásolta. Dési Lázár Ostervald-fordításának leírását 1753. december 23-án fejezte be, míg Zágoni Aranka Allestree-fordításának másolatával 1755. január 19-én készült el.

9. Az alumniát adó földbirtokos, nemes családoknál teljesítendő szolgálatról, különös tekintettel a bethleni Bethlen családra lásd Tóth Levente: *Egyházi karrier-lehetőségek a Bethlen család környezetében*. In: *A történelmi küküllői református egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 2. Désfalva – Kóródszentmárton*. Szerk. Buzogány Dezső et alii. Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania. Koinonia, Kvár, 2009. 7–25. (8–10.)

10. S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái…* 177–178.

11. A kancellár a feleségének írja: „Es a mint veled beszéllék, hogy szeredara oda iöy, az utann Horvát azt mondá szóddal…" (Bethlen Miklós *Levelei*. I–II. Kiad. Jankovics József. Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1–2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. I. 475. (A továbbiakban: BML I–II).

12. Tarczali Zsigmond életútjának értékeléshez Dáné Veronka kutatásaira hagyatkozhatunk. Itt mondok köszönetet neki, hogy önzetlenül megosztotta velem a még kéziratban lévő tanulmányát (*Bécstől Máramarosszigetig. Tarczali Zsigmond erdélyi református ágens életútja*). További írása e témakörben: Dáné Veronka: *Az erdélyi református egyház bécsi ágenciájának kialakulása, Tarczali Zsigmond ágenssége* (1694?) 1698–1741. 42. (Kézirat).

13. Az ágens Tarczali írja Bethlen Józsefnek: „Horváth uram még itt van, de szinte indulóban […] Viszi a' néhai Méltó(ságo)s. Vr Bibliáját és Psalteriumátis." (MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6 tétel, nr. 125., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1718. 03. 23*., 272r.

14. Tarczali így számolt be Bethlen Miklós haláláról: „Szomorúan irhatom Nag(ság)odnak, a mi jó Urunk, Nag(ság)od édes Attya el múlt Tsötörtökön kezdvén rosszatskán lenni, hirtelen tegnapra viradolag el nehezedék, és edgy nehányszori vér hányása után udgyan tegnap 11 és 12 déllyesti ora között szép tsendes halállal, sok szenvedesinek véget vetvén e világbul kimúlék: Isten nyugossa meg." Vö. MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6 tétel, nr. 195., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 10. 28*., 390r.

15. MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6 tétel, nr. 191., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 10. 31*, 384r–384v; illetve MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6 tétel, nr. 192., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 11.03*, 385r–385v.

16. MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6 tétel, nr. 195., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 10. 28*., 391r.

17. Bujtási László Zsigmond meggyőző érveléssel datálta újra ezt a levelet. (Bujtási László Zsigmond: *Bethlen Miklós és a sárospatak–gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma (1703–1709)*. Lymbus- Magyarságtudományi Forrásközlemények (2004) 93–122.

18. MNL–OL, P. 1952. Bethlen Miklós és felesége Rhédei Júlia iratai 1667–1780, 1. csomó, 10. tétel, nr. 63., *Bethlen Miklós datálatlan autográf levele Rhédey Júliához,* 1r–2v. A levél kiadva: BML II. 1035–1038.

19. S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái…* 178.

20. Uo.

21. BML II. 1136–1137.

22. MNL–OL, P. 1952. Bethlen Miklós és felesége Rhédei Júlia iratai 1667–1780, 1. csomó, 1. tétel, *Bethlen Miklós autográf levele Bethlen Józsefhez 1708 augusztus*, 309r–310v. A levél kiadva: BML II. 995–997.

23. Kemény János és Bethlen Miklós *Művei*. Kiad. V. Windisch Éva. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 557–559. (A továbbiakban: Bethlen 1980). Azért tudjuk ezt ily módon datálni, mivel van egy passzus az élettörténetben, a bemásolt levelet követő 17. részben, ahol Bethlen maga utal a megírás idejére: „…nem is játszottam azután eddig, és ettől fogva máig, ultima die anni 1708." (Bethlen 1980, 609.)

24. Bethlen Miklós elegáns öniróniával jegyzi meg e verses levéllel kapcsolatosan: „Vén fűzfapoétaságom emlékezetire, a néked ekkor írt levél titulusa…" (Bethlen 1980. 559.)

25. Az eredeti kézirat felbukkanásáról S. Sárdi Margit tudósított 2004-ben: S. Sárdi Margit: *Ismeretlen Hermányi-kézirat*. Magyar Könyvszemle 120, 2. sz. (2004) 164–167.

26. Két 18. századi másolata is fennmaradt a szövegnek: egy gyulafehérvári és egy marosvásárhelyi kézirat. Az előbbit a Batthyáneum Könyvtárban őrzik: *Hermányi Dienes Jósef Nagy-enyedi refor. lelkész kéziratainak másolatja*, jelzete: Ms. nr. IX–264. Az utóbbi a Teleki–Bolyai Könyvtárban található: *Hermányi József munkája a püspökökről*, jelzete: Ms. 239.

27. Bethlen 1980. 559.
28. S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái…* 177.
29. Uo. 178.
30. Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában.* Irodalomtörténeti füzetek 178. Reciti, Bp., 2017. 53–81.
31. Cserei Mihály: *Compendium Theologicum et Politicum, azaz oly egyűgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod*, 1709, 7r. A kiadatlan kézirat lelőhelye: KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: Ms. U. 1119.
32. Nagyajtai Cserei Mihály *Históriája*. Kiad. Kazinczy Gábor. Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest, 1852. 3.
33. Cserei Mihály *Jegyzőkönyve (1705–1719).* 171r. A kiadatlan kézirat lelőhelye: KvEKt Kt, jelzete: ms 957.
34. Hermányi Dienes József *Jegyzetkönyve*. Kiad. S. Sárdi Margit. Attraktor, Máriabesnyő, 2011. 14.
35. Mivel az autográf kézirat, amint utaltam rá, csak 2003-ban került elő, S. Sárdi Margit két másolati példány, a gyulafehérvári és marosvásárhelyi verziók alapján rendezte sajtó alá a szöveget. (S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái…* 477–498. Saját megállapítása szerint a gyulafehérvári verzió közelebb áll Bethlen Miklós szövegéhez, amelyet Hermányi Dienes többnyire csupán kivonatolt. (Vö. uo. 606.). Nem kapott túl sok irodalomtörténeti figyelmet ez a szöveg, kivételként említhető: Vincze Hanna Orsolya: *Hermányi Dienes József Bethlen és Kemény-olvasata.* Látó 12, 3. sz. (2001) 78–83.
36. Bethlen Miklós így instruálja olvasóit: „Anno 1696, 97, 98-ról a deák írás és arra írt magyar jegyzések elégségesek az én nyomorúságomról…" (Bethlen 1980. 848).
37. A fiához intézett 1716. július 18-án kelt levelében utal így az általa kiegészített és korrigált testamentuma letisztázására: „A Testamentum magyarázását most purizaltatom…" (BML II. 1146). A „purizált végrendelet" fennmaradt; a letisztázott verziót a kancellár bécsi szakácsa, Szaplonczay Tivadar István készítette: MNL–OL, P. 1961. Vegyes iratok 1530–1868, 23 tétel, „In Nomine S: S: Trinit. et Unitatis Anno 1716. 8 Jul?. Rabs. 13d. Esztd. A Jesus Christus és az Vilag Rabja Groff Bethlen Miklós Testamentuma Bétsbe", 34r–39v.
38. Hermányi Dienes élettörténetében említi, hogy a részeges praeceptora, Gyujto Ferenc erőltette a szépírás elsajátítását: „…publice tanítgat vala, privatim soha sem, hanem, mint igen tzifra Iro, szép Exemplárt akar vala imitáltatni". (S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái…*155.).
39. Tóth L.: *Egyházi karrier…*, 16, illetve 20.
40. MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 1. csomó. 1 tétel, nr. 256., *Bethlen Dávid autográf elismervénye*, 1751. 08. 08, 411r–411v.
41. S. Sárdi Margit szövegkiadása a kézirat keletkezését az 1730-as vagy az 1740-es évek második felére teszi. (S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái…* 605.).

SEBESTYÉN MIHÁLY

UTÓLAG – TELEKI SÁMUELRŐL

Könyvtárát viszi magával. Növeli, gyűjti. Említett tanulmányútjáról is hatalmas könyvcsomagokkal tér haza, küldeti lakhelyére. Könyvekért, tapasztalásért, világlátásért kimozdul a protestáns világból – és Párizsban, Stassburgban is megfordul.

Éveken keresztül magamban, nyilvánosan „kenyéradó gazdámnak” hívtam. Joggal-jogtalanul? Azt gondolom, bár két század választ el tőle, a „latin gróftól” , ahogyan tudóskodó utókora nevezte, közvetve mégis munkát kínált nekem hatalmas könyvtára, gyűjteménye, sokirányú gondolatvilága. A Téka. Közel negyven évig szolgáltam feltételezett és valóságos szellemi gazdámat. Talán nem is érdemtelenül.

Maradjunk annyiban: tudós arisztokrata volt. Nem csupán születése szerint, de a tudomány és kultúra tágas világában is. Kiemelkedett osztályából, másmilyenné vált. Kívánta, akarta. Nem a véletlenek összjátéka folytán lett a könyvek gyűjtője, értője, a könyvkiadás támogatója, serkentője. Bár kétségtelenül az is közrejátszott pályája alakulásában, hogy grófi családban született, ahol már volt hagyománya a tágabb-szűkebb famíliában a könyvszeretetnek. Bibliofíliának, gyűjtésnek, adományozásnak. A köznek ajánlják fel gyűjteményüket. Ez a „köz”, avagy publikum, Erdély tudós elméi – magyarok, szászok, örmények, iskolákat kijárt románok – természetesen jóval szűkebb, mint ahogy azt ma értelmezzük. Azoknak szól, akik számára az olvasás, írás, tanulmányozás napi szükséglet, megélhetési forrás, közjót szolgáló tevékenység. A hivatalnok-értelmiség, a jogászok, táblabírák, jurátusok, papok, prelátusok, szerzetesek, tanárok, tanítók, magányos vidéki értelmiségiek, penzionátus katonatisztek, műkedvelő tudósok, széplélek asszonyok, nemesek

és tanultabb városi polgárok, világot is járt kereskedők, no meg orvosok és patikáriusok egyre táguló körének szánják. Divatos könyveket vagy éppen ódonságukban érdekeseket, alapműveket, tiltott könyveket, cenzurázott írásokat, melyekben ott a *nihil obstat* megjegyzés, kézikönyveket, katalógusokat, albumokat, furcsaságokat, röpiratokat, gyűjtőnéven *efemerides*nek nevezett hírlapokat, folyóirásokat. Ebben a korban a legtöbb gyűjtemény, akár köz-, akár magán vagy egyházi, akár főúri még összekeveredik a múzeumi tárgyakkal. Gyakran csak szemet gyönyörködtető dekorum, divat, építészeti kívánalom, többek között ettől kastély, palota a kastély, illetve a palota. Illik a főúri környezethez. Különgyűjtemény, különszoba.

A legtöbb főúri gyűjtő a 18. század végén már homályosan érzi, hogy nagy luxus, túl nagy kiváltság magának megőrizni, tágítani kell a felhasználók körét. (Lásd feljebb.) Ez az, amit a következő nemzedék, a Széchenyi Istváné kiművelt emberfőknek nevez. Itt a szándék még homályos, nem pontosan körvonalazott, bár a szadadkőműves indíttatás, a népboldogítás, a világosság terjesztése ebben a körben a császártól származik (őt meg a maga köré gyűjtött tanácsadók, tudósok, vezető egyéniségek, különc gondolkodók, a gazdasági folyamatok ismerői befolyásolják „végletesen").

Ehhez pedig az kellett, hogy az ariszokrácia, konkrétan a birodalomhoz csatolt erdélyi főurak, akik a Rákóczi-forradalom (szabadságharc, külön út keresése) már megoszlott „szebeniekre" és Szebenből kint rekedtekre, és a Lipót-féle diploma tudomásulvételétől eltelt fél század alatt elfogadják az új helyzetet, behódoljanak, stallumokat szerezzenek, a felkínált porovinciális vezetői állásokat elfogadják, versenyezzenek érte, újra frakciókba tömörüljenek. És ebben még az sem jelentett komoly akadályt a főnemesi szinten, hogy a felekezeti megosztottság Erdélyben továbbra is fennmaradt. És hatása a cselekvési programokra, viselkedésmintákra, szokásokra, divat(majmolás)ra, építésre, magánéletre és szenvedélyekre továbbra sem volt elhanyagolható. Mindent felülírt Bécs kisugárzása. Az engedelmesség elvárt jutalma.

Nem is lehetett ez másként, ugyanis – ha nagyon cinikusan akarunk fogalmazni, a nem aulikusság (udvariasság – jobb szó híján) nem volt kifizetődő. A társadalomból – osztályból, csoportból – való kivetést, eltávolodást, elmagányosodást, izolálást jelentette. Az udvarhoz való hűség volt az emelkedés, rangemelés, hivatalviselés egyedüli forrása.

Amikor Teleki Sámuel 1739-ben megszületik, a Telekiek már a helyi/császárközeli, udvari elit tagjai, számolnak velük, azt is mondhatnánk, pozícióik megingathatatlanok; hivatalokat foglalnak el. Sámuel születése és nagyapja, „a nagy" Teleki Mihály halála között eltelt 49 év – szinte egy fél század – pontosan az az időszak, amikor megtörténik ez az integráció, az arisztokrácia Habsburg-asszimilációja. Többek között ezért sikertelen, már-már visszhangtalan a Rákóczi József elvetélt visszatérési kísérlete. Mikes Kelement is úgy fedezik fel a 18. század végén mint érdekes olvasmányt, nem mint politikailag veszedelmes anti-Habsburg-iratot.

Sámuel iskoláztatása kötelező. Hivatalt szánnak neki, tekintve, hogy atyai öröksége nem a leggazdagabb. Örököl valamit azonban, ami már a nagyatyjától folyamatos a családban: a könyveket, az olvasást, a könyvek gyűjtését. Távolabbi rokonságában is van nevezetes könyvgyűjtő, az egyik Teleki felesége – árva Bethlen Kata. Az enyedi kollégium tanárai tanítják, és ezután indul peregrinációba. Protestáns főiskolákat választ. (Apja, nagyapja is küldött peregrinuso-

kat Európába az eltelt másfél század alatt.) Ezt diktálja tehát a családi hagyomány, a felekezeti elkötelezettség, valószínűleg erre biztatják az enyedi professzorok. Addigra már a latin és a német nyelv birtokában van, anyanyelve magyar – ez Erdélyben még ezen a társadalmi szinten nem ritkaság, magyar érzelmű –, a nemzet fogalma még nem tisztázott, az etnikumé és a kultúráé annál erőteljesebb, elég ha könyvtárában áttekintjük a magyar könyvek és írások (kéziratok) gyűjteményét, illetve időt szentelünk annak, hogy feltérképezzük azoknak a magyar műveknek a sorát, amelyek Teleki Sámuel gróf segítségével, támogatásával jöttek létre, jelenhettek meg, kaptak nyomdafestéket. Feleségét, Bethlen Zsuzsannát is – kinek könyvtárára tulajdonképpen Deé Nagy Anikó kutatásai derítettek fényt – könyvgyűjtésre serkenti, a megosztás ellenére, felesége gyűjteménye kialakulásával párhuzamosan nem hagy fel a magyar szerzők és művek beszerzésével, majd mikor megözvegyül, a proveniencia elvét nagyjából tiszteletben tartva, külön szekrényben helyezi el, tartja egyben az asszonyi gyűjteményt. Messzemenő emancipációs tendenciákat – avant la lettre – kár lenne levonni. Inkább mondhatjuk, az arisztokrata családokban ez megszokott, hiszen az asszonyok címeres rangot, birtokot, méltóságot képviselnek, jelentenek, vagy gondoljunk az országgyűléseken megjelenő behívott özvegyekre, akik elhalt férjük helyett képviselik a családot, főleg a fejedelemség korában.

S ha már a családi állapotát is érintettük, szólni kell arról az országos botrányról, melynek egyik elszenvedője az ifjú Teleki Sámuel. Menyasszonyát, Bánffy Dénes gróf lányát, Ágnest elrabolják 1767-ben a mezőörményesi kúriáról a királynő parancsára/belegyezésével, apja, az áttért Dénes gróf szándékai szerint kolostorba zárják, és átnevelik katolikussá, majd hozzáadják Eszterházy grófhoz. Teleki nem tűri szótlan, még azon az éjszakán felindul Bécsbe, de hasztalan kilincsel. Beletörődik sorsába. Majd feleségül veszi a félárva Bethlen Zsuzsannát, aki az iktári Bethelenek családjának leszármazottja. Házasságuk boldog, zavartalan.

Visszatérve pályaképére – akár az említett két nyelvvel is boldogulna, de aki könnyen tanul nyelveket, és követni akarja a kordivatot, annak a francia ebben a században már kötelező. József császár is szívesen él ezzel nyelvvel, a húga egy francia király (utóbb lefejezett) neje, a diplomáciai érintkezésben elengedhetetlen. (Az angol még szunnyad a maga birodalmában – Széchenyi és ifj. Wesselényi Miklós nemzedéke fedezi fel és indítja útjára Magyarországon az „anglomániát".)

Basel és a németalföldi főiskolák teljesítik be nevelését, határozzák meg végső soron világszemléletét. Ebbe már belefér a türelmesség, a problémaérzékenység a politikum terén, a vezetői erények kiművelése: türelem, bölcsesség, rugalmasság, aulikus érzelmek, és természetesen soha nem halványul az Erdélyhez való ragaszkodás, a református tudat hosszú élete során. Ezt ismerik fel a józsefi reformerek, és ajánlják be az udvarhoz, ahol az alkancellári megbízatással tisztelik meg. Homo novus. De már bizonyított mint guberniumi tanácsos, főispán. Hisznek alakíthatóságában, udvarhűségében, ügyintézői tehetségében. Ellenkezőjéről nem hallottak. Állott egy-két vármegye élén, jelen van az erdélyi országgyűlésben. De nem tartozik a vezéregyéniségek közé, túl fiatal ahhoz. Zokszó nélkül elfogadja, hogy kimozdítsák sáromberki (Torda vármegye) birtokáról, Szebenbe, Küküllő vármegyébe vagy Bihar megyébe – Váradra rendeljék. Mindenütt megállja helyét.

Könyvtárát viszi magával. Növeli, gyűjti. Említett tanulmányútjáról is hatalmas könyvcsomagokkal tér haza, küldeti lakhelyére. Könyvekért, tapasztalásért, világlátásért kimozdul a protestáns világból – és Párizsban, Stassburgban is megfordul. Évekig fog élni Bécsben. Ideköti hivatala. Ismerősöket szerez, barátokat, könyvügynököket, árusokat ismer meg. Notórius kapcsolattartó. Kitartó levelező. Az írás számára életforma, a kommunkáció legbiztosabb eszköze családdal, politikai partnerekkel, tudósokkal, könyvtárosaival, könyvágensekkel, iskolákkal. Más bibliofilekkel Európa-szerte.

Mondtam már, hogy sokoldalúan művelt? A humaniórák mellett a matematika és a fizika érdekli, ezekről levelezni és vitatkozni mer (!!!) kora elismert tudósaival, a különböző tudományos akadémiák kiadványait gyűjti, meghozatja, előfizet rájuk, amelyek tartalmazzák a diadalmasan hódító egzakt tudományok legújabb eredményeit, vitáit. Ezeket valószínűleg esténként a napi kancellárián végzett munka után gyertyafénynél szívesen forgatja. Egyetemeket látogató, hallgató korára is emlékeztetik, vagy a szellem, a kutatás szabadságát, határtalanságát sugallják számára.

Gyűjteményében, melynek enciklopédikus jellegét minden rendű és rangú ismerője és könyvtárismertetője, monográfia, szakmunka kiemeli, megtalálhatók a Biblia-kiadások, a legjelentősebb teológusok munkái, a történelmi és földrajzi művek, külön polcokat „szentelnek" a könyvtárosok pontos utasításai szerint Erdély és Magyarország történetének; másolatban vagy eredetiben történelmi okmányok, kimutatások, kiváltságlevelek vaskos miscellániás kötetekbe foglalva; jogi traktátusok és törvénykönyvek (pl. a Corpus Juris Hungarici vagy a Tripartitum, a szász városok jogszabálygyűjteménye), albumok, művészeti reprodukciók (a Piranesi-metszetek hatalmas tomusai); filozófia és matematika egymásba kapaszkodva, a klasszikus görög és római szerzők sokféle kiadásban, kommentárokkal felszerszámozva. Filológusi érdeklődése, szakértelme odáig terjed, hogy Kovásznai Sándor alumnusa segítségével sajtó alá rendezi az első teljességre törekedő Janus Pannonius-gyűjteményt. (Janust ugyanis a családja ősének tekinti – bár a tudomány mai állása szerint ez inkább mítosz, mint valóságos rokoni kötelék. Akadémiák kiadványai, könyv- és könyvtárkatalógusok, disszertációk (doktori tézisek), amelyeket a különböző német és hollandi egyetemeken védtek meg európai és magyar hallgatók. Vaskos tomusokba vannak kötve, polcok sorát töltik meg a hat-nyolc oldalas művecskék, az ifjú tudósjelöltek első kapavágásai a tudomány mezején. Többnyire a professzor előadásainak nyomán kivonatokban készültek, de ennek megvédése után respondens doktori címet, oklevelet, (kalapot) kapnak.

Fiatalkorában peregrinációs naplót vezet, ez azonban nem a mai gyűjteményben található, Deé Nagy Anikó fedezte fel újra az Országos Levéltárban (MOL), ugyanis a kéziratot 1916-ban, amikor a harcok az I. világjáború idején Erdélyt is elérték, biztonsági okokból a Teleki nemzetség levéltárával együtt felszállították a fővárosba, és az ott is maradt a mai napig. Sokan kíváncsiak a kortársak közül a könyvtárában található tiltott művekre (hősünk a francia forradalommal kortárs), ugyanis Teleki hivatalos császári tisztségviselői státusát kihasználva a cenzurát megkerülve, meghozatja. Igaz, csak azt, ami ízlésének megfelel, a jakobinusos iratok már sokkal gyengébben adják elő magukat a tilalomfák árnyékában.

A maga korában a bibliotheca korszerű, vonzó, amelyet megnyit a köznek. Olvasónaplót, nyilvántartást vezetnek könyvtárosai. Ő az első Erdélyben, aki saját könyvtárépületet épít eleve és kizárólag ezzel a céllal, a megtervezésében ma-

ga is részt vesz, bécsi építőmestert foglalkoztat. Könyvtárosait maga válogatja meg, alkalmassági próbáknak is alávetette – alkalmasint tisztes fizetést, jövedelmet rendelt számukra. Utasításokkal látta el őket, nem csupán a kötetek elhelyezése tekintetében, de abban is következetes volt, hogy a könyvtár fizikai fenntartását és tisztántartását, a könyvekre történő vigyázást is alapszabályban rögzítette. Négykötetes könyvtárkatalógusa az egyik első ilyen az erdélyi könyvtártudományban. Tárgyuk szerint csoportosítja a könyveket, úgy, hogy az érdeklődő biztosan megtalálhassa a keresett információforrást. Az első kötetben például csak az ókori klasszikusok és az korai egyházatyák művei szerepelnek, a másodikban és harmadikban a gyűjtemény többi tárgykörei, míg a negyedik az előbbiek beosztását követve az új szerzeményeket sorolja fel. Egy ötödik kötet a közelmúltig kéziratban maradt – ugyanaz az akkurátus rendszerető munka, mint az előbbiek, amit a könyvtáralapító már nem tudott befejezni és sajtó elá rendezni.

Halála után is még érkeznek könyvek a megrendeltekből, egy-két évig – a szállítási nehézségek nyújtják meg ennyire a posztumusz gyarapodást –, de aztán megáll a könyvtár gyarapodása. Az alapító lendülte, könyvimádata, tudásszomja nem öröklődik a három Teleki-utódba. Teleki Ferenc ugyan hozzátesz egy polcnyit az apja gyűjteményéhez, ám legfennebb arra törekszik, hogy a könyvtárat egyben tartsa, nem enged beleszólást a református egyháznak és a vásárhelyi kollégiumnak, amelyek a gyűjtemény sorsáért felelősnek érzik magukat a Teleki Sámel végrendeletére hivatkozva. Condominium is lehetne, de elidegeníthetetlen családi vagyon, comis fidei – azaz hitbizomány az örökhagyó szerint.

Közgyűjtemény (megnyílt 1802-ben), amely lassan elavul, muzeális értéket ölt, bár még az 1848–49-es nemzedék Vásárhelyen tanuló tagjai számára ihletforrás. Még eljön egy-egy tudós, sőt kalandor is, valamit kikér, megnéz, ellenőriz, amikor a könyvtárba jó idő esetén be lehet hatolni. Van könyvtárnok, őr, gondviselő. Különben zárt, zárolt nagyság. Aztán jön Orbán Balázs, aki vásárhelyi országgyűlési képviselő és fellármázza közvéleményt. Hirtelen megint a figyelem központjába kerül. Tervek születnek elköltöztetésére. Be akarják olvasztani az Erdélyi Múzeum-Egylet gyűjteményeibe. De ez már egy másik történet és újabb köztes fejezet a 219 éves könyvtár életében.

Teleki sokszor – amikor csak tehette – lejön Vásárhelyre. A Szent Miklós utcai palotának egyik szárnya a könyvtár, amelyhez lakosztályából közvetlen belelépés nyílik. A bepolcozást maga irányítja, vagy pontos utasításokat ad. Praktikus ember, jó gazda, gyakrolatias gondolkodású. Gyakaran időzik könyvtárában. Legkedvesebb könyveit maga mellett tartja bécsi lakásán. A helyi legendárium arról regél, hogy a koporsót vivők 1822-ben elhaladtak a könyvtár előtt, amelyet az alapító soha nem látott a maga teljességében. A romantikus képzelgéssel ellentétben gróf Teleki Sámuel intenzíven megélte könyvtárát, amelyet mindennél többre tartott. Fontosabb lehetett, mint a birtokok, a stallum, a császártól kapott Szent István-kereszt. (Legalábbis így hiszem.)

A Bécsben 1822 augusztusában elhunyt Telekit kívánsága szerint birtokán temetik el. A sáromberki családi kripta ott fehérlik magas sátortető alatt a falu fölötti dombon.

MISKOLCZY AMBRUS

TELEKI LÁSZLÓ, A FOGARASI ROMÁN BOÉROK KÖVETE A KOLOZSVÁRI DIÉTÁKON

Különösnek és rendhagyónak tűnik az, hogy 1837-ben a fogarasi román boérok gróf Teleki Lászlót – ennek előzetes tudta nélkül – választották meg diétai követüknek. A túlnyomó többségükben magyarul nem tudó, román kisnemesek úgy adták rá voksukat, hogy először még a keresztnevét sem tudták megmondani, és ezért újra kellett kezdeni a szavazatok számlálását. Valójában nincs ebben semmi különös és rendhagyó sem. A helyi középnemesek, akik a választást szervezték, arisztokratával akartak ékeskedni, a boérok pedig az országos nemesség részét alkották, és érdekeikkel messzemenően egybevágott az, hogy az erdélyi reformnemesség első lépésben a rendi képviseleti alkotmányt akarta visszaállítani, orvosolni az alkotmányon esett sérelmeket. Törekvése az 1834–35-ös diétán kudarcba fulladt. Az uralkodó rendkívüli állapotot vezetett be, és a hangadókat perekkel próbálták megfegyelmezni, mint aztán Magyarországon. Viszont 1837-ben az udvar némi kompromisszummal akarta megnyugtatni a kedélyeket. Az ellenzék olyan kompromisszumot akart, ami nem jogfeladáshoz vezet, hanem pozícióit erősíti a kormányzattal szemben. Teleki László maga is ehhez a fővonalhoz igazodott. A diétai tárgyalásokon pedig okos tapintattal akkor szólalt fel, miután az ellenzéki vezérszónokok kifejtették álláspontjukat. Azt mondhatnánk, közkatonája volt az ügynek, ha

A tanulmány az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének műhelyében a 128 151 sz. NKFI-pályázat keretében készült.

„Szeretem Erdélyt – írta 1858-ban húgának –, az én emlékem mindig aranyozott színekben tünteti előmbe. Virágzásom korát ott töltém. [...] Oly ijesztően messze van már tőlem minden akkori; mégis néha úgy tetszik nekem mintha tegnap lett volna."

nem ő maga mondta volna egyszer a diétai közönség nagy derültségére az egyik elaggott aluszékony bürokratának, aki a nemesi alkotmányt a nemes személyes katonáskodásával legitimálva védte, hogy „mi csak polgárok vagyunk, csöndes, békés néha álmos polgárok". Ugyanakkor nemcsak szóval harcolt: párbajt párbajra vívott. Nem krakélereskedésből; az ellenzékiek kezdeményezték a vívóegyletek felállítását erkölcsnemesítő célzattal, és ezzel megakadályozták, hogy a feudális rend önkéntes és felbérelt védelmezői párbajok provokálásával ritkítsák meg soraikat, és a párbajjal elejét vették annak, hogy a „pletyka" és a rágalom fontos szerepet játszhasson a közéletben.

Teleki László nem véletlenül akart jogtudós lenni, és nem véletlenül nevezte magát filozófusnak. 1837-ben kitűnt az országos sérelmeket kifejezésre juttató latin nyelvű felirat megszövegezésében. Beszédeiben – az országos vagy törvényhatósági sérelmek jelzése után, ahogy azt a követutasítás előírta – olyan elvi fejtegetéseket szőtt bele, hogy mindenkinek látnia kellett a sérelmi politika mögött a régivel gyökeresen szakító új igényét. Tette ezt úgy, hogy a kormányzat ne használhassa fel megnyilatkozásait az ügyet veszélyeztető megtorlás ürügyeként. És úgy látszik, hogy a radikálisabb megnyilatkozások magát a hatalmat is kompromisszumra ösztönözték, ami úgy sikerült, hogy Deák Ferenc állítólag mesterműnek nevezte a diétát. Annál is inkább, hogy az ellenzék úgy érezhette, teljes erkölcsi győzelmet aratott. Túlbuzgó konzervatívok ugyanis Estei Ferdinánd főherceget gubernátorrá szerették volna választani, de – többek között Teleki László működésének az eredményeképpen is – a főherceg nem kapott annyi szavazatot, hogy bekerüljön azon jelöltek közé, akik közül az uralkodónak kellett kineveznie a gubernátort.

A siker tudatában Teleki László erdélyi, partiumi követként akart bekerülni az 1839/40-es magyarországi diétára is. Csakhogy a főispán megakadályozta, és ezért születési előjogával élve a főrendiházban lépett fel, ahol úgy érezhette, szabadabban beszélhet, hiszen nem kötötte a követutasítás. Kevesen szóltak olyan élesen az uralkodói abszolutizmus ellen, mint ő, akit most már „egyik legveszélyesebb" ellenfélként tartottak számon Bécsben, megjegyezve róla azt is, hogy korántsem volt annyira elégedett, mint a megyei ellenzéki követek azzal a kompromisszummal, amely az uralkodó és a „nemzet" között létrejött. Ekkor, a hatalommal szembeni sikerek és a tőle elszenvedett kudarcok időszakában írta a *Kegyenc* című drámáját. Ebben azt vizsgálta, hogy az emberi méltóság védelmében meddig terjedhet a jogos bosszú határa. A mű és az ember tehát arra az erkölcsi dilemmára keresett választ, hogy a legfőbb világi Hatalommal szemben lehet-e, és milyen áron az Igazságot erkölcstelen eszközökkel érvényesíteni. Mert ha nem lehet, akkor – mint Teleki László élete tanúsítja – az emberi méltóság és szabadság védelmében nem marad más, mint a lélekőrlő és idegtépő küzdelem a reformpolitika eszközeivel, addig, ameddig a forradalom nem nyit új lehetőségeket. Ebben látjuk ma is Teleki életének izgalmas „modernségét" az archaikus világban, ahol az 1841-es diétai követválasztáson újra indult, és immár okkal kapott több szavazatot.

A kormányzat az 1830-as évekbeli rendcsinálás és megtorlás alkalmával Bruckenhtal Károlyt nevezte ki főkapitánnyá, a vidék legnagyobb birtokos családjának sarját. Mihelyst alkalom nyílott rá, 1840-ben a középbirtokos elemekből álló ellenzék mozgósította a boérokat, és azzal akarta megbuktatni a főtisztet, hogy nem viselhet ilyen tisztséget az, aki egyben kincstári javakat bérel, és így a kincstárral folyó perekben egyben bíró. A főkapitány persze szerdára hív-

ta össze a közgyűlést, amikor a románoknak böjtöt kellett tartaniuk, és hogy távol tartsa őket, zsíros fuszujkát főzetett nekik, akik így még élelem dolgában is rászorultak – egykori szóhasználattal élve – „embereik" támogatására. Először is az ellenzéki szervező Herszényi Lászlóéra, akit Domnu Latziként ismertek, és most alkapitánynak is választottak. Az események forgatókönyvéhez és a szereposztáshoz hozzátartozik, hogy többek között ő magyarázta meg az udvaron a magyarul nem tudó boéroknak, hogy miről folyik a teremben a vita, melynek során az ellenzéki hangadó Boér Antal intésére a magyarul ugyancsak nem tudó boérok még botjukat is rázták a népszerűtlen főkapitány felé. Az ellenzéki győzelem teljesnek látszott, amikor megválasztották a bíróság tagjait is. Csakhogy a gubernium formai okokra hivatkozva nem fogadta el a választást, és az ellenzéki hangadókat feddésben részesítette. Így amikor újabb diétai követté választásra került sor, Boér Antalt már nem volt tanácsos követté választani. Az ellenzék viszont mégis keresztezni tudta a főkapitánynak azt a szándékát, hogy ún. candidatio útján válasszanak, mármint azok közül, akiket ő jelöl ki, úgy, mint a falusi bírákat a falu a földesúri, alispáni jelöltek közül. Teleki jó szavazataránya tiltakozás volt a szokásbontó önkény ellen. Hogy a boérok mit értettek meg Teleki követi jelentéséből, amelyben számot adott addigi működéséről, és tartalmát mennyire magyarázták meg nekik románul, pontosan nem tudjuk. Azt nyilván elbeszélték, hogy az ellenzék követelte a kisnemesség adó alóli mentesítését és a határőrvidék felszámolását. Márpedig a határőrvidék nemcsak a maga riasztó példájával állította a provincialista boért az ellenzék mellé, hanem azzal is, hogy neki meg a földesúrnak egyaránt sértette az érdekeit, mert az igazságszolgáltatás gyakorlatilag tehetetlen volt a jogaikat megsértő határőrrel szemben, ugyanakkor az ellenzéki követelés ennek a sorsa jobbrafordulását ígérte, és a törvényhatósági gyűlésen való részvételével az érdekképviselet lehetőségét. A közgyűlési tapasztalatok birtokában pedig nagyon is megértették, hogy mit jelentene a szabad tisztválasztás. Így ennek követelése megint bekerült a követutasításba. De a szavazásnál nyilván mozgósító hatása volt még annak a sebhelynek is, amelyet Teleki László golyója ütött a főkapitány arcán, amikor még 1837-ben párbajt vívtak.

Teleki László Erdély megújuló és megroppanó reformmozgalmában (1841–1847)

■ Az 1840-es évek elején Erdélyben is újjászületett a reformellenzék. Az alkotmányvédő politikát most már nyíltan is társadalmi reformtörekvésekkel társította. Új nemzedék is jelentkezett. Átvették és egyértelműen az ellenzéki agitáció szolgálatába állították a kolozsvári sajtót. Méghozzá úgy, hogy a harmincas évek ellenzékiségét valósággal kifigurázták, még vezéregyéniségeit is úgy állították be, mint akik meddő sérelmi ellenzékiséget képviselnek, átfogó törvényhozó munkával egyszerre akarnak a rendszer egészén változtatni, holott az életnek egy-egy mozzanatát módosító törvénnyel kell érvényesíteni „a polgárosodás" elvét és így ütni réseket a feudalizmus pusztulásra ítélt rendszerén. Elsősorban a jobbágyparasztság helyzetét, szolgáltatásának mértékét és a neki járó föld nagyságát akarták szabályozni a majdani jobbágyfelszabadítás előkészítésének szándékával, mint Magyarországon, ahol ilyen úrbéri rendezésre már a 18. század derekán sor került az áttörés, és egyrészt abban bízhattak, hogy így precedenst teremtenek, másrészt abban, hogy eloszlatják azokat a magyar liberálisok köré-

ben jelentkező aggodalmakat, melyek szerint az erdélyi elmaradottság az erdélyi társadalmi megosztottsággal a reformtevékenység akadályává válik.

Az 1841–43-as diétán Teleki László – zsurnalisztikusi hangoskodás nélkül – képviselte ezt a vonalat. Akár az *Erdélyi Híradó*, ő maga is vallotta (vagy csak remélte), hogy a kormányzat támogatni fogja az ellenzék társadalmi reformtörekvéseit, viszont inkább Erdély gyengeségére figyelmeztetett. Nem utasította el a sérelmi politikát, mert azt politikai szükségességnek tartotta. „Az alkotmányos élet azon fokán, melyen állunk mi erdélyiek, csend és halál egyet jelent" – hangoztatta akkor, amikor előadta törvényhatósága sérelmeit. Az ellen viszont határozottan szót emelt, hogy új törvénnyel próbálják orvosolni azt, amire az ellenzéki felfogás szerint van törvény. Teleki maga is tudta, hogy ezek a törvények hányféleképpen magyarázhatók, de akár a reformellenzék irányítói, ő is attól félt, hogy a diétának az uralkodóval, illetve a kormányzattal való közös törvényhozói tevékenysége a polgári átalakulásért vívott harc esélyeit rontja, mert nem egyenlő erők állnak szemben és a gyenge az erőssel ne paktáljon. Azt vallotta, hogy „akkor van egy országnak biztos alkotmányos állása, midőn a többség véleménye oly hatalommá válik, mely ellen kormányozni ne lehessen". Igaz, a politizáló közvélemény nagyobb része olyan törvényt szeretne, amely szabályozná a tisztválasztás módját. Csakhogy a nép nem szabad – fejtegeti Teleki –, és ezért szava most mit sem ér. Nem olcsó taktikai fogást illusztrál ez az ellentmondásos, mégis tiszta érvelés: a reformersors tragikumát. (Hiszen a nép nevében és a népért lépett fel a reformellenzék, ugyanakkor a nép érdekeire és a többségre hivatkozva a polgári haladást keresztező lépésekre is képes volt vagy lehetett a hatalom.) Ha pedig a tisztválasztás ügyében ebben a korabeli Erdélyben legfontosabbnak tartott kérdésben törvényt hoznak, és szabályozzák a központi hatalom beleszólási jogát, az csak rossz következményekkel járhat: az udvar nem engedhet az ellenzéknek, ha pedig az ellenzék enged, akkor elveszti tekintélyét és jelentős mértékben a társadalmi bázisát is. A gyengeséget pedig az erősebb Magyarországgal való egyesüléssel vélte ellensúlyozhatónak az erdélyi liberális közvélemény. „Onnan várjunk mindent – mondta Teleki –, mert nekünk azzal egyesülve lesz egykor alkotmányos életünk, vagy soha nem", és ezért „az ő élete a mi életünk, az ő gyarapodása a mi gyarapodásunk, az ő tespedése a mi tespedésünk, az ő halála a mi halálunk leend".

A nemzethalál fojtogató és ugyanakkor cselekvésre serkentő képzetét idézte így Teleki László. Viszont sok kortársától eltérően sokkal ritkábban élt ilyen fordulatokkal. Aligha lehet pontosan megállapítani, hogy amikor az egyénként megszemélyesített nemzet eszménye élt a kontinensen, akkor a nemzethez való viszonyt mennyire határozták meg az egyén lelki-alkati tulajdonságai, és mennyire játszottak közre az egyén társadalmi tapasztalatai. Amitől Teleki igazán félt, az nem egyszerűen a nemzet megsemmisülése volt, ami magával rántja az egyént, hanem az egyéni szabadság és méltóság érvényesítési lehetőségének a megsemmisítése. Az egyéni szabadság képzete pedig Teleki szemléletében és általában a magyar liberális szemléletben nem arra szolgált, hogy a közösségre vetítve csak egy kollektívum „szabadságát" legitimálja és vele természetesen az annak nevében kibontakoztatható hatalmi törekvéseket. A magyar liberális eszmevilágban a jogaira és kötelességeire büszke állampolgár öntevékenységére épül az állam és közössége, a nemzet. A liberalizmus világnézetének megfelelően szűk, de nyitott osztálybázisra tekintő politika ez, mely a társadalmi mezőt a szabadságintézmények autonóm világaként fogja fel. Megvalósítása és annak

minősége harci kérdés volt. A magyar liberálisok gyakran szóltak a polgárosodás elodázhatatlan szükségszerűségéről. De egyben az abszolutizmus korszerűsödésétől is tartottak. Teleki például még azt is érzékeltetni tudja, hogy hiába az alkotmányos Nyugat-Európában születnek a technikai vívmányok, azokból a zsarnokság is átvehet, megfojtva a szabadság érvényesítési lehetőségét: mert – mondja azok ellen irányozva szavait, akik az ország sérelmeit több feliratban akarják az uralkodó elé terjeszteni – „találékony századunk" kitalálhat ilyen feliratkészítő „gőzgépelyt", és így „állásunkat kellemesbbé tenné, de az ország jogainak, s az ország alkotmányának hasznos nem lenne; mert amikor illy gépely fog elkészülni, bizonyosak lehetünk abban, hogy az alkotványos gépely állani fog, s többé nem is mozoghatik". Formai vagy lényegtelen kérdések kerülnek ugyanis előtérbe, elvonva a figyelmet a fő kérdésekről és a népszuverenitás elvének érvényesítési igényéről.

A magyar reformellenzék tudta tehát, hogy mi ellen harcol, és azt is, hogy miért. Tisztán ragyogó jövőképe volt, csak a kibontakozás útját-módját volt nehéz felkutatni – feltárni a bonyolult politikai-társadalmi és nemzetiségi ellentmondások bűvös köreiben. Ma már tudjuk, hogy a harmonikusabb fejlődés egyik alapvető feltétele a nem magyar nemzeti mozgalmakkal való megegyezés lehetett volna, és azt is tudjuk, hogy ez elé milyen nehéz akadályok gördültek. A birodalmi keretek olyan játékteret jelentettek, amelyben a nacionalista ideológiai mezőn belül mozgó hatalmi törekvések számára a rálicitálásnak és a denunciálásnak, az abszolutista vágyaknak is teret nyitottak. Mindez egymás kijátszására ösztönzött: egymás igényeinek és célkitűzéseinek átértelmezésére a megegyezés módozatainak kutatása helyett. A helyzetet pedig még bonyolította az is, hogy a nem magyar népek körében nem a magyarhoz hasonló felépítésű vezető réteg állt szemben a magyarral, és ez így politikai tapasztalatai ellenére nem tudta rögtön felmérni a kérdés horderejét. Azt hitték, hogy a polgári átalakulással járó társadalmi reformok kielégítik azokat az igényeket, amelyek a nem magyar nemzeti törekvésekhez kapcsolódtak, amennyiben pedig nem, akkor a történeti jogfolytonosság és annak tudata, hogy a polgári fejlődés követelményeit a leghatékonyabban a reformellenzék politikája képviseli, bátorított a partikularizmust nem ismerő liberális nemzeti állam kiépítésére. Tapasztalatok nélküli kísérletezésbe fogtak, illetve amennyire hazai és külföldi tapasztalatok álltak rendelkezésre, azok a fent jellemzett nemzetépítő politika mellet szóltak.

Teleki László Fogaras-vidéki követsége ezt is példázza. Már 1837-es követutasítása világosan előírta, hogy ha az unió szóba kerül, akkor olvassák fel, hogy „a két magyar haza, melynek alaptörvénye, szabadsága ugyan egy talpkövön alapul Szent István idejétől fogva a mohácsi ütközetig, mintegy 540 évekig szorosabb egyben kötetésben lévén, mint jelenleg s azon idő alatt költ törvények is egyaránt kötelezvén a két hazát; méltán óhajtja mind két haza, hogy jelenleg is szorosabb kapcsolatban légyen egymással mint az érintett Erdélynek mint a magyar szent koronához tartozó tartománynak az önállóságát rögzítő 1791:6. törvénycikkely rendeli – egy nemzeti vér buzogván mindkét haza fiaiban, egy arányúlag törekszik mindenik boldogító célok felé – nyelv, nemzetiség, tőszomszédság – egy korona, kölcsönös birtok egybekötötte a két hazát, s innen a két haza szorosb egyesülése sok tekintetben hasznos lenne." Ugyanakkor az erdélyi intézmények fenntartásához ragaszkodott az utasítás, mely azt javasolta, hogy „csak a két hazát egyaránt érdeklő nevezetesebb tárgyakban kellessék Erdélyből a magyarországi és Magyarországból az erdélyi határozatokat". A reformkort követő fejle-

mények ismeretében joggal lehetne azt vélni, hogy a szoros állami egység helyett akkor éppen ez lett volna az a megoldás, ami az erdélyi népek harmonikusabb fejlődését biztosíthatta volna. Viszont ezt a javaslatot nem annyira a térség nemzeti centralizációjával járó ellentmondások felismerése, hanem inkább valamiféle helyi konzervativizmus diktálta. De ez az unióval szembeni magatartás mindenképpen a „politizáló" társadalom politikai asszimilációját jelzi, azonosulást az állami keretekkel, az országgal. Jellemző, amikor az alsóvenyicai boérok országos vásártartási engedélyt kértek, külön hangsúlyozták, hogy aztán a vásár jövedelmeiből olyan iskolát állíthassanak fel, ahol németül és magyarul (is) tanítanak.

Teleki László tehát nyugodt lelkiismerettel képviselhette a liberális magyar nemzetiségpolitikát. Ezúttal sem ő kezdeményezett, annál inkább jeleskedett az ellenfél érveinek ízekre szedésében. Amikor Vízakna követe az ortodox vallás törvényes jellegét elismerő törvényjavaslatot sürgetett, akkor így támogatta: „Csupán egy tekintetből lehetne azt ellenezni; a magyar nemzetiség fenntartása tekintetéből. De teljesen meg vagyok a felől győződve, miként soha igazságtalan rendszer és jogtalan eszközök által nemzetiséget gyarapítani, előmozdítani nem lehet: egy oly rendszer pedig minélfogva oly nagy számos felekezet, milyen a görög nem egyesülteké, minden politikai jogokból kirekesztetnék, a lehető legigazságtalanabb, legtermészetellenibb volna." Teleki elutasítja azt az érvet, hogy azért nem tanácsos elismerni az ortodoxiát, mert az – egykorú fordulattal – nemzetiséget pótol, és ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy az adott helyzetben sajátos belső kohéziót biztosít az állammal szemben, és így az ortodoxok nem tudnak vele azonosulni. Ezért – fejti ki Teleki – „bizonyára nincs csalhatatlanabb mód egy nemzetet a másikhoz édesgetni, egy nemzetiséget az országban levő fő nemzetiséggel kibékeltetni, s ebbe úgy szólván beleolvasztani, mint a polgári jussokbani részesítés" és ezáltal elérhető „az oláhok nálunk végre magyarokká váljanak".

Teleki László nem részletezte pontosan, hogyan és miként képzelte el a magyarrá válást. Azzal a konzervatív állásponttal szemben fejtette ki álláspontját, amely a magyar nemzetiség érdekeire hivatkozva ragaszkodott a rendi alkotmányhoz, és még ezért is helyezett olyan nagy hangsúlyt a magyarosodás lehetőségére. Önkéntes és nem erőszakos asszimilációra gondolt. Emellett szólt az is, hogy a zsidókat hozta fel pozitív példaként. Szeme előtt elsősorban a magyarországi, illetve a magyarsággal szorosabban együtt élő zsidóság példája lebeghetett, mert Erdélyben a zsidó asszimiláció később bontakozott ki. Ugyanakkor Fogaras-vidéket is izgalomban tartó kérdés volt a zsidók jogi helyzetének szabályozása. A fogarasi mezővárosi burzsoázia egy része ugyanis korlátozni akarta a zsidó terménykereskedők tevékenységét, az újonnan jötteket ki akarta telepíteni és a zsinagógát bezárni. Az 1830-as évek elején nekik tulajdonították a drágaságot, amikor pedig egy részük a gubernium védelme ellenére az 1840-es években a falusi földesúri uradalmak keretei közé húzódott, akkor Fogaras városában ezzel az elvándorlással indokolták az adóalap csökkenését. A törvényhatósági gyűlések hangadó többsége azért, hogy elejét vegye az évtizedes marakodásnak és részben a saját anyagi érdekeire, részben a kereskedők társadalmi hasznosságára való tekintettel már 1834-ben követutasításban adta, hogy „a zsidókra nézve hozattassék egy a mostani idő szelleméhez alkalmaztatható törvény". Feltehetően hasonló módon fogalmazott pont került be az 1841-es követutasításba, mert Teleki erre hivatkozva sürgette a zsidóemancipációt célzó törvényt. Ez a beszéde nem maradt fenn írásban. A helyi sérelmek orvoslásánál a polgári jövő képe

vezethette, mert más alkalommal a teljes vallás- és lelkiismereti szabadság mellett így érvelt: most még keresztény és zsidó nem köthet házasságot, ám „engedjék meg törvényeink, hogy keresztények zsidókkal házassági életre léphessenek, amalgámalódjanak ennek következtében a zsidók velünk össze, mint a különféle keresztény felekezetűek egymással amalgámalódtak, amint ez sok más országokban már igen helyesen megtörtént, akkor szeretném tudni, mit fognának azon rabbinusról mondani, ki a vallásosság ürügye alatt azt, ami már oly szépen összeolvadt, egymástól ismét elválasztani törekednék, s magát családi viszonyokba elegyítve testvért testvértől, apát fiától, férjet hitvesétől elidegeníteni működnék!!! Tudom, bűnöst kiáltana reá az egész haza, és pedig a legsúlyosabb értelemben! mert ilynemű tettek a honra nézve mindenkor csak vészesek s a legkártékonyabb befolyásúak lehetnek!"

Teleki jövőképe aligha fedte pontosan küldőinek jövőképét. Ember és szerep viszonyára éppen ezért ezek az utóbbi megnyilatkozásai vetnek élesebb világot. A szerepét előíró követutasítás ugyanis – paradox módon – nem említette az ortodox vallás törvényesítését, és a zsidó emancipációt sem így képzelhette küldőinek nagy része. Teleki követjelentéseiben is hallgat e kérdésről. Az 1846-os követutasításban nem is tértek vissza ezekre a kérdésekre. Viszont mégsem kötötte meg Teleki kezét a fogarasi közvélemény. Ez az 1841–3-as diéta folyamán inkább a reformellenzék mellett haladt, mintsem ellene dolgozott. Amikor az ellenzék 1842 tavaszán-nyarán végre társadalmi reformtörekvésekre szánta el magát, és ennek biztosítása érdekében a követek pót-követutasítást kértek, és ezeket a törvényhatóságok megküldték egymásnak, akkor Fogaras ha nem is kezdeményezett, nagyjában-egészében támogatta Udvarhelyszék pót-követutasításba foglalt állásfoglalását. Támogatta azt a javaslatot, hogy minden városi polgár és birtokos személy hivatalképes legyen. Ennek értelmében készült el az az ellenzéki törvényjavaslat, amely a konzervatívok legnagyobb felháborodására kimondta, hogy a guberniumi titkárságnál magasabb tisztségek betöltésére is jogosult a nem nemes. Fogaras-vidék is pártolta még a paraszti tulajdonszerzés lehetőségének biztosítását célzó javaslatot, és ezzel közrejátszott abban, hogy a tárgyban a diétán aztán igazi elvkimondó törvényjavaslat készülhessen. Azt persze nem támogathatta, hogy a nemesek is részt vegyenek az útkészítésben, mert a boérok legnagyobb sérelemnek tartották, ha őket ilyen paraszti munkára fogták, s miután úgy is adót fizettek, a közgyűlés általános útvámot javasolt, és ezzel elfogadta a közteherviselés elvét. Viszont – nyilván a fenti meggondolásból is – elutasította Udvarhelyszéknek azt a javaslatát, hogy a törvényhozás törölje el a „parasztok" testi büntetését.

Teleki László nem is annyira azt érezhette, hogy Fogaras-vidék elég ingatag bázisa az ellenzéki reformpolitikának, hanem inkább azt, hogy a kormányzat szegül ellen a polgári nemzeti átalakulást célzó törekvéseknek. Igaz, hogy az uralkodó bátyját, Teleki Józsefet nevezte ki gubernátorrá, annak ellenére, hogy nem ő kapta a legtöbb szavazatot, és Bécsben tudták róla, hogy konzervatív létére mennyire rokonszenvezik a liberálisokkal. A reformellenzék viszont hiába hírlelte, hogy társadalmi reformtörekvéseit támogatja a kormányzat, ez nem fogadta el az elvkimondó törvényjavaslatokat. Így az ellenzéki sajtó már az 1841–3-as reformdiéta vége felé bevallotta elszigetelődését. Az ellenzék látta, és saját bőrén tapasztalta, hogy ha nem tud sikert felmutatni, a nemesség nagy része elfordul tőle, hiszen a polgári átalakulás nem hozza majd meg és már nem is ígérheti a nemesi szabadságok reneszánszát, a Magyarországgal való unió pe-

dig a paraszti érdekeket is szolgálja, amikor sor kerül a paraszti és földesúri viszony immár elkerülhetetlennek látszó törvényes szabályozására. A konzervatívok meg is jelentek a színen, és a törvényhatósági közgyűléseken a kisnemeseket több helyt szembefordították az ellenzékkel, amely most már a tisztválasztás körüli szabálytalanságok és törvénytelenségek szóvá tételével sem tudott agitálni. Fogaras-vidéken is végül elfogadta a közgyűlések többsége, hogy a tisztségekre (a vallási arányok betartásával) a főkapitány úgy kandidáljon három személyt, mint a földesúr, amikor falubíró választásra jelöl, hogy azok közül válasszanak egyet.

Mit élhetett át közben az a Teleki László, aki a minap még azzal biztatta bátyját, hogy vállalja el a gubernátorságot, mert „sehol sem leend oly független állásod mint itt, és tehát sehol sem fogsz annyi jót tehetni mint", Erdélyben. Miben reménykedhetett az a Teleki László, aki a minap még az erdélyi gyengeségről szólva azt hangsúlyozza, hogy „nem elég egy országnak törvényekkel, nem elég törvényhozó testülettel bírnia, hanem, hogy azon ország élhessen népre, tömegre és közszellemre is van szükség, mely azt védeni elég erős legyen". Akkor még azt hitte, hogy a gyengeség tudatosításának katartikus hatása lehet. 1846-ban már annyira reménytelennek látta a helyzetét Erdélyben, hogy hiába kéri Wesselényi Miklós, vállaljon Közép-Szolnokban követséget. Igaz – válaszolja Teleki Kolozsvárról –, Magyarországon „is hasonló helyzetben van pártunk – egy különbséggel még is – azzal, hogy ott közös erőfeszítéssel még lehetséges politikai életet; alkotványos valóságot kivívni – itt nincs kétség – lehetetlen!" Mert Magyarországon az 1840-es évek derekán az ellenzék ugyan célkitűzéseihez képest keveset léphetett előre a diétán, de a társadalmat az egyleti élet meghonosításával sikerült mozgásba hozni. Hogy ebben Teleki László oly nagy szerepet vállalt, miközben az ellenzék irányítói és hangadó tekintélyei közé emelkedett, az talán erdélyi tapasztalataival is magyarázható. Látnia kellett, hogy a bürokratikus abszolutizmus akkor sem enged, ha politikája katasztrófapolitika. Teleki reformkori „politikus neveltetése" – hogy az ő kifejezésével éljünk – mégsem csak az erdélyi és a magyarországi tapasztalatok birtokában ért véget. Reveláció erejével hatottak reá is az 1846-i galíciai fejlemények, bár már az 1841–3-as kolozsvári diétán ő is figyelmeztetett arra, hogy a kormány a parasztvédelem külsőségeivel akarja az ellenzék helyzetét gyengíteni. Most viszont már ez irányban sem lehettek illúziói, hogy a rendszer önmagához következetes. „A lengyel háborúnak – írja bátyjának – végét előre lehetett látni", de azt, hogy a kormányzat a lengyel felkelők ellen „a legveszélyesebb, legsubversivebb, legrevolutionariusabb módhon nyúljon s a birtoktalant föllázítsa a birtokos, a parasztot a földesura ellen – azt mégis talán előre nem lehetett látni. Ez tanulságul szolgálhat mindnyájunknak bármi párthoz tartozunk." Tudjuk, tanulságul is szolgált: kinek-kinek a maga mértéke szerint. Az újjászerveződő konzervatívokat hatalmi céljaik még kíméletlenebb érvényesítésére ösztönözte. Először Erdélyben akarták visszaszorítani az ellenzéket, mely addig „erkölcsi fölényével" uralta a diétákat. Az 1846/7-es országgyűlésen viszont – mint előre látható volt – súlyos vereséget szenvedett. Jósika Samu erdélyi kancellár úgy lett Metternich egyik bizalmasa „a magyar ügyekben", hogy Erdélyben az uralkodó akarat egyik hordozójaként tudta magát feltüntetni, Bécsben pedig Erdély konszolidálásával szilárdította meg helyzetét. Példátlan ravaszsággal a nemességnek szűken értelmezett és rosszul felfogott osztályérdekeire játszott. Az ő irányítása alatt álló konzervatív tábor a liberálisoknak a társadalmi méltányosságot érvényesíteni akaró politikájával szemben

a paraszti földhasználati viszonyt olyan egyoldalúan szabályozta, hogy bár az erről szóló úrbéri törvény nem lépett életbe, mégis sokan ennek a politikának is tulajdonították az 1848-as tragikus eseményeket, amelyek sok vonatkozásban a „galíciai dráma" forgatókönyve szerint peregtek.

Teleki László joggal érezte, hogy Magyarországon Erdélyért is többet tehet. Fogaras 1846-ban ugyan harmadszor is követévé választotta, de olyan követutasítással, mely kezét az úrbéri kérdésben erősen megkötötte volna, ha követként lépett volna fel. Magyarországi főrendi táblai tagsága nagyobb mozgási szabadságot kínált. De 1848 februárjában már Pozsonyban is fojtogatóan hatott a tehetetlenség tudata: „napról napra élünk" – írta bátyjának Kolozsvárra. „Senki sem reményelhet sokat ily országgyűlésről." Amiben pedig reménykedett, nem titkolta, nem akarta „a posta ösméretes dicretiójára" bízni. Úgy látszott, a kormányzat, ha nem éppen oly nagymértékben, mint Erdélyben, Magyarországon is háttérbe szorítja az egyre inkább megosztódó ellenzéket, és az is kiderült, hogy békés evolúció útján az abszolutisztikus Habsburg Birodalom Magyarországa aligha válik alkotmányos monarchiává, liberális államberendezkedéssel. Az ésszerűnek vélt átalakulás elmaradása is arra ösztönözte Teleki Lászlót, hogy ő, aki pejoratív értelemben is használta a revolúció kifejezést, és tisztában volt a francia forradalmi hagyomány értékeivel és ellentmondásaival, 1848 márciusában a forradalom egyik hőse legyen, és így térjen vissza rövid időre az erdélyi politikába.

Teleki Lászlót egész életén végigkísérte a múlt: „Szeretem Erdélyt – írta 1858-ban húgának –, az én emlékem mindig aranyozott színekben tünteti előmbe. Virágzásom korát ott töltém. [...] Oly ijesztően messze van már tőlem minden akkori; mégis néha úgy tetszik nekem mintha tegnap lett volna." De nemcsak a családi emlékek élhettek emlékezetében, hanem az első politikai tapasztalatok. Az, hogy a reformkorban Fogaras-vidéki román boérok oly hűséggel választották meg őt diétai követüknek. Amikor 1850-ben a dunai konföderáció felállításának esélyeit latolgatták, Kossuthnak arról írt, hogy a nemzetileg autonóm „kerületeket tökéletesen arrondirozni nem szükséges. Mindnyájan emlékszünk, milyen volt Felső Fehér megye és még is nem akadt meg benne az administratio."

Az 1848–49-es polgárháború ellenére még egy évtizeden keresztül fűtötte a mostoha sors fölé kerekedés történelemformáló indulata. Vay Dániel, akinek politikai karrierjét az törte ketté, hogy nem mert kiállni párbajra, 1845-ben az *Életképek*ben keserű csodálattal vallott róla: „Shakespeare nagyszerű gondolatmenetét nem tanulta, de ereje magából teremte gondolatformáit; Teleki, Kegyencében, nem igen figyelt bizonyos foltozott dramaturgiai szabályokra, s önkénytelen követé a nagyokat, mert ereje hasonlóan nagy."

ROMSICS IGNÁC

BETHLEN ISTVÁN MINISZTERELNÖKSÉGE 1921–1931

Egy politikai konszolidáció minden esetben csak akkor és csak úgy lehet tartós, ha gazdasági konszolidációval párosul. Bethlen másik fontos törekvése ezért 1922-től az volt, hogy a mély válságba került gazdaságot talpra állítsa, és fellendülését elősegítse.

■ Az I. világháború, a Monarchia felbomlása, az 1918–19-es forradalmak és végül Trianon megrázkódtatásai Magyarországot gazdasági és politikai szempontból egyaránt mély válságba sodorták. A válságból való kilábalás első jelentős lépéseit a Teleki-kormány tette meg 1920 nyara és 1921 tavasza között. Eredményei közül kiemelkedett a jogrend helyreállítása, vagyis a különítmények és más szélsőjobboldali csoportok önkényeskedéseinek a megszüntetése és az 1920 decemberében elfogadott földreformtörvény, amely nélkül a háborgó parasztság lecsendesítése elképzelhetetlen volt. IV. Károly 1921. március végi visszatérési kísérlete azonban alaposan felkavarta a lassan konszolidálódó magyar belpolitika vizeit. A kritikus napokban mutatott határozatlansága, illetve kétértelmű magatartása miatt Teleki Pál pozíciója megrendült. Nemcsak a szabad királyválasztók heterogén táborának a bizalmát vesztette el, hanem Horthy kormányzóét is. Április 13-án ezért benyújtotta lemondását, amit a kormányzó elfogadott, s még ugyanezen a napon gróf Bethlen Istvánt kérte fel kormányalakításra.

Az ekkor 47 éves Bethlen István nevét ekkor már itthon és külföldön egyaránt jól ismerték. Bár a háború végéig főleg szűkebb hazájának, Erdélynek az ügyeivel foglalkozott, 1918–19-ben az országos politika élvonalába került. 1919 februárjától a demokratikus átalakulás ellentáborának egyik vezéralakja volt, a Tanácsköztársaság alatt pedig Bécsből irányította a kommün-

nel szembeni szervezkedést. 1920 első felében a békedelegáció egyik főmegbízottjaként Párizsban tartózkodott, s kulcsszerepet vállalt az új rendszer külpolitikai útkeresésében. Bár az évek folyamán kormánya többször átalakult, maga Bethlen 1931. augusztus 24-ig töltötte be a miniszterelnöki posztot. Tízéves kormányfői működése bethleni konszolidáció néven vonult be a történelembe. A megerősödés kül- és belpolitikai téren éppúgy megmutatkozott, mint a gazdaságban, valamint a szociális és kulturális politikában.

Külpolitika és királykérdés

■ Az egész Európában erősödő megbékélési és beilleszkedési politika jegyében 1921. május 23-án Magyarország kérte felvételét a Népszövetségbe, majd 1921. július 26-án ratifikálta, azaz törvénybe iktatta a trianoni békeszerződést. Emellett 1921 nyarán folytatódtak a már Teleki miniszterelnöksége idején elkezdődött csehszlovák–magyar tárgyalások. Ezek elsődleges célja a gazdasági és kereskedelmi együttműködés megalapozása volt, ám egyúttal területi kérdések is szóba kerültek. Gróf Bánffy Miklós magyar külügyminiszter az 1938-as határoknál valamivel délebbre fekvő, tehát etnikai szempontból teljes mértékben korrekt határvonalat kért. Beneš csehszlovák külügyminiszter viszont csak jóval kisebb terület, Komárom és Losonc vidékének az átengedéséről volt hajlandó tárgyalni. Bethlennel való konzultáció után Bánffy ezt elutasította. Ezáltal olyan látszat keletkezett, hogy a magyar fél képtelen az ésszerű kompromisszumra. A valóságban azonban akkor sem jött volna létre megegyezés, ha a magyar fél elfogadja Beneš ajánlatát. Ő ugyanis azzal a helyes feltevéssel tette meg a maga propozícióját, hogy a magyarok azt úgyis visszautasítják. Ha nem ezt tennék – tájékoztatta a prágai brit követet – „kénytelen lennék egyenes visszautasításban részesíteni őket".

Beneš tehát egyetlen négyzetméter átengedését sem tartotta megengedhetőnek. Szerb és román kollégái pedig még kevésbé. Ugyanakkor az sem állítható, hogy a nyilvánosan igényelt etnikai határokat Bethlen bizonyosan elfogadta volna végleges rendezésként. Bizalmas körben, az egyik augusztusi minisztertanácson ugyanis kendőzetlenül feltárta, hogy perspektivikusan egy „nagy" – ha nem is integrális – revízióval számol. „Nekünk reményünk lehet az, hogy Tótföldet és Erdély nagy részét, a Bánátot kedvező külpolitikai konstelláció esetén visszaszerezhetjük" – mondotta ekkor. Hozzátette, hogy „a kedvező európai konstellációt e területek visszaszerzése tekintetében csak Németország adhatja".

A „német kártya" kijátszása, vagyis a status quo német segítséggel történő erőszakos megváltoztatása elsősorban a különböző szélsőjobboldali és jórészt katonai körök vesszőparipája volt. Ám mint alternatív lehetőség Bethlen elképzelései között is szerepelt. Szűk körben, a német követségen tett kijelentéséről a követ 1921 novemberében ezt jelentette Berlinbe: „… Magyarország számára az egyetlen megoldás az együtthaladás Németországgal. Az, amit a magyar külpolitikában eddig tettek, és amit a kényszer hatása alatt még tenniük kell, az antant nyomására történt, illetve fog történni."

Bethlen fenti és ehhez hasonló kijelentései természetesen nem egy következetes külpolitikai doktrína megfogalmazásai, hanem egy független diplomácia folytatására képtelen kisállam támaszkeresésének sokszor egymásnak is ellentmondó megnyilvánulásai voltak. „Az, hogy mit mondok és csinálok, a kül- és belpolitikai szükségszerűségek függvénye. Az én politikámat a körülmények ala-

kítják" – fogalmazta meg egy alkalommal az erdélyi fejedelemség diplomáciájára emlékeztető külpolitikai krédóját.

Ennek a kétszínűségig rugalmas politikának az első eredményei már 1921 nyarán és őszén, a baranyai és a nyugat-magyarországi kérdés lezárulásakor megmutatkoztak. Bethlen úgy próbálta visszaszerezni a délszláv csapatok által 1918 novemberétől megszállva tartott baranyai háromszöget, hogy a békeszerződés értelmében osztrák területté vált nyugat-magyarországi sáv (Burgenland) egy részét is megtarthassa. Ennek érdekében nagyban támaszkodott azokra a fegyveres szabadcsapatokra, amelyektől nyilvánosan mindig elhatárolta magát. Törekvését siker koronázta. Miközben augusztus végén Jugoszlávia ténylegesen kiürítette és átadta az addig megszállva tartott délvidéki területeket, Burgenlandot csak a reguláris magyar csapatok hagyták el, az irreguláris szabadcsapatok viszont ott maradtak, és visszaverték a terület átvételére érkező osztrák csendőrséget. Az angol és francia követ érdeklődésére Bethlen rezzenéstelen arccal közölte: sajnálja a történteket, és mindent elkövet a szabadcsapatok leszerelése érdekében. Miután azonban ez továbbra sem történt meg, a nagyhatalmak végül hozzájárultak, hogy olasz közvetítéssel Ausztria és Magyarország tárgyalásos úton rendezzék a kérdést.

Az október 11–13-i velencei konferencián Bethlen várakozásának megfelelő eredmény született. Ausztria hozzájárult, hogy Sopron és 8 Sopron környéki falu hovatartozásáról népszavazás döntsön. Hazatérve Bethlen néhány nap alatt leszereltette a szabadcsapatokat, és a terület nagyobb részét átadta Ausztriának. Sopron és környéke pedig Magyarország része maradt. Az 1921. december 14-én megrendezett népszavazáson – az enyhe német többség ellenére – a lakosságnak ugyanis csak egyharmada választotta Ausztriát. Az osztrák–magyar határ ilyen kijelölése – gyakorlatilag a békeszerződés módosítása – Bethlen első nagy politikai sikere volt. Úgy volt képes határrevíziót elérni s ezáltal belföldi presztízsét jelentékenyen növelni, hogy közben a győztes hatalmak jóindulatát is megőrizte.

A nyugat-magyarországi kérdés lezárását kissé késleltette, hogy október 20-án IV. Károly ismét megjelent Magyarországon. A környezete és néhány hazai híve által sugallt terv lényege az volt, hogy a királyhű nyugat-magyarországi csapatok élén Károly bevonul Budapestre, és – ha másként nem megy, erőszakkal – átveszi a hatalmat Horthytól. A király és hívei feltételezték, hogy a környező államok, amelyek nagyon tartottak a Monarchia feltámadásától, néhány nap alatt nem tudnak támadni, s mire mozgósítanak, már késő lesz, mert a nagyhatalmak elfogadják a fait accomplit. Horthy és Bethlen azonban nem így ítélték meg a helyzetet. A király megérkezését követő két napban átvett tiltakozó jegyzékek arról győzték meg őket, hogy a román és különösen a cseh hadsereg beavatkozása reális veszély. Ezért az ellenállás mellett döntöttek. A döntő ütközetre október 24-én került sor Budaörsnél. A csata a kormánycsapatok győzelmével végződött. A király és kísérete néhány nap múlva ismét elhagyta az országot, a nagyhatalmak és az elmúlt hónapokban szövetségesi viszonyba lépett Jugoszlávia, Románia és Csehszlovákia (kisantant), valamint a hazai szabad királyválasztók követelésnek engedve a nemzetgyűlés pedig november 6-án törvényben mondta ki IV. Károly trónfosztását és a Habsburg-ház trónörökletességi jogának a megszűnését.

A detronizációt és a soproni népszavazást követő hónapokban Bethlen folytatta „alternatív" diplomáciáját. Hivatalos nyilatkozataiban továbbra is azt hangoztatta, hogy Magyarország be kíván illeszkedni „az európai politika nagy irányelveibe". Ugyanakkor még mindig számolt a status quo-ellenes összefogás

lehetőségével. Ezeknek a tervezgetéseknek Gustav Stresemann németországi kormányalakítása vetett véget 1923 nyarán. Ez az ún. teljesítési politika berlini győzelmét jelentette. Partner nélkül maradva Bethlen külpolitikájának kizárólagos irányvonala ettől kezdve 1927-ig törvényszerűen az eddig is hangoztatott „megbékélés és beilleszkedés" lett. Saulusból Paulussá persze ezekben az években sem vált. Mindössze arról volt szó, hogy a nemzetközi viszonyok alakulása 1923 közepére-végére beláttatta vele, hogy a revansista politika egyelőre minden külső támogatóját elvesztette. Ezért – mint maga mondta – átmenetileg „önmegtagadást" gyakorolt.

A belpolitikai stabilitás alapjainak a megteremtése

■ Az osztrák–magyar határ ügyének és a királykérdésnek a nyugvópontra hozása mellett kormányzásának első két évében Bethlen mindenekelőtt a belpolitikai stabilitás alapjainak a megteremtésére törekedett.

Először a szociáldemokratákkal sikerült megegyeznie. A köztudatba Bethlen–Peyer-paktumként került megállapodást 1921. december 22-én írták alá. Az MSZDP ebben vállalta, hogy a kormány külpolitikai törekvéseit támogatja, szakít a liberális polgári ellenzékkel, lemond a közalkalmazottak, vasutasok és postások szervezéséről, a mezőgazdasági munkások körében új szervezeteket nem hoz létre, s politikai sztrájkokat nem kezdeményez. Ennek fejében a kormány kötelezte magát, hogy az MSZDP és a szakszervezetek működését és pártlapjainak terjesztését nem akadályozza, elrekvirált helyiségeit visszaadja, s hogy a munkásbiztosítást korszerűsíti és továbbfejleszti. Ezzel a megállapodással Bethlennek sikerült elérnie, hogy a munkásság többségét képviselő Szociáldemokrata Párt az ellenforradalmi rendszer alapjait a továbbiakban komolyan nem veszélyeztette. Sopron és környékének a megtartása után ez tekinthető második jelentős politikai sikerének.

A következő hetekben Bethlen elsősorban az egységes kormánypárt létrehozására koncentrált. Az új párt gerincévé eredetileg a legitimista Kereszténypárt konzervatívjait és a volt Tisza-pártiakat akarta tenni a kisgazdapárti mérsékeltek csatlakoztatásával. A detronizáció miatt ez az út azonban a továbbiakban járhatatlannak bizonyult; a legitimisták hallani sem akartak a Bethlennel való együttműködésről. A miniszterelnök ezért a szabad királyválasztó Kisgazdapárt, sőt ezen belül is a Nagyatádi Szabó István vezette agrárdemokraták felé kényszerült közeledni. Nagyatádi – különösen a szociáldemokratákkal kötött paktum tető alá hozatala után – maga is hajlott az együttműködésre.

Bethlen fordulatára válaszolva a Kisgazdapárt 1922. január 22-én határozatot hozott arról, hogy a párt programjának fenntartása mellett egységes táborba szólítja mindazokat, akik a párt elveit magukévá teszik. A párt hivatalos nevét ugyanezen az értekezleten Keresztény Kisgazda, Földmíves és Polgári Pártra változtatták. Néhány nappal ezután, február 2-án több disszidens és más képviselőtársával együtt Bethlen belépett az új pártba. Az egységes kormánypárttá bővülés első lépéseit megtett Kisgazdapárt új „vezére" Bethlen, elnöke Nagyatádi, ügyvezető elnöke pedig a jobboldali radikálisok egyik vezéregyénisége, Gömbös Gyula lett.

A harmadik nagy belpolitikai feladatot, a választójog korlátozását Bethlen – mindenki meglepetésére – puccsszerűen vitte keresztül. Tudván, hogy a nemzetgyűlés mandátuma február 16-án lejár, az új választójogi törvénytervezetet csak

11-én terjesztette a honatyák elé. A legitimista, demokratikus és keresztényszocialista ellenzék azonban tárgyalási alapként sem fogadta el ezt, hanem obstrukciós vitába kezdett. Biztosra vették, hogy új választójogi törvény hiányában Bethlen kénytelen lesz a titkosságot biztosító 1919-es választójogi rendelet alapján megrendezni a választásokat. Bethlen azonban nem így döntött. Miután a nemzetgyűlés feloszlott, február 21-ére ún. alkotmányjogi értekezletet hívatott össze. A Horthy elnökletével tanácskozó, konzervatív jogászokból és közéleti személyiségekből álló testület minden zavaró momentum nélkül eljátszotta a neki szánt szerepet. Kimondta, hogy a Friedrich-féle 1919-es rendelet érvénye a nemzetgyűlés feloszlatásával megszűnt, s hogy az új választójog terén a kormánynak szabad keze van.

Bethlen így március 2-án rendeletileg léptette életbe választójogi törvénytervezetét. Eszerint a választójogosultak száma mintegy háromnegyed millióval, vagyis 3 millióról 2 és egynegyed millióra csökkent. 1920-ban a 24 éven felüli lakosság 75 és az összlakosság 40 százalékának volt választójoga, 1922-től a 24 éven felüli lakosság 58 s az összlakosság 28 százalékának. A választójoguktól megfosztottak többségét iskolázatlan nők, kisebbségüket iskolázatlan férfiak tették ki. Előbbivel elsősorban a legitimisták és a keresztényszocialisták, az utóbbival pedig a kisgazdák szavazóbázisára mért csapást Bethlen.

Ezek a szűkítések azonban végül is nem voltak olyan jelentősek, hogy a Bethlen céljait kiszolgáló nemzetgyűlést automatikusan biztosíthatták volna. Budapest és környéke, továbbá a törvényhatósági jogú városok (összesen 50 kerület a 245-ből) kivételével ezért visszaállította a dualizmus kori nyílt szavazást. Ez példa nélkül állt a korabeli Európában. A továbbiakban a választóknak csak 24 százaléka szavazhatott titkosan. A Kisgazdapárt mint alapvetően falusi bázisú párt ezzel a mindenkori kormány, illetve a Belügyminisztérium alá tartozó vidéki közigazgatási szervek kénye-kedvére lett kiszolgáltatva.

A választásokat május utolsó és június első napjaiban tartották meg. Az Egységes Párt a nyílt szavazásos kerületekben a leadott szavazatok 60, a vidéki és Pest környéki titkos kerületekben viszont csak 23 százalékát szerezte meg. Ennek alapján a 245 mandátumból 144-et kapott. Ezzel abszolút parlamenti többségre tett szert. A párt képviselőinek társadalmi hovatartozás és politikai felfogás szerinti összetétele jelentősen megváltozott. Nagyatádi paraszt híveinek, az ún. csizmás képviselőknek a száma 32-ről 16-ra csökkent, a közép- és nagybirtokosoké pedig 36-ra emelkedett.

A szociáldemokratákkal kötött egyezségével, az Egységes Párt létrehozásával és különösen az új választójogi rendelettel Bethlen megteremtette az ellenforradalmi rendszer belpolitikai konszolidációjának alapjait. A létrejött politikai rendszer egyik legfőbb jellemzője abban ragadható meg, hogy a kormány elnöke, azaz az állami adminisztráció irányítója azonos volt a parlamenti többséget birtokló kormánypárt vezetőjével. Ezzel és a nyílt szavazással Bethlen kezébe igen jelentős hatalom került. Kizárólagos személyi vagy pártdiktatúrájáról azonban mindezek ellenére egyoldalúság és a fogalmakkal való játék lenne beszélni. Ennek számos alkotmányos és gyakorlati akadálya volt. Ezek közül legfontosabbnak a nyilvánosság korlátozott pluralizmusát s ezen belül a bal- és jobboldali ellenzék sajtóban és a parlamentben egyaránt „engedélyezett" kritikáját tarthatjuk. A kormány, illetve a kormányfő mozgásszabadságát korlátozta bizonyos mértékig maga az Egységes Párt is, amely, ha agrárdemokrata jellegét el is veszítette, a különböző társadalmi rétegek és politikai irányzatok érdekütköztetési és

-érvényesítési harcának bizonyos mértékig a továbbiakban is teret és lehetőséget adott. Ebben az értelemben a kormánypárt egyfajta „előparlament” funkcióját töltötte be, amit a fontosabb törvényjavaslatok országgyűlési vitája előtt gyakorolt.

Egy politikai konszolidáció minden esetben csak akkor és csak úgy lehet tartós, ha gazdasági konszolidációval párosul. Bethlen másik fontos törekvése ezért 1922-től az volt, hogy a mély válságba került gazdaságot talpra állítsa, és fellendülését elősegítse.

A gazdaság szanálása

■ A gazdasági válság súlyosságára jellemző, hogy a mezőgazdasági termelés a háború előtti szintnek 1920-ban 50-60, a gyáripari termelés 35-40 százaléka körül mozgott. A termeléskiesés nagyarányú inflációval járt együtt. 1919 augusztusában 100 magyar korona még 11,6 svájci frankot ért, 1920 decemberében azonban már csak 1,24 centime-ot. Az alacsony termelési szint és az infláció természetszerűleg nagyfokú munkanélküliséggel járt, és a bérből élők életszínvonalának erős csökkenését vonta maga után. 1919–1920-ban emberek százezrei éltek irtózatosan nyomorúságos körülmények között.

Legsürgősebb gazdaságpolitikai feladatának Bethlen az infláció megállítását tartotta. A Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter által kidolgozott antiinflációs politika lényege a belső erőforrásokra (adókra és a nagy vagyonok 5-20 százalékos vagyondézsmájára) támaszkodó stabilizáció volt. 1921 nyaráig úgy tűnt, hogy az önerőre támaszkodó kibontakozás sikeres lesz. Az átmeneti eredményeket azonban nem sikerült tartósítani. A nyár közepétől a korona értéke ismét csökkenni kezdett, s 1,14 centime-os árfolyamával szeptemberben elérte addigi mélypontját.

Ezt követően megerősödött az az elképzelés, hogy az államháztartás egyensúlyának helyreállításához nagyobb külföldi kölcsönt kell felvenni. A külföldi kölcsön felvétele előtt viszont rendezni kellett az ország jóvátételi terheit, amelyeknek a pontos összegét és ütemezését a békeszerződés nem állapította meg. Ez annál is inkább elkerülhetetlen volt, mert a jóvátételi fizetések teljesítését a magyar kormány bevételeivel szavatolta. Nem fizetés esetén a Népszövetség Jóvátételi Bizottsága egyszerűen zárolhatta a magyar állami bevételeket. Első lépésként ezért a magyar állami bevételek zálogjogának teljes vagy részleges feloldását kellett elérni. A magyar kormány ezt 1923. április 22-én kérte a Jóvátételi Bizottságtól. A kérés alátámasztása érdekében 1923 áprilisában Bethlen pénzügyminiszterével együtt Párizsba, Londonba és Rómába utazott.

Bethlen londoni és római fogadtatása egyaránt szívélyesnek volt mondható. Ennek köszönhető, hogy a végül 250 millió aranykoronában megállapított nemzetközi kölcsönt teljes mértékben a magyar kormány kiadásainak fedezésére, illetve a gazdaság szanálására lehetett fordítani. A jóvátétel összegét viszonylag alacsonyan, 200 millió aranykoronában állapították meg. A fizetési feltételeket úgy szabták meg, hogy 1927-ig csak kisebb szénszállításokat s még 1927 és 1933 között is csak évi 10 millió koronán aluli részletfizetéseket kellett teljesíteni.

Röviddel a pénzügyi stabilizáció után, 1925 januárjában került sor az új vámrendszer életbe léptetésére. Az új vámtarifa-rendelkezések átlagosan mintegy 30 százalékos vámvédelmet biztosítottak az alkalmazkodási nehézségekkel küzdő hazai iparnak. Leginkább a fejletlen, de hazai nyersanyagbázissal rendelkező könnyűipari ágazatokat, így például a textilipart védték. A gazdaságpolitikai in-

tézkedések sorát az új és sokig értékálló nemzeti valuta, a pengő bevezetése koronázta meg 1926. január 1-jén.

A gazdasági élet újjászervezése 1926-ra befejeződött. Ezt követően a magyar gazdaság néhány esztendőn át a fellendülés időszakát élte. Ez a fellendülés a dualizmus időszakához hasonlóan elsősorban az ipar területén mutatkozott meg. Az ipari termelés 1924 és 1929 között több mint 70 százalékkal emelkedett, s az 1929–1933-as világgazdasági válság előestéjén mintegy 12 százalékkal múlta fölül a háború előtti szintet. A mezőgazdaság ezzel szemben stagnált, illetve csak igen mérsékelten fejlődött. A növénytermesztés szintje például még 1929-ben is csak 1-2 százalékkal haladta meg a háború előtti évekét.

A gazdaság fellendülésével párhuzamosan emelkedett a lakosság életszínvonala. A munkásság és a parasztság reálbérei a húszas évek utolsó harmadára megközelítették vagy elérték, sőt egyes esetekben túl is szárnyalták a háború előtti szintet. A gazdaság fellendülése és az életviszonyok változó mértékű, de kétségtelen javulása visszahatottak a politikai életre. A politikai konszolidáció befejezésének és a kiegyensúlyozott, nagyobb zavarok és válságok nélküli kormányzásnak az alapjait és feltételeit teremtették meg.

A belpolitikai konszolidáció befejezése

■ Miközben Bethlen és kormánya a gazdaság talpra állításán ügyködött, ismét kiéleződtek a belpolitikai ellentétek. Az 1920-as évek első felére jellemző nehéz szociális helyzet miatt ez szinte törvényszerűen alakult így. A kormánypolitikát opponáló két „szélsőség" közül Bethlen első számú ellenfele továbbra is a demokratikus baloldal volt. A veszélyesebb viszont – miután hatalmi pozíciókkal rendelkezett és a kormányzó rokonszenvét is bírta – az antiparlamentáris szélsőjobboldal.

A szélsőjobboldal egyik centrális követelése az 1920-as numerus clausus kiegészítése volt további zsidóellenes rendelkezésekkel. Mivel ezeknek Bethlen ellenállt, a különböző szélsőjobboldali csoportok 1922 szeptemberében létrehozták az Egyesült Keresztény Blokkot. Ez a meglévő pártkereteken átnyúló laza szövetség volt, amelybe a kormánypárt Gömbös-csoportja, Friedrich István és köre, valamint több keresztényszocialista csoportosulás tartozott. Fellépésüket különösen veszélyessé tette, hogy ezzel egy időben az Egységes Párt kisgazdafrakciója is mozgolódni kezdett. Ők az 1920-as földreform-törvény végrehajtásának vontatottsága miatt háborogtak.

1923 tavaszáig Bethlen eredményesen védte a nagybirtokosok érdekeit. A kormánypárt 20-30 fős kisgazdafrakciója és a Gömbös-csoport közeledése láttán azonban döntenie kellett. Vagy továbbra is akadályozza a földreform gyorsabb végrehajtását, s ez esetben a kormánypárt egységét és az addigi konszolidációs sikereket teszi kockára, vagy kielégíti az elégedetlenkedők egyik csoportját, s ezáltal elszigeteli a másikat. Bethlen a kisgazda követelések felkarolása s a jobboldali radikálisok elszigetelése mellett döntött. Miután 1923 júniusában biztosította Nagyatádit a földreform végrehajtásának meggyorsításáról, Gömböst a kormánypárt elhagyására vagy radikális nézeteinek a feladására szólította fel. Gömbös egy ideig habozott, majd augusztus 2-án féltucatnyi hívével együtt kivált a kormánypártból, és megalakította a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot, vagyis közkeletű nevén a Fajvédő Pártot.

A földreform végrehajtásának meggyorsításával foglalkozó törvény nemzetgyűlési vitája 1923. december 1-jén kezdődött, és 1924. március 31-én fejeződött be. Eredményét jól mutatja, hogy az 1920 vége és 1923 nyara között szétosztott 136 ezer holddal szemben 1923 ősze és 1925 ősze között 726 ezer hold föld került a parasztság kezébe. Ez esetben tehát Bethlen állta a szavát. A földreform persze így sem volt radikális; az ország termőterületének mindössze 8,5 százalékát érintette, s így az 1000 holdon felüli birtokokra eső földterületnek csak 14, s az 500-1000 holdas birtokok földállományának csak 5,5 százalékos csökkenését eredményezte. Ám a szétosztott több mint 1 millió holdból így is több mint 100 ezer törpebirtokos és kisparaszt, valamint több mint 200 ezer földnélküli napszámos kapott néhány holdat.

A Bethlen–Peyer-paktum, az Egységes Párt létrehozása, a választójog korlátozása és a stabil parlamenti többség megszerzése után a Gömbös-csoport ellenzékbe szorítása, valamint a földreform meggyorsítása az ellenforradalmi rendszer belpolitikai konszolidációjának újabb jelentős lépései voltak.

Gazdasági és politikai szempontból egyre inkább megszilárduló helyzetét 1924 végétől Bethlen arra használta fel, hogy a rendszer stabilitását válsághelyzetek esetére is biztosítsa. 1926-ban ennek érdekében állította vissza – módosított formában – a régi felsőházat. 1921–22-ben megalapozott, 1924–25-ben pedig továbbfejlesztett kormányzati rendszerébe ezzel beépítette az utolsó stabilitási tényezőt. A felsőházba örökös jogon, méltóság vagy hivatal alapján s végül választás vagy kinevezés útján kerülhettek a tagok. Ebből adódott, hogy a felsőházi honatyák szinte kizárólag a hagyományos elitcsoportok képviselői közül kerültek ki. A parasztságot és a munkásságot egyaránt egy-egy fő képviselte.

A hagyományos elitcsoportok hatalmának biztosítása logikusan következett Bethlen konzervatív politikai meggyőződéséből. Az „arany középút", az „igazi demokrácia", illetve az „igazi keresztény politika" ködös jelszavait ekkori nyilatkozataiban a „józan konzervatív politika" célkitűzése váltotta fel, amely a „család érinthetetlenségének", a „magántulajdon szentségének", valamint a valláserkölcsnek és a hazafiságnak az elvein nyugszik, s amely a „tömegek túlsúlyával" szemben a „kvalitásnak", a „vezető középosztályoknak, az intelligens osztályoknak" biztosít irányító szerepet. Kifejtette, hogy a magyar viszonyok közepette, ahol az iskolázott és vagyonnal rendelkező, tehát az államtól független rétegek kisebbségben vannak az iskolázatlan és vagyontalan paraszti és munkástömegekkel szemben, „azok a demokratikus intézmények, melyek Nyugaton beváltak és jól funkcionálnak, Magyarországon azt idéznék és idézik elő, hogy minden olyan demagógia, amely a szenvedélyekre apellál, felsőbb néposztályokkal szemben mindennap sikerre találhat". A választásra jogosultak körének bővítését és különösen a titkosság általánossá tétele elől ezért a leghatározottabban elzárkózott.

Szociál- és oktatáspolitikája

■ Az 1921 és 1926 közötti fél évtizedet komplex (gazdasági, politikai) rekonstrukciós folyamatként felfogva Bethlen az 1920-as évek harmadik harmadában elérkezettnek látta az időt arra, hogy az elért eredményekre támaszkodva a kormánypolitika immár „magasabb ideálok után" törekedjék. Azaz: hozzálásson azoknak a fejlődés szempontjából indokolt szociálpolitikai és kultúrpolitikai cé-

loknak a megvalósításához, amelyre a gazdasági helyzet mindaddig nem nyújtott lehetőséget.

A szociálpolitikai reformok sorát a társadalombiztosítás újjászervezése nyitotta meg. Az 1927. évi XXI. tc. gyakorlatilag minden városi munkás és alkalmazotti rétegre kiterjesztette a kötelező betegségi és baleseti biztosítást. A kötelező jelleggel biztosítottak száma ezzel megközelítette az egymilliót, vagyis a városi munkásságnak mintegy 80-90 százaléka részesült ebben az alapvető szociális védelemben. A biztosítottak szociális kedvezményei nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltóak voltak.

Egy évvel később, 1928-ban vezették be a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági biztosítást, ami a munkásmozgalom régi követelései közé tartozott. Öregségi járadékra az a biztosított tarthatott igényt, aki betöltötte 60., illetve 65. életévét, és munkáltatója legalább 7 és fél éven át fizette utána az előírt járulékot. A kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági biztosítás nagyjából-egészében ugyanazokra a foglalkozási kategóriákra terjedt ki, mint a kötelező betegségi és baleseti biztosítás. Vagyis a városi munkás- és alkalmazotti rétegekre.

Az 1920-as évek társadalombiztosításának hálóján két nagy lyuk tátongott: a mezőgazdasági munkások kötelező biztosításának és a munkanélküliség elleni biztosításnak a megoldatlansága. A mezőgazdasági munkások betegségi és baleseti biztosításának a bevezetése eredetileg szerepelt Bethlen tervei között. Sorrendben ennek 1929-ben, az említett két társadalombiztosítási törvény után kellett volna következni. A nagy gazdasági világválság 1929-től érezhető hazai hatása miatt azonban ez elmaradt. Nem tartozott a magyar gazdaság reális lehetőségei közé a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetése sem. Mivel az ipari és forgalmi szektorokban a munkanélküliek aránya még az 1920-as évek második felében is meghaladta a 10, a mezőgazdaságban pedig a 20-25 százalékot is, a munkanélküli segély intézményesítése a termelés rentabilitását veszélyeztette volna.

A szociálpolitika egyéb szektorai közül jelentős előrehaladás történt még a lakásviszonyok és a közegészségügy terén. Részben a földreformhoz kapcsolva, részben attól függetlenül 1920 és 1930 között 290 ezer lakóház épült föl, ami 25 százalékos növekedést jelentett. Az elcsatolt országrészekből érkezett menekültek nagy száma miatt az egy lakásra jutó lakók száma azonban így is csak igen mérsékelten (4,4 főről 3,9 főre) csökkent. A közegészségügy ennél jóval jelentősebb mértékben modernizálódott. A százezer főre eső orvosok száma majdnem megkétszereződött, a százezer főre eső kórházi ágyak száma 329-ről 467-re nőtt, a csecsemőhalandóság 19 ezrelékről 16 ezrelékre csökkent.

Szociálpolitikai ügyekben Bethlen többnyire népjóléti miniszterére és állandó helyettesére, Vass Józsefre hagyatkozott. Kultúrpolitikai téren pedig gróf Klebelsberg Kunó volt a támasza. A klebeslbergi kultúrpolitika két alapgondolatával, a népiskolai hálózat bővítésével és ennek révén a legszegényebb falusi lakosság műveltségi szintjének emelésével, valamint a „magaskultúra" intézményeinek kiemelt támogatásával Bethlen messzemenően egyetértett. „… [A]z általa kimondott szó – írta erről Klebelsberg egyik könyvének előszavában – annak a politikának alapgondolatait fejezi ki, amelyet magam is képviselek." Konkrétan azonban mindezekkel csak akkor foglalkozott, ha a kultusztárca költségvetését, amely a környező országokét és a dualista Magyarországét egyaránt jelentősen meghaladta, a parlament meg akarta nyirbálni. Ez történt például 1927-ben,

amikor a honatyák az elemi és polgári iskolai hálózat fejlesztési költségeit sokallták. El kell érni – mondotta ekkor Bethlen –, hogy „ne legyen az országban falu vagy tanyakör, melynek ne volna meg a maga iskolája". 1930-ban és 1931-ben pedig a külföldi magyar intézeteket védte meg, amelyek a fiatal magyar diplomások nyelvi és egyéb képzése terén töltött be fontos szerepet.

Kultúrpolitikai és általános politikai jelentőséggel is bírt a numerus clausus 1928-as módosítása. Ezt az 1920-ban elfogadott törvényt, amely korlátozta az izraelita vallású fiatalok felsőfokú intézményekbe való bejutását, lényegében Bethlen is szükségesnek tartotta, és ezért kezdetben védte. Az 1920-as évek közepétől viszont egyre gyakrabban emlegette, hogy a „numerus clausus csak átmeneti intézmény", amelyet a „momentán helyzet szült", így a „momentán helyzet javulásával a törvény is hatályát kell hogy veszítse". Álláspontjának megváltoztatására elsősorban a pénzügyi világgal összefonódott nemzetközi zsidószervezetek és a Népszövetség állandó nyomása késztette.

A kormány által beterjesztett módosítás következtében a zsidó vallású egyetemisták aránya a következő években mintegy egyharmaddal nőtt, azaz az 1920-as évek utolsó harmadára jellemző 8 százalékról az 1930-as évek elejére 12 százalékra emelkedett. A kormányzat demokratikus ellenzéke azt szerette volna, ha Bethlen továbbmegy a rendszer liberalizálásának útján. Mindenekelőtt a választójog demokratizálását követelték. A demokratikus ellenzékkel folytatott 1927–29-es vitáiban – eltérően korábbi álláspontjától – Bethlen mintha nagyobb megértést mutatott volna követelésük iránt. Elismerte, hogy az általános és titkos választójog „teoretikusan helyes, jó és jogos intézmény", s hogy „a fokozatos fejlődés előbb vagy utóbb minden országban ide fog vezetni". Azonnali magyarországi bevezetését azonban – az egyes társadalmi osztályok közötti „nagyon mély ellentétek" és szociális feszültségek miatt – továbbra is aggályosnak tartotta, és ezért halogatta.

Revízió és külpolitika

■ A nemzetközi viszonyok kényszerű logikájához alkalmazkodva 1923-tól 1927-ig sem Bethlen, sem a kormány más tagjai nem beszéltek a revízióról. A magyar diplomácia azonban ezekben az években sem tétlenkedett. Mint korábban érintettük, 1922–1923-ban elsősorban a népszövetségi kölcsön megszerzésén fáradozott Bethlen és a Dísz tér szakember gárdája. 1924–26-ban pedig sokakat meglepő módon a Szovjetunióval való kapcsolatok kiépítésén dolgoztak.

A Szovjetunió iránti nyitás részben a szovjet piac hatalmas felvevőképességével volt magyarázható, amely a fellendülő magyar gyáripar legtöbb értékesítési nehézségét megoldhatta volna. Részben pedig azzal, hogy Moszkva nem ismerte el a Párizs környéki békéket, s Besszarábia elcsatolása miatt Romániával nyílt határvitában állt. A titokban folyó tárgyalások 1924 őszére az egyezménykötés stádiumához érkeztek. A diplomáciai érintkezés felvételéről szóló szerződést szeptember 5-én, a kereskedelmi forgalommal kapcsolatos megállapodást pedig szeptember 12-én írták alá. Az egyezmények aláírását a minisztertanács október 10-én jóváhagyta. Ezt a parlamenti és kormányzói szentesítésnek kellett volna követnie. Erre azonban nem került sor. A ratifikálás ugyanis erős ellenállásba ütközött. Nemcsak a fajvédők támadták Bethlent, és vádolták azzal, hogy „ezzel az egyezménnyel is, mint egész politikájával, a hazugságok hínárjába vezeti az országot". Hanem támadták a legitimisták, a kereszténypártiak, a kor-

mánypárt konzervatívjai közül sokan, sőt még néhány demokrata is. A kormányzóval a háta mögött Bethlen valószínűleg maga mellé tudta volna állítani a parlament többségét. A kormányzó támogatása azonban ezúttal hiányzott. Horthy, aki a kecsegtető külpolitikai előnyök reményében sem tudott úrrá lenni antikommunista érzelmein, határozottan a kapcsolatok felvétele ellen foglalt állást. Meggyőzni és véleményétől eltéríteni Bethlen sem tudta. A Szovjetunióval való hivatalos kapcsolatok felvételére így csak jóval később és egészen más nemzetközi körülmények közepette, 1934-ben került sor.

A szovjet–magyar tárgyalások zátonyra futását követően, 1925 végétől 1926 őszéig Bethlen a Jugoszláviához való közeledéssel kísérletezett. Ettől elsősorban ugyancsak gazdasági és kereskedelmi előnyöket remélt. A tárgyalások során felmerült azonban benne egy olyan megállapodás lehetősége is, amely kölcsönös semlegességet biztosított volna egy harmadik állammal keletkező konfliktus esetére. Nem kétséges, hogy ez a harmadik állam csakis Románia lehetett. A biztató kezdetek ellenére a jugoszláv–magyar közeledés terve is léket kapott. Alighogy 1926 szeptemberében a konkrét tárgyalások Genfben megkezdődtek, közbelépett Olaszország. Mussolini jelezte: kész olyan „messzemenőbb politikai szerződést kötni", amely „Magyarországnak nagyobb előnyöket biztosítana, mint egy Jugoszláviával kötendő szerződés".

Olaszország szövetségesi értéke – mind gazdasági, mind politikai szempontból – összehasonlíthatatlanabbul nagyobb volt Jugoszláviáénál. A magyar–jugoszláv közeledés helyébe így 1926 végétől a Bethlen által régen várt s már 1919-ben „előre jelzett" olasz–magyar barátkozás lépett. Az olasz orientáció kialakulása egybeesett a revíziós célokat szolgáló aktívabb külpolitika feltételeinek a megteremtődésével. 1926 nyarán ugyanis megszűnt az ország szigorú pénzügyi ellenőrzése, majd 1927. május 15-én a békeszerződés által előírt állandó katonai ellenőrzés.

Az előkészítő tárgyalások után Bethlen 1927. április 4-én érkezett Rómába. Mussolinivel folytatott megbeszélései során részletesen ismertette felfogását Magyarország külpolitikai helyzetéről és a követendő külpolitikáról. Abból indult ki, hogy „Közép-Európa helyzete nem definitív"; az „új rendezés" egyik vagy másik nagyhatalom irányításával előbb vagy utóbb bekövetkezik. A francia koncepciót – mondotta —, amely Magyarország, Ausztria és a kisantant megbékítésére, majd pedig szövetségbe tömörítésére törekszik a status quo alapján, nem támogathatja, mert „Magyarország lelkileg sohasem fogja elfogadni a trianoni szerződést". Amennyiben – folytatta gondolatmenetét – nem Franciaország fogja a térség új rendjét megszabni, úgy előre látható, hogy „Németország és Oroszország megerősödésével e két hatalom fog erre a rendezésre befolyást gyakorolni". Magyar szempontból különösen az orosz befolyás megnövekedését nevezte veszélyesnek, miután az „északi és déli szláv népek blokkja" ez esetben harapófogóba zárná Magyarországot. Mivel ezek a veszélyek – fejezte be eszmefuttatását – Olaszországot is fenyegetik, a kisantant fellazítása és a magyar revízió nemcsak magyar, hanem olasz érdek is.

Bethlen érvelésével Mussolini általában véve egyetértett. Az ötnapos látogatás végén a két államférfi ezért szerződést írt alá. Ez kimondta, hogy a két állam között „állandó béke és örökös barátság fog fennállni", s hogy az esetleg felmerülő vitás kérdéseket diplomáciai úton oldják meg. A szerződést tíz évre kötötték azzal, hogy ha ezen idő elteltével egyik fél sem mondja föl, akkor újabb tíz évre érvényben marad.

Az olasz–magyar szerződés jelentős előrelépés volt Bethlen régi törekvésének, a külpolitikai elszigeteltségből való kitörésnek és a nagyhatalmi támaszkeresésnek az útján. Rómából hazatérve elérkezettnek látta az időt, hogy gazdaságilag megerősödve, belpolitikailag megszilárdulva, a pénzügyi és katonai ellenőrzéstől megszabadulva s végül Mussolini támogatásával a háta mögött szakítson addigi beilleszkedési politikájával, s nyíltan vállalja mindvégig legfőbb külpolitikai célját: a revíziót. Ezt először 1927. május 27-i zalaegerszegi beszédében jelentette be, majd 1928. március 4-én Debrecenben még nyilvánvalóbbá tette. „Mi – mutatott rá Magyarország egyedülálló helyzetére – nem tartományokat vesztettünk. Bennünket földaraboltak. A mi esetünk nem Elzász-Lotaringia esete. A miénk Lengyelország esete. Németország lemondhatott egy tartományáról, de mi fajunk egyharmadáról örök időkre le nem mondhatunk. […] ezekre a határokra egy végleges békét felépíteni nem lehet. […] nekünk más határokra van szükségünk."

Az olasz–magyar és az ezt kiegészítő osztrák–magyar, lengyel–magyar, bolgár–magyar és török–magyar szerződések révén az 1920-as évek végére Magyarország kilépett nemzetközi elszigeteltségéből, és egy olyan formálódó szövetségnek képezte részét, amely Franciaország és a kisantant Duna-medencei hegemóniájával szemben jelentett kihívást. Ez kétségtelen külpolitikai eredmény volt, amely Bethlent jogosan töltötte el büszkeséggel és elégedettséggel. Ugyanakkor látnia kellett azonban azt is, hogy Olaszország és kis szövetségesei önmagukban nem lesznek képesek a status quo megváltoztatására. Az olasz blokkhoz való tartozás és Anglia egyre inkább platonikus jellegű rokonszenvének a megőrzése mellett ezért folyamatosan törekedett arra, hogy Németországgal is szorosabb együttműködést alakítson ki. A feltételek erre 1929 végétől, amikortól az addigi Erfüllungspolitiknak Németországban is egyre inkább vége szakadt, javultak. Ezzel magyarázható, hogy 1930. november 22-én – a német kormány meghívására — Bethlen háromnapos hivatalos látogatásra Berlinbe érkezett. A megbeszéléseket nagyfokú nézetazonosság jellemezte. Bethlen elmondta, hogy a „magyar külpolitika legelső célja a kisantant meglazítása", és annak a megakadályozása, hogy a Balkánon egy „szláv tömb" alakulhasson ki. Julius Curtius, az új külügyminiszter válaszában azt hangsúlyozta, hogy „a német külpolitikai célkitűzések éppen a legfontosabb kérdésekben, mint a revíziós és leszerelési kérdésben, párhuzamosan haladnak a magyar külpolitikával".

A konszolidáció válsága és Bethlen lemondása

■ Az 1920-as évek második felére jellemző gazdasági fellendülésnek, szociális és kulturális fejlesztéseknek, valamint a belpolitikai stabilitásnak 1929 őszétől a nagy gazdasági világválság hazai jelentkezése vetett véget. A térség agrárországai, így Magyarország esetében is különösen két tényező hatott igen kedvezőtlenül. Egyrészt az agrárárak rendkívüli mértékű világpiaci zuhanása, amely a magyar gazdasági egyensúly fenntartásában kulcsszerepet játszó mezőgazdasági exportra mért csapást, másrészt a nemzetközi tőkeimport elakadása, amely viszont a gazdasági (elsősorban ipari) növekedés finanszírozásában játszott más eszközökkel alig pótolható szerepet. E két tényező egyidejű jelentkezése rendkívül nehéz helyzetet teremtett, és elkerülhetetlenül súlyos megrázkódtatásokkal járt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem mintegy 8-10 százalékkal csökkent.

Bethlen a válság alatt is konzervatív parlamentáris kormányzati rendszerének a megóvására törekedett, és mind a bal-, mind a szélsőjobboldali nyitás elől elzárkózott. Az agrárlobbynak annyi engedményt tett, hogy 1930 nyarán bevezette az úgynevezett bolettarendszert, ami a mezőgazdasági ártámogatás egy fajtája volt. Az ipari vámvédelem megszüntetéséhez azonban, ami néhány hazai iparág leépülését eredményezhette volna, nem járult hozzá. Az ismét deficitessé vált államháztartás egyensúlyának biztosítása érdekében mérsékelt adóemeléseket vezetett be, és valamelyest csökkentette a költségvetés kiadásait (létszám- és fizetéscsökkentések). Mindeme intézkedései azonban csak igen kismértékű és átmeneti javulást hoztak. Az erősödő parlamenti és sajtótámadásokat látszólag szenvtelenül, a szokásos módon fogadta és verte vissza. Ez azonban csak látszat volt. Látszólagos nyugodtsága és szokásos kiegyensúlyozottsága 1931-ben már permanens fáradtságot és súlyos idegkimerültséget takart. Augusztus elejétől napi két morfiuminjekcióval tartotta talpon magát, s egy berlini professzor, aki augusztus 10-e körül megvizsgálta, hosszabb pihenést írt elő számára. Ezért lemondását fontolgatta. Elhatározása augusztus 8–9-én, a kormányzónál, Gödöllőn töltött hétvége során vált benne véglegessé. A sajtó augusztus 18-án közölte a hírt: 10 éves miniszterelnökség után Bethlen István lemondott. Visszavonulását azonban nem tekintette véglegesnek. Mint legbensőbb híveivel közölte, azzal számolt, hogy egy-két éven belül, a válságot nagy valószínűséggel követő gazdasági fellendülés idején ismét magához ragadhatja a kormányrudat. A nemzetközi események alakulása és a belpolitikai élet válság alatti és utáni fejleményei miatt azonban erre már soha többé nem kerülhetett sor.

VÖRÖS ISTVÁN

Alig-alig

Hazugságokból épül föl
a világ. A falon a csempét
le kellett volna verni, de nem
verték, csak hazudták,
és ott van az új alatt a régi,
a hazugság alatt az eltérő
tény, még mindig nem igazság,
mert az annyi: kisebb a tér,
ha egyelőre még csak alig
észrevehetően is. A fotelban
meg lehetett volna menteni
a rugókat. És most minden
olyan rugalmatlan. A hazugság
rugalmatlanná váló tény,
ténytelenné váló eset,
esetleges állítás. Ezt a pénzt
nem találtad, hanem loptad.
Ezt a gondolatot nem
loptad, hanem rád talált.
Az emberek világa
hazugság-alapú,
ahogy az élet szén-alapú
itt a földön, ahogy 10-es
számrendszerben gondolkodunk
a mennyiségekről, a térről,
ahogy térben látunk, időben
nem. A hazugságot többnyire
fölismerjük, az igazságot
alig-alig.

A sás és a nád között

Gondolatban élni, vagy valóságban?
A gondolat a lehetséges világ,
a valóság a tényleges.
A gondolat a nem is lehetségest is elbírja.
Ha gondolatban élnénk, de a lehetségesben,
ott maradna a gondolatnak a lehetetlen.
Ha a lehetetlenben élnénk, annyira nem volna
szabály, ami világunkat összefogja,

hogy lehetetlen volna kiigazodni
az ellentmondások között.
Lehetetlen volna átjutni
az ellentmondások között.
Ha a lehetetlenben élnénk,
nem élnénk, a fantázia megfojtana,
mint az iszap a belemerülőt.

Mocsarak borítanának mindent,
egymás mellett tengeri sós és
édesvizű nádasok. A sós vízben
cápa úszna, de kétméteres testével is
ki tudna emelkedni a vízből,
és iszaptól csöpögve szárnyalna
a levegőben. A gyávák meglovagolnák,
a bátrak fejest ugranának
tátott szájába, csúsznának le a rettentő torkon,
kúsznának át a beleken,
és tisztán szökkennének elő a túlsó
végén, fejessel érkezve
egy apró víztükörbe
a sás és a nád között.

Szökés a Teremtő elől

A polgári élet összeomlik,
még nem tudni, kit nyilvánítanak
zsidónak, érinthetetlennek,
leprásnak, folyik az ötletelés,
de valakire szükség van,
valami fölháborodásra,
valami elengedhetetlen
igazságtevésre.

Valaki bűnösre van szükség,
mert elkövettük a bűnt.
Mi igen, de persze nem én,
ők nyilván, de nem hiszik el,
hogy az tényleg, az tényleg bűn.
Az egyszerűség kedvéért
majd felelősségre vonnak
valakit, és akkor az örök igazság
új formát talál.

Mint a sár, amiből egy teremtő
kitalált embereket modellez,
de mielőtt rábólintana, hogy az jó,

a figura életre kel, elszalad,
rettegve bujkál teremtője elől,
mert sejti, hogyha lehetne,
visszavonnák a létét.

A láthatóról

A rólam készült legújabb fotón
határozottan fölismerhetően
egy ember áll. Ez zavarba ejtő,
mert sose tudtam elhinni,
hogy minden rájuk vonatkozó korlát
és megkötés engem is korlátoz
és megköt. Sosem voltam túl nagy
emberrajongó. Nem nekik
és nem róluk akartam írni.
De önként beértem annyival,
emennyi egy embernek adatik,
ám nem akartam beletörődni
mindabba, ami az embertől
elvétetik.

Hát például ő ott, mennyi belőle
az én, mennyi a kabát, a sál,
mennyi a szemüveg,
mennyi az ember?

Hány kiló lélek, hány gramm test,
hány tonna szellem? Azt hiszitek persze,
hogy fordítva vannak az arányok?
Vagy arányokról sincs szó?

Egy korosodó, úgy-ahogy elegáns férfi.
Nagy kedvvel azonosulok vele,
ez afféle vállalás, de azt tudnotok kell,
hogy ő, akit láttok,
nem én vagyok.

Ne hozzátok fel, hogy ti sem azok vagytok,
akinek látszotok. Leveszem a szemüvegem,
és marad belőletek a körvonal.
Fölveszem, és még az is eltűnik.

PRITZ PÁL

TELEKI PÁL

Sokszor lehet hallani, hogy miért az öngyilkosságot választotta, miért nem állt az ellenállás élére. Akik ezt kérdik, azok úgy ítélnek, hogy közben eszük ágában sincs a pisztolycső elé magukat képzelni. Fel nem fogják a választott halál irgalmatlanul nagy súlyát.

Nézzük ismert portréját, és összeszorul a szívünk. A tudós néz ránk, aki tudja, hogy hiába tud sokkal többet a magyar históriáról s általában a történelemről, a társadalomról, az azt benépesítő emberek lelki szükségleteiről, az azokat deformáló tényezőkről – tudja, hogy nem győzhet az igazsága. Először az jut eszembe, hogy mit mondott bölcs tanárnőm, H. Balázs Éva volt diákjának, e sorok szerzőjének, amikor 1969-ben megjelent Tilkovszky Loránt népszerűsítő kis könyve Teleki Pálról. Azt mondotta volt, hogy e munka előrelépés a ráaggatott korabeli valótlanságokhoz képest, ám azt a nagyságot, amit ez az államférfiú jelentett, természetesen nem mutatja meg.

A 20. századi magyar história négy államférfit termett. Tisza Istvánt, Bethlen Istvánt, Teleki Pált és Kádár Jánost. Tehát három arisztokratát és egy plebejust, akit 1945-ig a korabeli mértékadók nem is tekintettek a nemzet részének. Azután amikor ő lett a nemzet vezetője, akkor ő mondta meg, hogy ki az igazi hazafi. Az, aki szilárdan vallja, hogy a Szovjetunió iránti hűség annak a záloga. Természetesen tudta, hogy valótlanságot beszél, ám tanult a hajdani magyar–török viszonyból. Alávetettségünket e cikornyás fordulat sulykolásával is enyhítette.

A három/egy arány megfelel annak, hogy sokáig a nemzet vezető erejét döntően az arisztokraták adták. A Horthy-korszakon belül már jelentősen változott a helyzet, Teleki, majd Bethlen élre kerülése messze nem volt természetes

folyománya az addigi hazai históriának. A Szent István-i Magyarország sírba hullását alapvetően nem a háború elvesztése, hanem a német kérdés magyarázza. Németország ugyanis legyőzött állapotában is potenciális nagyhatalom maradt. London és Párizs számára megengedhetetlen volt, hogy ne legyen Berlint megnyugtatóan sakkban tartó erő. 1918-ra pedig az Osztrák–Magyar Monarchia végleg alárendeltté vált. Nagyot tévedtek a versailles-i békecsinálók, hogy a helyére illesztett kisantanttal feltartóztathatónak gondolták a teutonokat. Hibájuk nem égbekiáltóan lóg ki a történelmi balfogások hosszú sorából. A história aztán a kilencvenes évek első felében korrigált. A csehek megint bölcsen cselekedtek, amikor némi habozás után békességgel elengedték szlovák testvéreiket, s lezárták a csehszlovák nemzettel való kísérletezéseik korát. A vehemens délszlávok ugyanazt többesztendős háborúskodás után tudták megcselekedni. A háborús pusztítások nyomai már zömmel eltűntek, az emberéletek pusztulását sokkal nehezebb kiheverni, de az idő múlása erre is gyógyírt hoz majd.

Itthon a nemzetet vezetők túlnyomó többségének külpolitikai horizontját évtizedek óta homály korlátozta. Magyar oldalról a Deák Ferenc és társai vezette erő 1867-ben még megteremthette a kiegyezést. 1875-ben Tisza Kálmánnak volt judíciuma arra, hogy bihari pontjait szegre akassza, ám a grófi rangra emelt fiának már mérhetetlenül sok energiájába került a dualista berendezkedést aláásni akarók meddő parlamenti obstrukciójának elerőtlenítése. Ebben bizony gróf Károlyi Mihály és az őt vállvetve támogató gróf Bethlen István is beletartozott. Az összeomláskor ellenben már csak az volt a lényeg, hogy Tiszáé a súlyos felelősség. Tekintélye annyira a mélybe hullott, hogy a nagyságához méltó temetéséről sem lehetett szó.

Az összeomlást a forradalmak bukása tetézte. Az ellenforradalmi újrakezdésben a keresztény középosztály vindikálta magának a vezető szerepet. A kormányzóválasztás a keresztény középosztály reprezentánsának, Horthy Miklósnak fölényes győzelmét, riválisának, az arisztokrata Apponyi Albertnek a megalázó vereségét hozta. A sikernek természetesen megvolt az ára: a kormányzói jogkör igen szűkre szabatott. A „nagybányai" férfiú különben egyáltalán nem bízott a parlamentáris eszközök káoszt megfékező erejében: osztályos társai – élükön Gömbös Gyulával – sugallatára katonai diktatúrát vezetett volna be. Ám azt az antant nem engedélyezte.

Ez az arisztokratáknak kedvezett, akiknek nemhogy a diktatúrás törekvések, a vörös terrorra többszörös visszacsapást jelentő fehérterror tobzódása is ellenszenves volt. 1919 szeptemberének első napjaiban Andrássy Gyula vezetésével csupa grófokból álló küldöttség kereste fel Siófokon a fővezért, aki nehezen tűrte leckéztetését. Amikor Bethlen István vette át a szót, kirobbant belőle: – Hát még Te is ellenem fordulsz?

A küldöttségben Teleki Pál nem volt jelen. A közöttük lévő sok szálon szövődött kapcsolódásoknak, a keresztény középosztály számos szereplőjével, közöttük is az elsők között Horthy Miklóssal meglévő jó viszonyának, valamint áldozatkészségének köszönhetően 1920. július derekán ő lett a miniszterelnök. Irigylésre méltónak aligha mondható helyzetét Gáspár Antal, a korszak egyik vezető karikaturistája tűpontosan rajzolta le. Bethlen István az ablakból a terhek alatt görnyedező Teleki Pálon sajnálkozik. – Szegény Pali – így a rajz alatti frappáns szöveg –, ha majd ezt a sok kacatot eltakarítottad, szívesen átveszem tőled a kormányzás súlyos terheit.

A „kacatok” egyike a még akkor is tobzódó fehérterror letörése volt. A garázdák a fővárosban zömmel a Britannia – későbbi nevén Béke, manapság Radisson Blu Béke – és még másik három szállóban tanyáztak. Ott, ahol a zsidó származású, vallású magyar állampolgárok egyébként sem csekély számarányuknál jóval sűrűbben laktak, s rettegtek. A kormányfő – amint tehette – kifüstölte őket. A kiirthatatlan tévképzettel szemben nem a forradalmak, hanem a világháború alatti nyerészkedések hevítették az antiszemita hangulatot a forrpont felé. Később az a tény, hogy a szűnni nem akaró nélkülözések a korábban tehetősek köreiből is mind többeket a nyomor martalékává lettek, miközben a tehetősek kihívóan habzsolták az élet örömeit, azt követelte, hogy törvénnyel kell sérteni az állampolgársági jogegyenlőséget. Így fonódott össze a numerus clausus és Teleki Pál neve. Az általa meghozatott törvényt nem csekély mértékben az inspirálta, hogy kifogják a szelet Budaváry László és a hasonszőrűek vitorlájából, akik radikálisan zsidóellenes törvényt akartak.

A parlamentarizmust, a liberális berendezkedést Teleki Pál túlhaladottnak tartotta, a korporációk felé tájékozódott. Bethlen István a századelőn antiliberális eszközökkel akart úrrá lenni az erdélyi románság földfoglalásán. Így gondolta meggátolni az ottani magyarság számarányának vészes fogyatkozását. Most száz esztendeje ellenben mérsékelt liberális platformon vette át osztályos társától a kormányzás bőven megmaradt terheit. Paktumot kellett kötnie a szociáldemokráciával, engedményekkel kellett képviselőit a honatyák közé beengednie s azzal pártjukat a rendszerbe belekompromittálni. A nagybirtokrendszert Bethlen is a nemzeti épület oszlopának tartotta. Aki földet akar tőlük – vallotta –, az olyan, mintha a nadrágjukat kérné el. A kérdéssel érdemben már nem kellett foglalkoznia, mert Teleki Pál kormánya mérsékelt reformmal is elhárította a társadalmi robbanást.

Miként nézett ki Európa birtokmegoszlása a Nagyatádi Szabó nevéhez kötött, valójában a kormányzat (név szerint Rubinek Gyula) által kidolgozott „földreform” időszakában? Belgiumban az 50 hektáron felüli gazdaságok száma: 0,4%; Bulgáriában az 500 hektáron felüli gazdaságok területe: 2,2%; Dániában a 240 hektáron felüli gazdaságok területe: 11,8%; Franciaországban a 300 hektáron felüli gazdaságok száma: 0,07%; Nagy-Britanniában az 1000 hektáron felüli gazdaságok területe: 2,5%; a Német Birodalomban az 1000 hektáron felüli gazdaságok területe: 1,06%; Hollandiában a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 1,8%; Norvégiában a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,0%; Svájcban a 70 hektáron felüli gazdaságok területe: 3,0%; Svédországban a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,9%; a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban az 50–300 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,3%. Eközben a trianoni Magyarországon a 100 holdon felüli birtokok területe: 57%. A régi Magyarországra gondolva a húszas években Felvidéken. Erdélyben és a Délvidéken egyaránt 90-90% a kisbirtok aránya. Ugyanekkor Burgenlandban, vagyis a régi Nyugat-Magyarországon „csak” mintegy 80%

Módszertanilag természetesen lehet/ne a felsorolás kapcsán kritikai megjegyzéseket tenni, ám azok súlya eltörpül a hazai szám arcpirító voltához mérve: honunkban a nagybirtok a teljes földterület 45%-át tulajdonolta.[1]

Teleki Pálban Bethlen Istvánnál lényegesen nagyobb szociális érzékenység lakozott, de az sem emelte túl – manapság ritkábban használt kifejezéssel élve – osztálykorlátain. Ellentmondásos életének fontos dokumentuma a Táj- és Népkutató Központ, amely 1938 októberében az ő rendeletére jött létre. A hangzatos

név valójában a Pázmány Péter Tudományegyetem általa vezetett Gazdaságföldrajzi, a Györffy István vezette Néprajzi és a Magyary Zoltán vezette Közigazgatás-tudományi Tanszékének együttműködését írta elő komplex kutatási céllal. Működésének 1936-ra nyúltak vissza az előzményei. A kialakítandó tiszafüredi öntözőfürt, valamint a tatai járás területén végeztek gazdaságföldrajzi, néprajzi és szociográfiai kutatásokat. Az eredményeket 1938 novemberében a Károlyi-palotában rendezett kiállításon mutatták be. Nagyon is erőteljes politikai céllal. Kovács Imre visszaemlékezése szerint a kiállítás „forradalmi tett volt. Félreérthetetlenül ott volt egy egész falat betöltő részletes katonai térképen kisajátítva minden ötszáz holdon felüli birtok, be volt satírozva, alatta egy polcon az összes elkobzott könyvek. [A Magyarország felfedezése sorozat könyveiről van szó – P. P.] Az én könyveim is ott voltak. A nagybirtokosok jöttek, nézték, és nem akarták elhinni: hát már itt vannak a dolgok, itt? 1938-ban, hogy az én birtokom ki van sajátítva? – mert mi azon a térképen kisajátítottunk." Teleki Pál, amikor megnézte a kiállítást, akkor – ugyancsak Kovács Imre visszaemlékezése szerint – azt mondta: „most visszamegyek az osztályomhoz, mert a madár sem piszkít bele a saját fészkébe", a kiállítást pedig bezáratta.

Bethlen trójai falovat építve teremtette meg az egész korszakban legyőzhetetlennek bizonyult kormánypártot. Nagyatádi Szabó Istvánnal történt „kézfogásával" szétverte a kisgazdapártot, ezzel a parasztságot politikailag semlegesítette. Ám hogy kormánypártja az egész korszakban leválthatatlanná váljék, el kellett érnie: a „nyers" tömegek semmiképpen se uralkodhassanak. A „nyers" tömegek rémisztő erejéről 1918. november elején mezősámsondi kastélyában életre szóló leckét kapott. Életüket mentendő családjával a közeli nádasba kellett – belső cselédei elől – menekülnie. Annak esélye, hogy a munkásosztály kerül az ország élére, a forradalmak bukásával nullára zsugorodott. A történelemben ellenben nemegyszer a múlt árnyainak is van, sokszor bizony elképesztően nagy ereje. Döntően ezért – no meg a különítményeseket is figyelmeztetendő – még a Teleki-kormány elfogadtatta a „rendtörvényt". Az 1921: III. tc. hatálya alatt akár halállal lehetett büntetni azt, aki a tömegek uralmát akarta volna előmozdítani. Ellenben agrárdemokratikus berendezkedésre – amely Bethlen szemében a „nyers" tömegek rémét idézte – még 1922 elején is volt alkotmányos esély. Mert kifutva az időből nem tudták megtenni, hogy a hatályosnál szűkebb választójogi törvényt alkossanak. A rendszer alaptörvénye pedig ilyen esetre azt írta elő, hogy a felnőtt lakosság 74%-ának jogot adó 1919. novemberi miniszterelnöki rendelet hatálya alatt kell honatyákat választatni.

Ha így cselekszenek, akkor a parlamentben továbbra is nagy tömegben maradnak a csizmás képviselők. Következőleg az ország egy radikális földreformot tető alá hozó agrárdemokrácia felé halad. Bethlen István szerint ez bizony – súlya okán ismételjük – „nyers", tehát a „nemzetet" romba döntő demokráciával fenyegetett. A nemzetet azért tesszük idézőjelbe, mert az (mily' fájdalom az örök nemzet ábrándjában hívőknek) jelentős mértékben elképzelt közösség. Az elképzelések tarkaságában pedig természetesen mindenkor – mint láttuk Kádár János esetében is – a hatalom birtokosai nézetének van (időlegesen, hogy a mindenkori másként gondolkodóknak legalább ez az örömük megmaradjon) a legnagyobb súlya.

A kormányfő jól ismerte a történelem természetének azon vonását, amely a joggal szemben a hatalmat preferálja. Ezért megcsináltatta a komédiát. A kor-

mányzó elnökletével összehívott alkotmányügyi bizottság alkotmányosnak mondta a kormány alkotmányellenes eljárását. Mivel a miniszterelnök államférfi volt, ezért jól látta, hogy a hatalom akkor is szilárdan a kezükben marad, ha az említett 74%-ról csupán 16-17%-kal viszik le a választásra jogosultak körét. Tehát nem 38%-kal, mintha a forradalmak előtt megalkotott Vázsonyi-féle törvény mintája szerint intézkedtek volna. A nyílt szavazás olyannyira bevált intézményét azonban vidéken vissza kellett hozni. Így a 245 képviselői helyből 199 sorsáról nyílt jellemességgel lehetett/kellett dönteni.

Ez – mondja a higgadtan mérlegelő történész – legalább annyira s fájdalom: rendszereket túlélően rongálta a hazai társadalom mentális állapotát, mint a zsidótörvények. Melyeket Bethlen helytelenített, Teleki pedig nem csupán helyeselt, hanem a második megalkotásában való részvételével tevőlegesen megcselekedett.

Bethlen ezen álláspontja rendszerének logikájából sarjadt. A képlet a következő volt. Az egyik oldalon – amelynek győzelméért első helyen a kormányfő küzdött – azok álltak, akik a dualista korszak hatalmi rendszerét, tehát a feudális eredetű nagybirtok és a döntően zsidó származásúak, vallásúak kezében lévő nagytőke uralmát akarták modernizált alakzatban visszaállítani. A másik oldalon azok kardoskodtak – és itt Gömbös Gyula volt a kapitány –, akiknek modernizált alakzatban sem kellett e „levitézlett" társaság. Helyettük a maguk uralmát akarták. Tehát a keresztény középosztály erősen liberalizmusellenes s ezzel magától értetődően összetetten antiszemita átitatottságú országlását akarták. Az előbbiek győzedelmeskedtek: 1923 nyarára Bethlennek végre sikerült Gömböst kiszorítani a kormánypártból. Rendszere – erősen aláhúzzuk – a Tisza István-i Magyarországot modernizált alakzatban és még évekig tartó intézkedések sorával restaurálta. Gondoljunk a felsőház olyatén visszaállítására, mely már az arisztokrácia örökletes jogát a meritokrácia és a korporáció elemeivel kombinálja, a szociálpolitika vívmányaira, a döntően Klebelsberg neve fémjelezte oktatás- és kultúrpolitika lépéseire.

Teleki Pál a hatalom csúcsaira, a kormányzásba majd csak 1938-tól tér vissza, hogy tragikus öngyilkosságáig végig ott maradjon. A közbülső időben döntően az egyetemi és tudományos világban élt. Természetesen ezzel a munkásságával is politizált. És közben belekeveredett a frankhamisítás kalandor akciójába. A hamis bankókat gyártók technikai segítséget a Térképészeti Intézettől kaptak, ami az ő tudta nélkül nem történhetett meg. Van magyarázat a megmagyarázhatatlanra. A külpolitikai gondolkodásnak a dualista korszakban történt – egyébként terebélyes gyökérzetű – említett elhomályosulása terebélyesítette tovább a társadalom csodavárását. (Volt abból már korábban sem kevés. A Habsburgok előtt meg nem alázkodható vezérlő fejedelmünknek az erdélyi fejedelmi süveg mítoszába kellett belekapaszkodnia. És annak jegyében „mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje integetni".[2]) A birodalom elpusztulása tényébe az egész társadalom szinte egésze nem tudott beletörődni. Maga Teleki áll annak a mozgalomnak az élén, amely a nemzetközi közvéleményt a Trianon igazságtalanságainak beláttatására ösztönözte. Volt ebben a munkában nem kevés reális elem, ám bizonyosan a komolytalan, sőt sokszor a komikus tengett túl.

Amikor majd a harmincas évek második felében a nemzetközi helyzet alapvetően átrendeződik, a Rajna-vidék 1936 márciusában történt remilitarizálásával megszűnik Franciaország európai hegemóniája, döntően a nemzetiszocialis-

ta Német-Birodalom – erős számítás motiválta – akaratából megindul az 1918 előtti magyar impérium alatti területek visszacsatolása, akkor Telekinek keserűen kell tapasztalnia: az ő vetésének is megvolt a szerepe abban, hogy csapdába került. Abba a csapdába, ahol a hazai társadalom lett külpolitikájának a honi gátja. Persze külföldi gát is bőven akadt. Hiszen a külpolitika alapfeladata mindenkor az ország önállóságának védelmezése. Vagyis nem a revízió körültekintés nélküli követelése. Melyből következően még a mai hazai közvélemény túlnyomó hányada sem látja, hogy a megnövekedett haza miért tapadt a bukásig Németországhoz. Vannak, akik a *fasiszta nép* hamis szlogenjét ismételgetik, mások az *egyedül vagyunk* hasonlóan hamis világa fogságában keseregnek. Van abban valami tragikomikus, hogy ezen merőben különböző égtájak egymásra vicsorgó lakói abban a hamis tudatban találkoznak, hogy képtelen megérteni: a történelemben nincsen ingyen ebéd. Mindenért fizetni kell. A Német Birodalom bukása elkerülhetetlenné tette: ismét be kellett rendezkedni az 1937. december 31. előtti ketrecben.

Fő vonalunkra visszatérve: a *nemzetnevelő* közben is működött. Ahol a példaadásnak a kimondott szavakkal azonos volt a súlya. Természetesen a főcserkészt említjük, aki éppen nem robosztus szervezettel, hanem sokkal inkább megmaradt veséje gyenge működésének napi teendőit is fegyelmezetten viselve szervezett, táborozott, menetelt. Azzal a demokratikus beállítottsággal, amely – mondjuk – Bethlen István számára elképzelhetetlen volt. Igen, demokratikus. Mert a demokrácia fogalma is összetetten terebélyes. Teleki politikai értelemben nem, társadalmi értelmében kifejezetten demokratikus, a lenn lévők nélkülözését mélyen átérző, azzal szolidáris lélek volt.

1936 elején elhunyt a Magyar Tudományos Akadémia több mint három évtizeden át volt elnöke, Berzeviczy Albert. Csak a kezét kellett volna Telekinek kinyújtania, s tudományos pályája betetőzéseképpen megválasztják a testület elnökének. (Tudósi súlyát külföldön is ismerték, méltányolták. A Horthy-Magyarország iránt aligha kedvező beállítottságú Nemzetek Szövetsége felkérésére a húszas évek derekán szava volt az ún. moszuli kérdésben. És ő Törökország és Irak területi vitájában tudósi alapossággal foglalt állást.) Nem ült be az MTA elnöki székébe, inkább az Országos Közoktatási Tanács elnökségét választotta. „Az Akadémián – mondotta egyik bizalmasának, Fodor Ferencnek – öreg kiforrott tudós urakkal lenne dolgom, akik járják a maguk jól kiépített, biztos útjait. Azok méretvastagságú tölgyfák, minden vihart állanak, hajlítani már nem lehet őket." A másik testület vezetését ellenben elvállalta, mert annak népe „a magyar ifjúság. Fiatal csemeték. Hajlíthatók, formálhatók, ezek tulajdonképpen még nincsenek is, majdnem senkik és semmik, de minden lehet belőlük."

A gondolkodó, a nemzetnevelő jól tudta, hogy a fejlettebb országoktól kell is, szükséges is tanulnunk. Ez a fejlődés ésszerű útja. Ám nem mindegy, hogy miképpen. „Ha átveszünk, ne majmoljunk, hanem szívjunk fel. Az idegeneknek magunknak mutassuk, nem az ő rossz kópiájukat" – figyelmeztetett. Sokat foglalkozott azzal, hogy a civilizációs fejlődés nemcsak áldás, hanem egyben olyan veszedelmeket is érlel, amelyeket lehetőleg el kell kerülni. „A civilizáció, a mozi, a napilapok és a sok minden, amit ma gépfegyvertűzként szórunk az emberekre, széttépi, szétforgácsolja a csöndben élő ember nyugodt józanságát." Nyilvánvaló, hogy ma, amikor mindent elönt a média világa, abban gátlástalan megmondó emberek hidegvérrel öntik ránk a hamis hírek garmadáját, még inkább időszerűen ezek az intelmek.

Amikor rövid időre 1921-ben ideiglenesen a külügyminiszteri teendőket is ellátja, akkor levélben fogalmazza meg a szolgálattal szembeni elvárásait. Sok minden akkor még nem volt, nem lehetett szabályozva. Ilyen esetekre úgy rendelkezett, hogy „a volt közös külügyi szolgálatban bevált és jónak bizonyult rendelkezések a magyar külügyi szolgálatban is meghonosíttassanak". Felhívja a figyelmet „a fiatalabb tisztviselők kötelesség- és felelősségérzetének minél gondosabb ápolására". Ma sem ritkán fecsegő nemzet vagyunk. Ő a hivatalos titkok legszigorúbb megőrzését sulykolta. Elvárta, hogy a külföldön dolgozó tisztviselők „ismereteik körét állandóan kibővítsék", a közgazdasági kérdésekben az ország javát szolgáló ismeretekre tegyenek szert. A szolgálat érdekét „semmi nemű személyes érdek vagy társadalmi kötelezettség nem szoríthatja háttérbe. […] A külföldi fővárosok hivatalos és társadalmi köreivel való érintkezésben diplomatáinkat a szerénységgel párosuló öntudat jellemezze."

Gróf Teleki Pál történelmünk sokat idézett személyisége, munkássága körül mégis messze nincs egyetértés. Élesen körvonalazódott ez a kilencvenes években személyére kihegyezett szoborháborúban. Annak ellenére nem került őt mintázó szobor volt munkahelye, a Sándor-palota elé[3], hogy a helyeslők között ott volt – amíg el nem némult – Göncz Árpád, az akkori köztársasági elnök is. Sokan a 20. századi magyar história egyik legnagyobb személyiségét tisztelik benne, nem kevesen ellenben messze nem tudnak ezzel az állásponttal azonosulni, s főleg az öncsonkító numerus clausus, majd a második zsidótörvény megszületésében vitt szerepét kárhoztatják. A vita mélyén valójában a magyar társadalomfejlődés sajátosságai rejlenek. Sokáig várhatjuk, amíg ezeket majd egy harmonikusabb magyar jövő elsimítja. Ma még bevett gyakorlat az olyan jelzők, mint „fasiszta", „kommunista", „antiszemita", „baloldali", „jobboldali" és hasonlóak szitok-, átokszóként való használata. Pedig írástudó embereknek nem csupán lehetősége, kimondottan kötelessége (lenne) az ezen és hasonló jelzők pontos útjelzőként történő használata.

A cinkos összjátékot, amellyel az antiszemiták és filoszemiták nemzetünkön élősködő pozíciójukat gyarapítják, történetileg pontos láttatással gyengíteni lehet/ne. Ennek jegyében ismét és ismét rá kell/ene mutatni a *Húszadik Század* című folyóiratban 1917-ben Jászi Oszkár inspirálta vita jelentős hozamára, anyaga alapos tanulmányozása hasznára. Az alapigazságra: míg egyfelől a rendszert stabilizáló finánctőke döntő mértékben zsidó kézben volt, addig a zsidóság túlnyomó többsége középen sem helyezkedett el. Kemény kizsákmányoltja a korabeli tőkés rendnek. Következőleg teljesen pontosan beszéltünk fentebb a keresztény középosztály antiszemitizmusa összetett voltáról. Hiszen ha annak tagjai gyakorta becsmérlő ellenszenvvel övezték is a zsidó származású, vallású szegény magyar állampolgárokat, az messze nem okozott olyan társadalmi feszültséget, mint a tehetős zsidósággal történő egzisztenciális ütközése.

Felesleges azon keseregni, hogy nem csupán honunkban, hanem világszerte leértékelődött az értelmiség társadalmi súlya. Bölcsebben tesszük, ha gondolkodunk, megvizsgáljuk saját beidegzettségeinket, igyekszünk avítt nézeteinken túllépni. Sokat segíthet ebben a másik oldal álláspontjának, részigazságainak mérlegelése, ha kell, elfogadása.

Az együttes láttatás személyes példaadásával lehet/ne és kell/ene kisebbíteni az anomáliát. Azt az anomáliát, hogy az egyik oldal minden bajt és bánatot Trianonból vezet le, míg a másik oldal magától a szótól is kellemetlenül érzi magát,

s minden kapcsán 1944 poklát, abban a magyar társadalom szerepét kárhoztatja. Az együttes láttatásnak természetesen történetileg pontosnak kell lennie. Ahhoz pedig mindent egyben kell/ene látni, ami egybetartozik. Egyben kell/ene látni, hogy míg Adolf Hitler birodalma szörnyű 12 esztendeje objektíve megszülte az önálló Izraelt,[4] addig a Szent István-i birodalom örökre eltűnt a történelem süllyesztőjében. A kontrasztot még élesebbé teszi, hogy míg Izrael már jó ideje érdekeit gazdaságilag, politikailag, katonailag félelmetes erővel képviseli, addig a mi megmaradt csonka honunknak arra sem volt és mai összehasonlíthatatlanul jobb helyzetében sincs ereje, hogy az utódállamokat rászorítsa demokratikus alapkötelezettségükre: társnemzetnek vegyék a náluk lakó kisebbsége/ket. Így a magyarságot is. Az 1990-es nagy fordulat sokat könnyített a diaszpórák sorsán, az anyaországok sokat lendíthetnek sorsukon. Ám a lényegben nincs változás, Brüsszelnek pedig sem kedve, sem ereje nincs arra, hogy e régió tájain is az európai normák érvényesüljenek.

A kontrasztot a múlt valósága is vastagítja. Volt egyszer egy oly erős Habsburg Birodalom (1867-től Osztrák–Magyar Monarchia), benne magyar állam és társadalom, hogy az itt hazára leltek, randa pogromok elől e területekre menekültek annyira hálásak voltak befogadásukért, hogy a lehető legteljesebb mértékben nem csupán az itteniekhez, nálunk a magyarsághoz, hanem az avítt viszonyokhoz is hozzáidomultak. Pedig nem stabilizálni, hanem változtatni, modernizálni kellett volna. A zsidóságnak az a része pedig, amely radikális modernizációt sürgetett, sorsosainál sokszor legalább akkora ellenállásba ütközött, mint amit a tősgyökeres régióbeliek rendies mentalitásúaiktól elviseltek. Gondoljunk csak minálunk Vázsonyi Vilmos és Jászi Oszkár egymás iránti kölcsönös utálkozására.

Mindezt mérlegelve másként kerül a latra Teleki antiszemitizmusa, a második zsidótörvény tető alá hozásában vitt szerepe. Aki pedig azt mondja, nem lehet tudni, hogy mikét viselkedett volna gróf Teleki Pál a vészkorszakban, az – foglalkozott bár éveken át az ő élete tényeinek búvárlásával – sem a történelem kegyetlen természetéből, sem az ő mély humanizmusából semmi sem értett meg. Az ilyen és az ilyenek oly messze vannak Illyés Gyula, Vas István és más jeles költők Telekivel szemben is megmutatkozott (alább bemutatandó) empátiájától, mint az a bizonyos Makó nevű vitéz Jeruzsálemtől, amikor bár már régen a szentföld felszabadításáért kellett volna véreznie, még mindig csak a honi rögöket taposta…

Történetírásunk fő vonala helyesen rögzítette a tényt: Teleki Pál öngyilkossága külföldön mélyebb hatást gyakorolt a politika intézőire, mint a hazaiakra. „Hullarablók lettünk, a legpocsékabb nemzet" – írta a kormányzóhoz intézett búcsúlevelében. A korrekcióban itt is segít a nagy időtáv. Jugoszlávia győztesek alkotta kreációja rövidke epizódnak bizonyult a történelem időtlen tengerében. Az elképzelt jugoszláv nemzet valójában soha nem lett valósággá, azt a vaskézzel kormányzó Joszip Bróz Titónak sem sikerült megalkotnia. Szóval se hullarablók nem lettünk, se a legpocsékabb nemzet minősítés nem illik ránk. Mindezt összeomlott idegzete íratta vele.

Teleki Pál nagyságát még inkább aláhúzza a tény, hogy nagyon gyenge idegzettel megverve is nagyot alkotott. Egyik depressziós hangulatában, 1929. január 8-án így végrendelkezett. „Temetésem a legegyszerűbben, titokban, reggel hét órakor történjék. Azon a papon kívül csak Te végy részt. A Távirati Iroda útján közlendő, hogy koszorút senki ne küldjön és a temetésre senki ne jöjjön el. A cserkészek és az egyetemi ifjak röviden értesítendők, hogy maradjanak otthon.

Az egyetem értesítendő, hogy nem onnan temetnek. A professzorok is maradjanak otthon. Vigyenek ki mielőbb a halottasházba, hogy itthon ne zavarjak. Gyászjelentés nem nyomtatandó. Síromra sem most, sem később emléket ne tegyenek. A szokványos temetési gondoskodáson kívül másról ne gondoskodjanak. Barátságodat még egyszer szívből köszönöm."

A végrendeletnek személyi titkára, Incze Péter volt a címzettje, aki azt csak a halál beállta után, 1941. április 3-án bonthatta fel. Depresszív mélypontjairól élete során akaratereje, tennivágyása hamar kiragadta. Utolsó éjszakája messze nem csupán az övé volt, a revolver csövét szeretett nemzetéért emelte homlokához. A historikus higgadtan „csupán" azt jegyzi le, hogy az akkori helyzet olyan ellentmondást hozott össze, amelyből vértenger nélkül nem lehetett kigázolni. Nagy-Britannia szemernyi megértést sem mutathatott azzal a Magyarországgal szemben, amely az őt létében veszélyeztető Németország oldalán masírozott be a Délvidékre. Mert ha nem teszi, akkor az ottani, akkortájt még félmilliós magyarságot a szerb impérium csizmája helyett a horogkeresztes csizma taposta volna.

De voltak itthon is, akik megértették, mi történt. A verset faragók. Akik javánál sokszor több a lényeget megfogalmazó empátia, mint a források és lábjegyzetek tömkelegében a lényeget szem elől vesztő vagy azt csak töredékesen visszaadó történészi munkákban. Illyés Gyula *Áldozat* című költeményében példának tekinti őt, aki vért szomjazó isteneknek a népe helyett a magáét adta oda. Aki „nem összeroppant, de fölmagosult". És szorongva kérdi Déva várának gondolt hazáját: „Elég e vér, hogy megkösse" falát? Tudjuk, nem volt elég. De „nemzetét ma az emeli fel, ki súlyával lerogy". És bár „jobbra-balra nem lel már utat", mégis példát adott: „fölfelé futva példát így mutat".[5]

A költőkoszorúból[6] idézzük még ide Vas Istvánnak másfél évtizeddel későbbi verse néhány sorát. Költeményét külön nyomatékosítja, hogy származása okán éppen abban a kérdésben volt érintett, mellyel Teleki felett oly könnyedén, oly történetietlenül törnek pálcát egyes történészek. „Amikor elcsattant a revolvere / Egész Magyarország elbukott vele.[…] A csőcselék-urak között / Nagyúr volt, gróf volt, nemcsak rangra / Ő úgy szólt, hogy elhallgatott / […]Csak ő tudta, hogy / jobb elnyúlni holtan/Ha nem akar úr lenni a pokolban. […]"

Sokszor lehet hallani, hogy miért az öngyilkosságot választotta, miért nem állt az ellenállás élére. Akik ezt kérdik, azok úgy ítélnek, hogy közben eszük ágában sincs a pisztolycső elé magukat képzelni. Fel nem fogják a választott halál irgalmatlanul nagy súlyát.

Példáját négy esztendővel később Bajcsy-Zsilinszky Endre, majd 1956 elemi erejű népfelkelése és szabadságharca után Nagy Imre követte…[7]

JEGYZETEK

1. Dr. Dénes István: *Miért pusztul Magyarország?* A szerző kiadása, Bp., 1925. 10–11. és 123.
2. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. MTA, Bp., 1913. 68.
3. Ma a köztársasági elnök hivatala
4. Sebastian Haffner (1907–1999, eredeti neve Raimund Pretzer) újságíró először 1978-ban a Fischer Taschenbuch Verlagnál publikált, 1982-ben ismét kiadott, majd ezen kiadásban máig 33 (!) utánnyomást megélt *Anmerkungen zu Hitler* c. munkájában részletesen boncolgatja, hogy mi mindent ért el Adolf Hitler – természetesen akarata ellenére.
5. Köszönettel tartozom Földes György barátomnak, aki felhívta figyelmem erre a költeményre.
6. A gödöllői Teleki Pál Társaság honlapján bárki meglelheti.
7. A dolgozat Tilkovszky Loránt, Romsics Ignác, Ablonczy Balázs, Sebastian Haffner és a szerző tárgyba vágó kutatásai, írásai eredményeire épül.

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

„MINDENT ERDÉLYÉRT!" ITTHON ÉS AZ EMIGRÁCIÓBAN: GRÓF TELEKI BÉLA ÉLETE

Teleki Béla igazi szívügye volt az erdélyi kérdés. Tervei kiapadhatatlan ambíciókról árulkodnak, amelyek jóval túlmutattak saját, egyéni környezetén.

Bevezető

■ Sosem írt terjedelmes visszaemlékezéseket. Nem próbálta meg a múlt eseményeit összefoglaló memoárban a saját szerepét kiemelni, azt az utókor számára előtérbe helyezni. Holott gróf Teleki Béla erre igazán érdemes lett volna, hiszen amellett, hogy Erdély és Magyarország 20. század első felében lezajlott sorsfordító pillanatait átélte, azok közül többnek cselekvő részese volt. Az 1945 utáni korszakban pedig a szabad nyugati világban szétszóródott magyar emigráció egyik legismertebb személyisége lett, kontinenseken átnyúló emigrációs kötelékek kezdeményezője, létrehozója és fenntartója. Ő azonban viszolygott a magamutogatástól, a saját érdemeinek kiemelésétől és ecsetelésétől. Mi sem állt távolabb ennél az ő lelkivilágától, amelyet alapvetően áthatott az arisztokrata neveltetés, annak a legnemesebb értelemben vett társadalmi felelősségtudata, a közszolgálat felemelő eszméje, amely oly jellemző volt a 19. század második felétől főképp az erdélyi magyar földbirtokos réteg jó részére. Így nem csoda, hogy Teleki Béla neve jóformán feledésbe merült, és most, halála után bő három évtizeddel bizony kevesen tudják ki is volt ő valójában, és mi mindent tett az erdélyi magyarságért, illetve a „magyar Erdély" eszméjéért. Az általa vezetett Erdélyi Párt jelmondata is ez volt 1941 és 1944 között: „*Mindent Erdélyért!*", ami jól mutatja mind a társadalmi és politikai felelősségvállalás, mind az erdélyi magyar kultúra fenntartása

iránt érzett elkötelezettséget. Ez jellemezte Teleki Bélát mind itthoni – erdélyi és magyarországi – politikai és gazdaságszervezői tevékenységében, mind emigrációs életének megannyi erőfeszítésében. Erről azonban ő nem szívesen nyilatkozott. Interjút sem adott senkinek. Mindössze egy, az 1980-as években, élete vége felé írt rövid, pár oldalas összefoglalóról tudunk, amelyben az 1940 és 1944 közötti korszakot foglalta össze.[1] Annál több információt tartalmaznak hatalmas számban megmaradt levelei az emigrációban töltött évtizedekből. Irathagyatéka ugyanis halála után Budapestre került, ahol az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában kutatható.

Teleki Béla élete és közéleti tevékenysége az 1944-es hatalomváltásig

■ Széki gróf Teleki Béla Kolozsváron született 1899. május 16-án.[2] Ízig-vérig arisztokrata volt, aki az erdélyi magyar földbirtokos réteg egyik igen jeles családjából, a hatalmas Teleki família széki ágából származott. Önmagát elsősorban gazdálkodó földbirtokosnak tartotta, és politikusi mivoltát csak e mögé sorolta be.[3] Mégis környezete elsősorban politikai tevékenysége alapján tartotta őt számon. Beszédes e téren az a rá nézve igen találó, 1956. május 4-én keletkezett ÁVH-jelentés, amelyben a magyar titkosrendőrség egyik ügynöke ekképpen jellemezte Telekit: „Igen tehetséges, kissé erőszakos politikus. Művelt, sok nyelvet beszél és széles látóköre van."[4]

Elmondható, hogy gróf Teleki Béla személyiségét nagymértékben meghatározta családi háttere, amely alapvetően formálta világképét és ezen belül Erdélyhez, illetve az erdélyi magyarsághoz való viszonyulását is. E téren eszményképei lehettek anyai nagyapja, ifj. báró Wesselényi Miklós, az 1838-as pesti árvízkor életeket mentő „árvízi hajós"[5] és apai nagybátyja, a tragikus sorsú gróf Teleki Pál miniszterelnök.[6] Apjától, gróf Teleki Arctúrtól sem volt idegen a társadalmi-politikai szerepvállalás. Az Erdélyi Református Egyházkerület világi főgondnokaként és egyben az Országos Magyar Párt alelnökeként,[7] majd az Erdélyi Párt Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi városi tagozatának elnökeként[8] igyekezett az erdélyi magyarságért mind egyházi, mind politikai vonalon tenni.

Teleki Béla – édesanyja, báró Wesselényi Ilona[9] révén – a híres zsibói kastély utolsó tulajdonosa volt. Gyermekkora java részét azonban nem a hatalmas szilágysági kastélyban, hanem részben apja tancsi birtokán, a Marosvásárhely közelében található másik családi kastélyban, részben pedig szülővárosában, Kolozsváron, az ottani Teleki-palotában töltötte.[10] Fiatalkorára rányomta a bélyegét az első világháború, amely miatt a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen 1917-ben kezdett jogi tanulmányait is fel kellett függesztenie. Társadalmi származásából adódó elvárás volt ugyanis, hogy a megfelelő korhatárt elérve, önkéntesként jelentkezzen katonai szolgálatra. Zászlósi rangban vett részt a háborúban, bő egy éven keresztül, 1917–1918-ban, mint a marosvásárhelyi m. kir. 9. honvéd huszárezred tisztje.[11] A világháborús összeomlás után Zsibón telepedett le, és időközben 1920–1922 között agrártudományból doktorátust szerzett az Debreceni Egyetemen.[12] Ekkoriban életcélja még a gazdálkodás volt, s ennek szentelte minden idejét. Mintagazdaságot alakított ki Zsibón, ahol főleg állattenyésztés és vetőmagtermelés terén ért el jelentős sikereket. Benz Annával 1930-ban kötött házasságából négy gyermek született: Miklós (1931), Éva (1933), Ilona (1937) és Pál (1942).[13]

Teleki Béla a harmincas évekre Erdély egyik legelismertebb gazdasági szakembere lett, és 1936-ban dr. Szász Pál mellett, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) egyik alelnökének választották meg.[14] Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés következtében, a Magyarország és Románia között megosztottá váló Erdélyben az EMGE is két részre szakadt. Ekkor Teleki Béla a magyar fennhatóság alatt működő észak-erdélyi EMGE elnöke lett.[15] A magyar állam támogatásával jelentős szervezőmunkába kezdett, gazdakörök alakítását kezdeményezte, sikeres gazdasági szaktanfolyamokat indított, nagyszabású vetőmag- és állatakciókat bonyolított le, amelyek megalapozták elismertségét a politikai körökben is.[16] Bekerült az 1940 októberében Erdélyből behívott országgyűlési képviselők közé, és egy hónappal később, 1940. november 12-én az észak-erdélyi pártonkívüli parlamenti csoport egyik alelnöke lett.[17] Innen egyenes út vezetett a csoportból 1940 decemberében létrehozott Erdélyi Párt országos elnöki funkciójához, amelyet a párt 1941. május 28-i, kolozsvári alakuló nagygyűlésétől fogva a politikai alakulat megszűnéséig, 1944. augusztus 24-ig látott el.[18]

Az Országgyűlésben Teleki Béla egyike volt a legaktívabb erdélyi képviselőknek. Szűk négy év alatt összesen 8 nagybeszédet tartott a magyar parlamentben, annak ellenére is, hogy munkáját igencsak hátráltatta a képviselőházi ülések 1943. május 4-től október 21-ig tartó szüneteltetése.[19] Pártelnökként ő jelentette be a képviselőházban 1941. június 17-én az Erdélyi Párt megalakulását, és mutatta be a párt programját,[20] majd 1941. november 28-án, a Szovjetunió elleni hadjárat megkezdése után, ő ismertette az Erdélyi Párt kül- és belpolitikai álláspontját az új, háborús állapotok között.[21] Teleki fontosabb parlamenti beszédei között érdemes még megemlíteni az 1941. december 3-án a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterhez intézett interpellációját, amelyben a Székelyföld megközelítésében kulcsfontosságú Szeretfalva–Déda összekötő vasút munkálatainak felgyorsítását kérte,[22] illetve az 1942. március 15-én elhangzott felszólalását, amelyben a Kállay-kormány hivatalba lépése után ismét az Erdélyi Párt legfontosabb kül- és belpolitikai irányelveit foglalta össze.[23] Szintén jelentős visszhangot váltott ki Teleki Béla 1942. november 25-i nagybeszéde, amelyben az észak-erdélyi magyarság elvárásait ismertette, felhívva a figyelmet a dél-erdélyi magyar kisebbség helyzetére, de egyúttal az észak-erdélyi nemzetiségi kérdés megoldásának szükségességére is.[24] Alig egy évvel később, 1943. november 30-án Teleki Béla újabb parlamenti beszédében már a háború utáni Magyarországról beszélt, és átfogó reformokat sürgetett a politikai élet, a közigazgatás és a gazdaság terén, valamint kifejtette a később oly sokat hangoztatott gondolatát a Duna-medence népeinek sorsközösségéről.[25] Ezek mellett más képviselőházi beszédeiben rendre kitért a Romániával való kapcsolatokra, a társadalmi reformok szükségességére és természetesen a számára oly kedves gazdasági fejlesztés lehetőségeire is.

Fontos politikai tevékenysége nem gátolta meg gazdasági vezetőként vállalt feladatai végzésében. Teleki továbbra is komoly elhivatottsággal látta el EMGE-elnöki funkcióját. Gazdanapokon, faluházavatásokon vett részt, gazdakörökben tartott előadásokat, és vezette a zsibói mintagazdaságot. Eközben egyre nagyobb ismertségre tett szert mint politikus és agrárszakember, fokozatosan jelentős közéleti szereplővé válva.

Pályájában azonban rövid időn belül hatalmas törést okozott Magyarország 1944. március 19-én bekövetkező német megszállása. Ezt követően Teleki Béla

felhagyott a parlamenti tevékenységgel, mert egyrészt a szuverenitását vesztett országban ennek többé nem látta értelmét, másrészt pedig nem akart politikai szerepet vállalni az új, németeket kiszolgáló rendszerben. Pár hónappal később, 1944 júniusában felajánlották ugyan számára az erdélyi ügyekért felelős, tárcanélküli miniszteri funkciót,[26] de azt is elutasította.[27] Rövid habozás után csatlakozott az Erdélyi Párt Mikó Imre és Vita Sándor körül, Kolozsváron szerveződő baloldali szárnyához, és igyekezett kapcsolatot teremteni az észak-erdélyi baloldali értelmiségiekkel.[28] Az 1944. augusztus 23-i román átállás után fő célja Magyarország háborúból való kilépésének elérése volt, így remélve az észak-erdélyi területvisszacsatolás további megmaradását. Az Erdélyi Párt megszűnését követően részt vett a baloldali vezető személyiségekből, egyházi előljárókból, írókból, szakszervezeti vezetőkből és különböző szakterületű magyar értelmiségiekből 1944. augusztus 29-én létrejött Erdélyi Magyar Tanácsban, amelynek október 9-ig elnöke volt.[29] Mint Erdély egyik legfontosabb véleményformáló politikusa Teleki Béla részt vett az 1944. szeptember 10-i budapesti Koronatanácson, ahol a háborúból való kilépés mellett érvelt.[30] Közreműködött az Erdélyi Magyar Tanács Horthynak címzett szeptember 12-i memorandumának elkészítésében, amelyben a kormányzót Erdély katonai feladására kérték. Sikerült elérnie Kolozsvár harc nélküli katonai kiürítését, és ezáltal az ostrom értelmetlen pusztításaitól mentette meg Észak-Erdély fővárosát.[31]

Meghurcoltatás és kivándorlás

■ A szovjet és román csapatok Kolozsvárra való bevonulása előtt pár nappal, 1944. október 9-én, Teleki Béla három közvetlen munkatársával: Szász István EMGE-igazgatóval, az Erdélyi Párt központi pénztárosával, Vita Sándor országgyűlési képviselővel, valamint személyi titkárával, Demeter Bélával beutaltatta magát a kolozsvári egyetemi klinikák dr. Haynal Imre orvosprofesszor vezetése alatt álló belgyógyászati osztályára.[32] A bevonulás után nem sokkal, október 17-én, ismeretlenek feljelentésére mind a négyüket elhurcolták. Folyamatosan az előrenyomuló front után vitték őket nyugat felé, hol nyitott tehergépkocsival, hol gyalogosan. Így jutottak el Debrecenbe, majd onnan hetekkel később Tiszalökön, Salgótarjánon és Dunapentelén[33] keresztül Budapestre, ahol a Markó utcai fogházba zárták őket. Itt Szász Istvánt és Demeter Bélát szabadon engedték. Teleki Bélát és Vita Sándort viszont 1945 februárjában a Pozsony melletti cseklészi Esterházy-kastélyba vitték.[34] Végül a vádemelés lehetetlensége miatt Telekit 1945. április 25-én, Pozsonyban az oroszok szabadlábra helyezték.

Szabadságának azonban vajmi kevés ideig örvendhetett, hiszen még ugyanazon a napon az új magyar titkos rendőrség, a PRO (későbbi nevén az ÁVO) vette megint őrizetbe.[35] Előbb Vita Sándorral együtt Budapestre, az Andrássy út 60. szám alá, a politikai rendőrség vallatóközpontjába vitték, majd átszállították a Fő utcai gyűjtőbörtönbe, ezután a Markó utcai fegyházba. Itt Teleki Bélát betegnek találták, ezért a Rókus-kórház elkülönített osztályára vitték. Ott, rendőri felügyelet alatt, bizonyos juttatások ellenében, rokonai beszélhettek vele. Végül 1945. október végén ismét átadták a szovjeteknek, akik a városligeti fasor egyik villájában helyezték őrizetbe. Két-három hét után, konkrét vádak híján, szovjet fogvatartói Vita Sándorral együtt szabadon engedték.[36]

Időközben Romániában, nacionalista elemek vádaskodásai alapján, Teleki Bélát távollétében 20 évi börtönre ítélték.[37] Haza tehát többé nem térhetett. Nem

sokkal később mint a Horthy-korszak jelentős politikusát, Magyarországon is életfogytiglani börtönre ítélték. A következő két évben, 1945 és 1947 között állandóan bujkálni kényszerült a vidéki Magyarországon, mígnem 1947 októberében sikerült kiszöknie Ausztriába.[38] Átmenetileg Innsbruckban telepedett le, majd onnan 1951 júniusában az Amerikai Egyesült Államokba távozott.[39] New Yorkban lelt új otthonra, ahol azután hosszú időn át egy ingatlanforgalmi iroda közvetítőjeként, majd önálló iroda vezetőjeként dolgozott.[40]

Teleki Béla tevékenysége az emigráció évtizedeiben

■ Ausztriába érkezése után Teleki Béla azonnal bekapcsolódott az 1945-ös nyugat-európai konzervatív, jobboldali értékeket valló magyar emigráció politikai életébe. Miután az emigráció elismert vezetője, az egykori belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc 1948. március 3-án Bécsben elhunyt, szerepkörét nagyrészt Teleki Béla vette át, aki így egyike lett a nyugati magyar emigráció politikai szempontból legfontosabb kulcsszereplőinek.[41] Az ekkor alapított konzervatív Magyar Uniómozgalom élén igyekezett a hagyományos polgári, keresztény értékrend alapján összefogni a Nyugat-Európába szakadt magyarokat.[42] E célnak szentelte az 1950 júniusában indított,[43] *Unió* című emigrációs lapot is, amely a mozgalom szócsöve volt.[44]

Teleki már 1949-es megalakulásától kezdve részt vett a Magyar Nemzeti Bizottmányban (a továbbiakban MNB) is. A magyar nemzeti egységet hirdető, mind jobb-, mind baloldali szélsőségeket kizáró és a magyarországi kommunista rendszerrel szembehelyezkedő, magát kváziemigráns magyar kormánynak tekintő MNB alapelvei ugyanis sok mindenben egybecsengtek Teleki Béla alapvetően nemzeti keresztény politikai nézeteivel. Az MNB-ben való aktív szerepvállalása révén került közelebbi kapcsolatba annak vezetőivel, Varga Bélával, Bakách-Bessenyey Györggyel, Szegedy-Maszák Aladárral és különösképpen az általa igen nagyrabecsült Eckhardt Tiborral.[45] Utóbbival évekig együtt dolgozott, az MNB Honvédelmi Bizottságának alelnöki funkcióját is ellátva mellette.[46]

Még ugyanattól az évtől, 1949-től kezdődően Teleki Béla bekapcsolódott az ENSZ Nemzetközi Menekültügyi Szervezetének (IRO) tevékenységébe is. Az IRO svájci központjának vezetőjeként[47] nagyon sokat tett azért, hogy a magyar menekültek kivándorlási támogatáshoz juthassanak, illetve kijárta, hogy közülük azoknak, akik az amerikai kontinensen szerettek volna letelepedni, tengerentúli utazásuk költségeit az IRO megelőlegezze. Ezzel számos magyar sorstársának amerikai kivándorlását tette lehetővé, és később a saját, 1951-es kitelepedése is ezen az úton valósulhatott meg.

Emigrálása ellenére Teleki Béla lélekben sosem szakadt el Erdélytől. Már a New Yorkba érkezését követő évben, 1952-ben megalapította az Amerikai Erdélyi Szövetséget (AESZ),[48] amelybe igyekezett bevonni a szélsőséges nézeteket vallókon kívül minden erdélyi magyar emigránst.[49] A szervezetnek 1990-ig, 90 éves korában bekövetkezett haláláig elnöke, illetve vezetőségi tagja maradt.[50] Emellett három évtizeden át, 1959-től ugyancsak haláláig szerkesztette a *Transsylvania* című, az USA-ban negyedévenként megjelenő folyóiratot, amelyben Erdély aktuális helyzetéről és főbb kérdéseiről igyekezett az amerikai közvéleményt tájékoztatni.[51]

Sokat tett a nyugati magyar emigráció összefogásáért. Dr. Szentpály Istvánnal közösen alapítója volt a New York-i Magyar Ház Társaskörének és folyamatosan

segítette az amerikai magyar Könyvtár- és Történelmi Társulatot,[52] amelynek 1961-ben vezetőségi tagja is volt.[53] Minden igyekezetével segíteni próbálta a magyar emigráció széles nemzeti alapon való összefogását, és különösképpen az erdélyi magyar emigránsok közötti kapcsolatok megerősítését. Ezért a különböző emigrációs csoportosulások összekötő fórumaként, 1965-ben létrejövő Erdélyi Intézőbizottság elnöki feladatkörét is magára vállalta,[54] és nem zárkózott el az olyan régi emigrációs szervezetektől sem, mint az Amerikai Magyar Szövetség, amelynek 1968-tól egyik alelnöke lett.[55] Mindemellett lelkes szervezőmunkája egyik legnagyobb eredményének az amerikai Magyar Emberjogi Alapítvány (*Hungarian Human Rights Foundation* – HHRF) könyvelhető el, amelynek egyik fő kezdeményezője volt. Az 1976-ban létrehozott jogvédő szervezet előbb a kommunista Romániában, majd Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban (Kárpátalján) élő magyar kisebbség jogi helyzetének figyelemmel kísérésével és az amerikai kormány, illetve a Kongresszus hiteles tájékoztatásával hatalmas segítséget jelentett a Kárpát-medencében, a trianoni határokon túli területeken kisebbségben élő magyarságnak. A HHRF ma is Teleki Béla elvei szerint, azaz lármás kampány helyett csendes, de folyamatosan végzett, mindennapi munkával és állandó, hiteles tájékoztatással végzi tevékenységét a kisebbségi magyar közösségek helyzetének javítása reményében.[56]

Erdélyért az emigrációban

■ Teleki Béla igazi szívügye volt az erdélyi kérdés.[57] Tervei kiapadhatatlan ambíciókról árulkodnak, amelyek jóval túlmutattak saját, egyéni környezetén. Egyetemes erdélyi magyar összefogás lebegett a szeme előtt, amikor az Erdélyi Intézőbizottságra építve globális hálózat megteremtését kezdeményezte. Úgy gondolta, hogy még a hidegháború kellős közepén, az eseménydús 1960-as évek második felében is lehetséges a „szabad világban" szétszóródott magyar emigráns csoportok összefogása.[58] Célja az Erdélyért, illetve az erdélyi magyarságért való közös, globális fellépés minden olyan esetben, amikor a kisebbségi közösséget a román államhatalom részéről hátrányos megkülönböztetés vagy éppen üldöztetés éri. Teleki Béla meggyőződéssel hitte, hogy csak és kizárólag ezen az úton lehet valóban segítségére az otthon, Erdélyben maradt magyaroknak, hiszen amennyiben az ENSZ-hez és a nyugati demokratikus nagyhatalmakhoz intézett, jól megszerkesztett memorandumok mögött nemcsak egy személy vagy egy csoport, hanem egy egész globális hálózat áll, akkor annak sokkal nagyobb visszhangja lehet, és eredményekhez vezethet. Nem rajta múlt, hogy ez a nagy horizontra kitekintő terv nem valósulhatott meg.

Teleki Béla egyik fő célja volt a nyugati nagyhatalmak vezető politikusainak meggyőzése a magyar ügy rendezetlenségéről. Ezért minden személyes ismeretségét kihasználva, 1965-ben elérte azt, hogy az erdélyi magyarság elnyomásáról szóló memoranduma az Egyesült Államok Kongresszusának összes tagjához eljusson. Közülük két szenátor és nyolc képviselő fel is szólalt az erdélyi magyarság ügyében. A fennálló hidegháborús elzártság miatt ennél tovább ugyan nem lehetett menni az adott korban, de minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok jóindulatát kereső Ceauşescu-rezsim a hatvanas évek második felében bizonyos mértékig enyhébb kisebbségpolitikát kezdett folytatni.

Teleki Béla a nyugat-európai nagyhatalmak közül a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban épített ki jó kapcsolatokat. Különösképpen az

előbbiben voltak szoros kapcsolatai a CDU felső vezetésében. Itt a közösen vallott kereszténydemokrata irányvonal mentén sikerült elérnie, hogy memorandumait megkapják a döntéshozók. Párizsban is sikereket ért el, 1965-ben egyik memoranduma egyenesen Charles de Gaulle elnök kezébe jutott el.[59] Mindennek azonban csekély hatása volt. Egyik nagyhatalom sem volt ugyanis abban a helyzetben, hogy érdemben megváltoztathatta volna a szovjet érdekszférába ágyazódott Románia belpolitikai irányvonalát, s erre ráadásul nem volt megfelelő az idő. Sem a keleti nyitást ekkor fontolgató, az *Ostpolitik* lázában élő Bonn, sem a súlyos, pár évvel később már diáklázadáshoz vezető társadalmi problémákkal szembesülő Párizs nem tartotta időszerűnek, politikai értelemben gyümölcsözőnek pedig még annyira sem a magyar kérdés feszegetését. Amikor azután 1968-ban Románia látszólag szembefordult a Szovjetunióval, és nem volt hajlandó részt venni a Prágai Tavasz internacionalista leverésében, Nyugaton minden Ceauşescu-rendszert bíráló vagy az ellen fellépést sürgető memorandum hosszú időre süket fülekre talált.

Harc a Ceaușescu-rezsim ellen

■ Élete vége felé Teleki Béla minden erejét az erdélyi magyarság helyzetének javítására, a kisebbségi elnyomás mértékének csökkentésére tehető erőfeszítések kötötték le. Ahogy a hetvenes évek közepétől egyre rosszabbá vált az erdélyi magyarok sorsa, úgy fordult Teleki Béla figyelme is mindinkább a kisebbségi problémák felé. Eredendő antikommunizmusa mellett ez tette őt a Ceauşescu-rendszer áváz ellenségévé. Az Erdély fölött immár tartós román uralom, Románia kommunista hatalom alatt állása és a román kormány kisebbségeket gyötrő magatartása együttesen a Ceauşescu-diktatúra elleni minden lehetséges lépés megtételére sarkallta. Az ekkor már jóval hetvenedik életévén túl járó gróf Teleki Béla utolsó harcát készült megvívni a Ceauşescu-rezsim ellen.

Jól bevált eszközeihez nyúlt, amikor 1975-ben szervezete, az Amerikai Erdélyi Szövetség útján, a clevelandi Erdélyi Bizottsággal együtt, közvetlenül Gerald Ford elnökhöz juttatott el egy újabb memorandumot.[60] Ebben élesen elítélte a kelet-európai szovjet fennhatóságot elismerő és a határok megváltoztathatatlanságát kimondó Helsinki Záróokmány aláírását, amit az amerikai diplomácia nagy hibájának tartott. De ugyanígy felrótta Ford elnöknek az 1975. augusztus 2–3-i romániai látogatását is, amelynek keretében egyenesen visszataszítónak találta az elnök bukaresti közös nyilvános körtáncát a román diktátorral. Mindezt a Ceauşescu-rezsim és kisebbségellenes politikája Amerika általi legalizálásának tartotta.[61]

Teleki Béla mondhatni zsigerileg utasította el a békés egymás mellett élés politikáját is, kitartva antikommunista álláspontja mellett. Már 1975-től harcot folytatott a Románia számára megadott Legnagyobb Vámkedvezmény ellen, s kitartó küzdelmét végül rövid idővel halála előtt, 1988-ra koronázta siker. Teleki célja az volt, hogy az Egyesült Államok kommunista országokkal folytatott egyre intenzívebbé váló kereskedelmének egyik alapfeltétele legyen a nemzeti kisebbségek elnyomásának enyhítése és az emberi jogok biztosítása, azaz a demokratizálódás folyamatának megindítása. Ezért állandó lobbizásba kezdett az emberi jogok tiszteletben tartásáért a Magyar Emberjogi Alapítványon keresztül, republikánus és demokrata oldalon is az amerikai Kongresszusban.

Miután egyértelművé vált, hogy Helsinki szelleme hosszan tartó átalakulásokat indít el, az idős erdélyi gróf újult erővel látott neki a mozgósításnak. Az ún. helsinki folyamat 1980 és 1983 között zajló második, madridi konferenciája ürügyén a magyar emigráció globális fellépését sürgette a Ceauşescu-rendszer ellen.[62] Ennek sikertelenségét látva sem csüggedt el, hanem 1984-ben már közvetlenül az Európai Parlamenthez fordult. Az Európai Nemzetiségek Föderatív Unióján (FUEN) keresztül *Kisebbségi Népcsoportjog Karta* javaslattervet nyújtott be az EP-nek.[63] Mindemellett folytatta a minőségi írott anyagok publikálását is. *Háttérvázlat Romániáról* címmel, 1986-ban jelent meg az általa vezetett Amerikai Erdélyi Szövetség, az Ausztráliai Erdélyi Szövetség és a *Nemzetőr* folyóirat közös kiadványa,[64] amelynek célja a legsötétebb időszakát élő Ceauşescu-rendszer valós jellemzőinek rövid összefoglalása és tényszerű bemutatása volt.

Az 1980-as évek második felére Teleki szoros kapcsolatokat épített ki az erdélyi magyar földalatti mozgalmakkal, igyekezve minél naprakészebb információkat szerezni a romániai magyar kisebbség elleni fellépésekről. Személyi ismeretségeit, barátaival ápolt kapcsolatait arra is felhasználta, hogy gyűjtéseket, segélyakciókat szervezzen az erdélyi magyarok részére. Az ekkor már mindenben hiányt szenvedő Romániába folyamatosan küldött ruha-, élelmiszer- és gyógyszercsomagokat.[65] Élete utolsó éveiben már nagyon féltette az erdélyi magyar közösséget. A szintén emigrációban élő Korponay Miklós vezérkari századosnak, a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége vezérkari főnökének,1986. január 27-én írt levelében így vallott erről: „A legfontosabb magyar kérdés az erdélyi magyarság ügye, amelyik, ha így mehet tovább a Ceauşescu-diktatúra, halálra van ítélve. 50 év múlva nem lesz több magyar Erdélyben.”[66]

Zárszó

■ Teleki Bélának megadatott, hogy élete utolsó hónapjaiban még megérje a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlását. Láthatta a híradásokat a lengyel kerekasztal-tárgyalásokról és a Páneurópai Piknikről meg a magyar rendszerváltozásról. Megérhette a berlini fal ledöntését, eljuthattak hozzá a csehszlovákiai bársonyos forradalom világsajtót bejáró képei és végül a legfontosabb: a romániai kommunista rendszer véres összeomlásának, a forradalom győzelmének mámorító híre. A sors kegyelméből azonban már nem érte meg a szégyenteljes marosvásárhelyi magyarellenes pogromot, a Fekete Márciust. New York-i emigrációjának egyre nagyobb magányában úgy hunyt el 1990. február 7-én,[67] hogy fent idézett levelében foglalt sötét jóslata immár tárgytalannak tűnhetett előtte.

■ JEGYZETEK

1. Nyomtatásban: Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben*. Nis Kiadó, Kvár, 1993. 11–18.
2. Uo. 5–6.
3. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [a továbbiakban: ÁBTL]. 3.2.3. Mt-578/1. Munka Dosszié Galambos Edit. 49. Galambos Edit jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.
4. ÁBTL. 3.2.5. O-8-001/1. Objektum Dosszié. „Farkasok” Magyar Nemzeti Bizottmány. 37. Dunai Lajos feljegyzése Teleki Béláról. Budapest, 1956. május 4.
5. Uo.
6. Országos Széchényi Könyvtár. [A továbbiakban: OSZK.] Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 125. pallium. 1. l. Teleki Béla levele az *Életünk* című folyóirat szerkesztőjének, Pete Györgynek. New York, 1979. október 10.
7. Sebestyén Mihály (összeáll.): *Időtár III Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2011. 455.
8. *Nagy lelkesedéssel Teleki Arctúr grófot választották Marosvásárhelyen az Erdélyi Párt elnökévé.* Kolozsvári Estilap 1941.október 24. IX. évf. 241. sz. 3.

9. ÁBTL. 3.2.3. Mt-578/1. Munka Dosszié Galambos Edit. 17. Galambos Edit jelentése a Teleki családról. Budapest, 1958. március 13.
10. ÁBTL. 3.2.3. Mt-578/1. Munka Dosszié Galambos Edit. 49. Galambos Edit jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.
11. ÁBTL. 3.2.5. O-8-001/1. Objektum Dosszié. „Farkasok" Magyar Nemzeti Bizottmány. 40. Kolozsváryné feljegyzése Teleki Béláról. Budapest, 1956. május 4.
12. ÁBTL. 3.2.3. Mt-578/1. Munka Dosszié Galambos Edit. 49. Galambos Edit jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.
13. Teleki Éva:*Tölgy és repkény*. Minerva Könyvek 1, Kvár, 1995. 4. 174.
14. Demeter Béla – Venczel József: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román imperium alatt*. A „Pátria" Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt. Kiadása, Bp., 1940. 20.
15. Fülöp Mihály – Vincze Gábor (szerk.): *Revízió vagy autonómia. Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéből (1945–1947)*. A Teleki László Alapítvány kiadása. [Bp.,] 1998. 131.
16. Tibori Szabó: i. m. 1993. 24.
17. *Pártonkívüli parlamenti csoportot alakítottak az erdélyi képviselők.* Ellenzék 1940. november 14. LXI. évf. 261. sz. 5.
18. Murádin János Kristóf: *„Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között*. Scientia Kiadó, Kvár, 2019. 53–241.
19. Pritz Pál: *Magyar külpolitika – a csatlósság és a revízió között*. In: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág 20. századi metszetek*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011. 127.
20. *Erdély a magyar Képviselőházban*. Az Erdélyi Párt kiadása. Minerva Nyomda Rt., Kvár, 1942. 5–9.
21. Uo. 10–22.
22. Uo. 59–60.
23. *Erdély a magyar Képviselőházban* . II. Az Erdélyi Párt kiadása. Lengyel Albert Könyvnyomdája, Kvár, 1943. 5–11.
24. Uo. 12–33.
25. *Erdély a magyar Országgyűlésen.* III. Az Erdélyi Párt kiadása. Minerva Nyomda Rt., Kvár, 1944. 7–29.
26. Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 267. tétel. Dr. Páll György központi főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Kolozsvár. 1944. június 7. 2.
27. Dr. Szász István Tas: *Pillantás az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület utolsó éveire.* Korunk 2012. november. III. folyam. XXIII. évf. 11. sz. 102.
28. Balogh Edgár: *Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben.* Korunk 1992. október. III. folyam. III. évf. 10. sz. 110.
29. Dr. Szász: i. m. 102.
30. Balogh 1992: i. m. 110.
31. Filep Tamás Gusztáv: *A „visszatért" magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk.* In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 161.
32. Gróf Bethlen Béla: *Visszaemlékezéseim. A cenzurázatlan és teljes változat*. Szépmíves, Bp., 2019. 244.
33. 1951 és 1961 között Sztálinváros, ma Dunaújváros.
34. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 154. pallium. Teleki Béla 1965 és 1987 között írott levelei Gosztonyi Péternek.
35. ÁBTL 3.1.9. V-63925. Vizsgálati dosszié gr. Teleki Béla és tsa. ügyében. 3. Őrizetbevételi utasítás. 1945. április 25.
36. Tibori Szabó: i. m. 28–29.
37. ÁBTL. 2.2.1. I/5.8. Operatív nyilvántartás. Teleki Béla. Budapest. 1965. július 16.
38. ÁBTL. 3.2.3. Mt-578/1. Munka Dosszié Galambos Edit. 49. Galambos Edit jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.
39. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 1. doboz. 13. pallium. 1. l. Teleki Béla levele Bánffy Vicának. New York, 1986. május 8.
40. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 1. doboz. 69. pallium. 16. l. Teleki Béla levele Bonczos Miklósnak. New York, 1971. február 9.
41. ÁBTL. 3.2.3. Mt-578/1. Munka Dosszié Galambos Edit. 49. Galambos Edit jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.
42. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 1. doboz. 39. pallium. 1. l. Teleki Béla levele Baranyai Lipótnak, Rum (Ausztria), 1949. április 30.
43. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 127. pallium. 1. l. Teleki Béla levele Falcione Árpádnak, Fribourg (Svájc), 1950. augusztus 5.
44. ÁBTL. 3.2.3. Mt-655/11. Munka Dosszié Dunai Lajos. A magyar emigráció általános helyzete Ausztriában és Nyugat-Németországban. Dunai Lajos összefoglaló jelentése. 181–182.
45. Lásd erre vonatkozóan Teleki Béla 1950 májusa és 1951 januárja között, Eckhardt Tibornak írott nyolc levelét. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 115. pallium.
46. ÁBTL. 3.2.5. O-8-001/1. Objektum Dosszié. „Farkasok" Magyar Nemzeti Bizottmány. A Magyar Nemzeti Bizottmány Elnökétől. Varga Béla körlevele, New York, 1948. július 21.
47. ÁBTL. 3.2.3. Mt-578/1. Munka Dosszié Galambos Edit. 49. Galambos Edit jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1957. április 18.
48. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 1. doboz. 73. pallium. 2. l. Teleki Béla levele Botár Istvánnak. New York, 1976. január 16.
49. Hermann Gabriella: *Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977.* Magyar Kisebbség 2011 március–április. 3–4. (61–62.) sz. 7–111.

50. Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp., 2000. 541.
51. Tibori Szabó: i. m. 7.
52. Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1997. 450–451.
53. ÁBTL. 3.2.4. K-182. „B" Dosszié Nagy Klára. 41. Hévizi Klára jelentése Teleki Béláról. Budapest, 1961. december 4.
54. ÁBTL. 3.2.5. O-8-2001/18. Amerikai Magyar Szövetség. 71. Jegyzőkönyv az Erdélyi Intéző Bizottság (EIB) első rendes üléséről. New York, 1966. január 24.
55. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 1. doboz. 69. pallium. 16. l. Teleki Béla levele Bonczos Miklósnak. New York, 1971. február 9.
56. A szerző által készített interjú Szekeres Zsolttal, a HHRF elnökével. Budapest, 2019. szeptember 13. A szerző tulajdonában.
57. A szerző által készített interjú Teleki Pállal, Teleki Béla fiával. Budapest, 2019. október 7. A szerző tulajdonában. [A továbbiakban: Teleki Pál interjú.]
58. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 1. doboz. 4. pallium. 1. l. Teleki Béla levele Adorján Ferencnek, New York, 1965. december 20.
59. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 132. pallium. 3. l. Teleki Béla levele Felméry Lajosnak, h. n. [New York], 1965. április 27.
60. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 135. pallium. 2. l. Teleki Béla levele Ferenczi Tibornak, New York, 1975. március 5.
61. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 142. pallium. 1. l. Teleki Béla levele Gerald Ford elnöknek, New York, 1975. november 19.
62. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 157. pallium. 6. l. Teleki Béla levele Gyallay Pap Domokosnak, Genf, 1979. október 23.
63. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 505. pallium. 28. l. Teleki Béla levele Vita Sándornak, New York, 1984. szeptember 17.
64. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 2. doboz. 130. pallium. 1. l. Teleki Béla levele Fekete Pálnak, New York, 1987. február 18.
65. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 1. doboz. 30. pallium. 1. l. Teleki Béla levele Balogh Elemérnek. New York, 1988. október 13.
66. OSZK. Kézirattár. Fond 580. Teleki Béla hagyatéka. 4. doboz. 244. pallium. 2. l. Teleki Béla levele Korponay Miklósnak. New York, 1986. január 27.
67. Teleki Pál interjú.

JÁNOSI CSONGOR

KULTURÁLIS ÉRTÉKMEGŐRZÉS ÉS INFORMÁLIS TOLERANCIA AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN

Bethlen Anikó emlékezete

A Bethlen Anikóról terjesztett hamis hírek állandósult bizalmatlansághoz és távolságtartáshoz, a hozzá látogatók számának csökkenéséhez és kényszerű elszigeteltségéhez vezettek.

A jó történetek a régmúltba nyúlnak vissza, és ez erdélyi magyar közösségi viszonylatban is igaz. Az itt együtt tevékenykedő emberek, az egymással életükben, munkájukban, eszméikben, céljaikban, törekvéseikben osztozók történetei, láthatatlan szálakkal kötődnek egymáshoz, összeérnek, és egyik história a másikhoz vezet. Bethlen Anikóhoz az 1957-ben halálra ítélt, majd kegyelemben részesített Szabó Mózes története vezetett, aki 1983. évi disszidálását megelőzően marosvásárhelyi titkosszolgálati tartótisztjét, az emigráns magyar arisztokrácia Erdély visszaszerzésével kapcsolatos törekvéseinek részletezésével győzte meg ausztriai kiutazásának jóváhagyásáért. A több mint húszévnyi informátori tapasztalattal bíró Szabó közvetítői szerepet sugallt egy fiktív bécsi eligazító találkozóról, amelyről aztán Bethlen Anikót értesítette volna. A Marosvásárhelyen 2013. augusztus 30-án készült interjúban a grófnő értelemszerűen tagadta a harminc évvel korábbi állításokat.[1] Ugyanakkor az alkalom betekintést nyújtott házi múzeumnak is tekinthető otthonába, és elvezetett az erdélyi magyar gyűjtemények közötti leírásához a Horizont 2020, az Európai Unió Kutatási és Innovációs Keretprogramjában a 692919. számú támogatási szerződéssel támogatott *„COURAGE – Kulturális ellenállás. Az ellenzékiség öröksége az egykori szocialista országokban”* című hároméves nemzetközi kutatóprogram keretében.[2] A kánonon kívüli gyűjteményről a projekt budapesti mun-

katársai úgy vélekedtek, hogy nem elég magyar, míg a bukaresti egyetem szakemberei szerint ez volt az erdélyi multikulturalizmus kvintesszenciája, némileg sarkítva: egy magyar grófnő a roma hálózat segítségével begyűjtötte az otthonukat véglegesen elhagyó szász közösség reprezentatívabb javait.[3] Az ekkori kutatás értelemszerűen kiterjedt a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltárában a grófnő nevére felfektetett 7 kötetnyi megfigyelési-adatgyűjtő irat-anyagra is. A dossziék tartalmi megvitatásakor kiderült, hogy a Bethlen Anikót dehonesztáló 1984. évi titkosszolgálati intézkedések hatása, melyek hamisan ügynöki mivoltát terjesztették az informátori hálózat segítségével, bő 30 évvel később is érzékeltették hatásukat. A rendszerváltás előtt különösen fájónak bizonyult, hogy a mozgáskorlátozott grófnővel rokonainak és ismerőseinek egy része felfüggesztette a személyes kapcsolattartást, és ez érdemben nem változott 1989 után sem. 2018-ban azonban úgy vélte, hogy számára már értelmetlen az akkor történtek tisztázása. Legyen tehát ez az írás történeti korrekció és némiképpen utólagos igazságszolgáltatás.

Életrajzi adatok

■ A középkortól a második világháborúig a Bethlen család volt Erdély egyik legkiemelkedőbb nemesi családja. Tagjai között katonák, politikusok, diplomaták és tudósok kaptak helyet. Mindezen túlmenően, az erdélyi magyar kultúra támogatása terén, a család több évszázados hagyományra tekintett vissza, miután templomok építése, iskolák alapítása, papok, tanárok, diákok finanszírozása fűződött a nevükhöz. A család két ága ismert a történészkutatók előtt. A Bethlen család iktári ágának tagjai közé tartozott Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. A család másik ága a bethleni Bethlen ág, idetartozott Bethlen István, Magyarország miniszterelnöke 1921 és 1931 között,[4] Bethlen György, a két világháború között a romániai magyar kisebbséget képviselő Országos Magyar Párt elnöke[5] és Bethlen Béla, a második világháború idején Észak-Erdély utolsó kormánybiztosa.[6]

Bethlen Anikó grófnő a bethleni családi ág leszármazottja. Kolozsváron született 1938. október 7-én. Apja gróf Bethlen Gábor okleveles gazdamérnök, anyja Ferencz-Mihály Éva, gyermekgyógyász. Anyai nagyapja, Ferencz-Mihály Zsigmond egyházi jogtanácsos, nagyanyja született Bochkor Adrienne, Bochkor Mihály törvénybíró lánya. Apai nagyszülei gróf Bethlen Bálint és báró Bánffy Marianne a keresdi, kerlési, fugadi és sármási birtokok tulajdonosai.[7] Nagyanyja testvére, báró Bánffy Dániel, 1940 és 1944 között, a magyar kormány földművelésügyi minisztere volt.[8] Apja a bécsi döntés után az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületnél dolgozott, amelynek titkáraként aktív szerepet játszott a falvakban tartott népművelő előadások megszervezésében.[9] A család a frontvonal közeledése miatt 1944 szeptemberében Budapestre menekült. Eközben, legkisebbik testvére, Rózsa, agygyulladást kapott, és a későbbiekben 16 éves korában egy lugosi fogyatékos-otthonban meghalt. 1945 augusztusában, kétheti vonatút után hazatértek. Anikó ekkor kapta el a gyermekbénulást okozó poliovírust, mely egész életében végigkísérte. A visszatérés után a családnak nem maradt más választása, mint a mezőmadarasi birtokon élni, amelyet az 1945. évi földreform megkímélt, az apai nagyszülők birtokaival és vagyonával ellentétben, melyeket a CASBI (*Casa de Administrare şi Supraveghere a Bunurilor Inamice* – Ellenséges Javakat Kezelő és Felügyelő Pénztár) lefoglalt.[10] 1945 és 1949 között a súlyosan beteg Anikó az anyai nagyanyjával Marosvásárhelyen maradt, miközben a

család többi tagja a mezőmadarasi birtokon kétkezi munkával kereste meg kenyerét. 1949. március 3-án a családot kitelepítették Marosvásárhelyre, ahol tizennégy és fél évig kényszerlakhelyen (*domiciliu obligatoriu*) éltek. A család üldöztetése szakmai korlátozásokhoz és a megélhetési eszközök közvetett megvonásához vezetett. Édesanyja ezt követően a helyi inasiskolában tanított egészségügyet. Később a tüdőgyógyászat gyermekrészlegén dolgozott, majd iskolaorvos lett a művészeti líceumban, végül orvosi körzethez jutott. Apja csak a kényszerlakhely 1963. évi feloldása után kapott munkát Dobrudzsa távoli régiójában, a Razelm-tó közelében, de később visszatért Erdélybe, és a Székelyudvarhely környéki falvakban dolgozott.[11]

1946 márciusában beíratták Anikót a marosvásárhelyi református elemi iskolába. A felekezeti iskolák 1948. évi felszámolása után a ma Horea utcai zsidó iskolába járt a kötelező alapfokú oktatás befejezéséig. A hét osztályt követően azonban nem folytathatta tanulmányait, miután a Bolyai középiskola igazgatója kertelés nélkül kijelentette, hogy mindaddig, amíg ő az igazgató „addig oda Bethlen grófnő nem járhat". A család úgy döntött, hogy áthelyezi egy nagyszebeni fizioterápiás kórházba, ahol 1952 és 1954 között szászok és románok között élt. A Sztálin halála utáni ideológiai enyhülés lehetővé tette számára, hogy ugyanabban a középiskolában végül sikeresen befejezze tanulmányait egy különleges bizottság előtt, melyet Balogh Edgár[12] vezetett, aki éppen frissen szabadult a börtönből, és aki az új politikai kontextusban visszaszerezte az erdélyi baloldali értelmiség irányítását is. A családnak az üldöztetés során kialakult túlélési stratégiáját alkalmazva – nagyanyja, Bánffy Marianne idegen nyelv magánórákat adott – Anikó franciát, németet és angolt kezdett el tanítani a helyi pártvezetés gyermekeinek. Nyelvleckéket adott nyugdíjasoknak és idősebb személyeknek is, akik el akarták hagyni az országot. 1989-ig a magánórákból szerzett tanítási díj volt az egyetlen jövedelemforrása. Fogyatékossága ugyan pénzügyi támogatásra jogosította fel, de a kommunista állam politikai okokból megtagadta tőle.[13]

A Securitate figyelmében

■ A politikai rendőrség első híradása Bethlen Anikóról 1966. október 29-ei keltezésű és a Maros–Magyar Autonóm Tartományi Igazgatóság 7. büróját erősítő Ioan Lucean őrnagytól származik, aki „Tóth Margit" társadalmi kapcsolatra hivatkozva sorolta: Anikó német és francia nyelvórákat ad kisiskolásoknak, nincs baráti köre, politikailag besorolatlan, esetleges rendszerellenes kijelentéseiről pedig nincs tudomásuk.[14] 1971. június 29-én Kis-Miki Mihály százados, a Securitate Maros Megyei Felügyelősége I. belföldi hírszerzési ügyosztályáról, a Bethlen Anikó ügyében hozott intézkedésekről is beszámolt, melyek egyelőre kimerültek azonosításában, ellenőrzésében, és hogy ráállították „Páll J" informátort, illetve „Olga" informátornőt[15] – aki a grófnőre felhívta a titkosszolgálat figyelmét[16] –, akik azt a megbízatást kapták, hogy a szépirodalomról és a történelmi múltról beszélgessenek vele.[17] 1973. március 1-jén, Ágoston Sándor alezredes[18] utasította a Securitate Maros Megyei Felügyelőségének 6. osztályát, hogy a következő hat hónapban gyűjtsenek adatokat a „Domnişoara" (Kisasszony / Úrilány) fedőnéven megfigyelt Bethlen Anikó kül- és belföldi kapcsolatairól, ezek természetéről, szabadidős tevékenységéről, baráti köréről, esetleges disszidálási szándékáról, irodalmi és gyűjtőtevékenységéről.[19] A rutinellenőrzés további ele-

mei a 0647. sz. bukaresti katonai alakulathoz, illetve az „S” Irodához intézett 1976. december 29-ei megyei kérelmek, melyek féléves megújításukkal lehetővé tették a betekintést az ekkor már cinikusan „Infirma” (Nyomorék) fedőnéven figyelt célszemély kül- és belföldi levelezésébe.[20]

1978. február 26-án Bethlen Anikó Zrínyi Endre marosvásárhelyi muzeológusnak[21] a *Vörös Zászló*ban megjelent többszerzős kontinuitáselmélet jegyében írt régészeti cikkére reagálva[22] „Vásárhelyi A.” álnéven tiltakozó levelet írt.[23] Zrínyi, formalitásból, ezt egy feljelentés kíséretében, március 17-én hivatalosan is átadta az állambiztonsági szerveknek.[24] A marosvásárhelyi Securitate azonban ennél jóval korábban, már március 3-án a levélfordítás alapján rendelkezett az ügyben, szinte azonnal sikeresen azonosítva a szerzőt. Nagy Sándor százados,[25] március 5-én vizsgálati jelentés keretében foglalkozott a grófnővel és családjával, 7-én pedig egy olvashatatlan aláírású őrnagy számolt be az édesapjával folytatott beszélgetésről.[26] 1978. június 30-án Bethlen Anikó ügyében a megyei felügyelőség megfigyelési-adatgyűjtő dosszié felfektetéséről rendelkezett. Az intézkedést a környezete előtt tett „nacionalista-irredentista” kijelentéseivel, „gyanús” külföldi kapcsolataival és a februári „anonim” levéllel magyarázták, melyben az ország történelmének „valós adatait” „irreálisnak” mondta. Ügyével az elkövetkezendőkben Gábos József alezredes[27] és Cseh Béla őrnagy foglalkoztak. Tevékenysége feltérképezéséért „Olga” mellett, a második informátori vonal felállításáról is rendelkeztek. A szokványos kül- és belföldi levélelfogáson túlmenően kilátásba helyezték lakása lehallgatását az őt látogató külföldi állampolgárok módszeres megfigyelése mellett.[28]

A Tiberiu Băţaga alezredes[29] által jóváhagyott 1979. március 15-ei helyzetelemzés és intézkedési terv szerint a 9 országból 37 személlyel kapcsolatot tartó grófnőt időközben sikeresen bepoloskázták. A lehallgatott beszélgetésekből kiderült, hogy ez a helyi orvosi és tanári közeg megfigyelésében is használható, ugyanakkor „Bolnavul” és „Nagy” informátorok is bevonhatók tevékenysége feltérképezésébe.[30] Az ügynökmunka érdemi részét azonban továbbra is „Olga” végezte, aki sikeresen informált a külföldi látogatókról, provokatív kérdéseket tett fel az esetleges magyar emigráns szervezkedésekről, illetve beszámolt arról a célját végül el nem érő kivágott *Előre*-újságcikkről, melyet a grófnő azzal a céllal küldött ki, hogy felhívja a figyelmet az itthoni látszólagosságokra és valótlanságokra.[31]

„Éva” célszemély ügyében az intézkedési tervet 1980. április 17-én frissítették. A lehallgatás és a levélellenőrzés mellett 6 informátort és együttműködő személyt foglalkoztattak megfigyelésével, és ekkora már a külföldi és román állampolgárok segítségével kijuttatott „értéktárgyakat” is górcső alá vették. A rokonokból, barátokból, ismerősökből álló teljes kapcsolati hálót felgöngyölték, köztük a gyűjtő Bujanovics Eduárdot.[32] Felmerült Jenei Tamás bákói református lelkész neve is, aki a grófnőtől gyülekezete nevében adományként 1980 februárjában úrasztali edényeket fogadott el, és akit a Securitate Kolozs és Bákó Megyei Felügyelőségei szoros együttműködésben vizsgáltak.[33] A helyi politikai rendőrséget nagyon érdekelte a grófnőnek ekkoriban küldött 1200 dollár eredete is, miután az adományozó kiléte ismeretlen maradt. Zavarta őket az is, hogy Bethlen Anikó látogatói előtt gyakran beszélt a Securitate lehallgatási technikáiról és az operatív megfigyelés módszereiről, arra figyelmeztetve őket, hogy hotelekben, bárokban, hivatalos helyeken tartózkodjanak a politikai témáktól. Gyakran közvetlenül rákérdezett arra, ha látogatója a Milícia, a Securitate vagy esetleg más

szakszerv informátora-e. További terhelő ténynek számított az is, hogy a gyanú szerint 1978-ban hozzájárult Török Pál marosvásárhelyi festőművész[34] Svájcba disszidálásához. Az ügyével foglalkozó Gábos alezredes végül 17 pontban összesítette az ellene foganatosítandó intézkedéseket. Külön figyelmet érdemel a 12. pont, mely betekintést nyújt a „módszerekbe", és amely a dolláradomány mögött álló dél-amerikai személyt próbálta beazonosítani. Miután a grófnő a sógorát, a marosvásárhelyi bőrgyárban mérnökként dolgozó Szentkuthy Miklóst kérte meg arra, hogy a valutashopból különböző tárgyakat vásároljon, Gábos úgy vélte, hogy a gyár vezetőségéhez intézett névtelen levél, melyben beszámolnak arról, hogy alkalmazottjuk a valutás üzletben vásárlásokat folytat, elegendő lesz ahhoz, hogy Szentkuthy magyarázatra kényszerüljön az ügyben fedőszervként eljáró Milícia előtt.[35]

A külföldi állampolgárok előtt az ország társadalmi-politikai helyzetéről, illetve a nemzetiségi probléma megoldásáról – a titkosszolgálat szerint – valótlanul nyilatkozó grófnőről 1980. augusztus 25-én újabb elemzést állítottak össze. Miután több látogatót is „illegálisan" elszállásoltak, lánytestvérét, Évát és férjét, a Szentkuthy családot, az 1975. évi 0225. számú jogszabály alapján pénzbüntetéssel sújtották. A lefolytatott vizsgálat során az érintettekben a marosvásárhelyi káderek azt az érzést kívánták kelteni, hogy mindez Anikó miatt következett be. A fejleményeket részletező Gábos alezredes a megoldást egy újabb névtelen levélben – „kombinációban" – látta, melyben az operatív megfigyelésből származó információk alapján a grófnőt tevékenysége és „kétes környezete" leleplezésével kívánta megfenyegetni. Az ötlet szerint ezt kézbesítették volna édesapjának is, és hogy a helyi Securitate eljárást indíthasson, ők is megkapták volna.[36] Băţaga ezredes jóváhagyása után a rágalmazó írást megszövegezték, majd második és harmadpéldányával együtt a tervek szerint célba juttatták.[37] 1980. november 12-én, Gábos alezredes, a Securitaténak megküldött példányra hivatkozva végül négyszemközti látogatásra ment. A lehallgatott és regisztrált „tisztázó" beszélgetést később románra is lefordították. Bethlen Anikó úgy vélte, hogy a tendenciózus anonim levelet nő írta, bosszúból. Abban egyeztek meg, hogy a következő keddig magyarázó jegyzetet ír a levél terhelő állításaira, és emellett összesíti a nála látogatást tevő összes külföldi és hazai rokont meg ismerőst. A kérésnek minden további nélkül eleget is tett.[38]

1981. április 16-án a marosvásárhelyi Securitate figyelmeztetésben (*avertizare*) részesítette Bethlen Anikót, aki az ekkor adott kézírásos nyilatkozatában beismerte, hogy a muzeológus Zrínyihez intézett anonim levélnek ő a szerzője, továbbá, hogy közrejátszott a festőművész Török disszidálásában, miután külföldi rokonságánál tett közbenjárásával lehetővé tette számára a meghívólevelet és az útlevélhez szükséges pénzösszeget. A grófnő számíthatott a titkosszolgálati megkeresésre, mert mágnesszalagra vette az otthonában Gábos alezredessel lefolytatott beszélgetést. Vélhetően visszajátszása során szembesültek ezzel a ténnyel a lakáslehallgatást végző káderek. Április 20-án Gábos újabb „kombináció" ötletét vetette papírra, melynek célja ezúttal a „figyelmeztetést" tartalmazó kazetta megszerzése volt. Három nappal később újra megjelent „Éva" otthonában, félrevezetéssel vádaskodva, bizonyítékként a mágnesszalagot említve, és azt próbálva elhitetni, hogy „a hangrögzítésről már az első pillanattól fogva tudott, a felszerelésében lévő eszközök miatt". A grófnő elismerte ugyan a kazetta létezését, de a szándékosságot tagadta, végül átadta Gábosnak, aki fenyegetőzve távozott.[39] 1981. április 30-án a Securitate Maros Megyei Felügyelőségének veze-

tősége a Belügyminisztérium I. Igazgatósága 2 ügyosztályának továbbította a Bethlen-ügy összegzését. A történteket felnagyítva közölték, hogy a historiográfia eredményeit – Erdély hovatartozását – megkérdőjelező, mások előtt a romániai nemzetiségi politikáról tendenciózus módon nyilatkozó grófnőt és követőit, a bákói klenódiumok ügyében marosi érintetteket, Hunyadi László Sándor szobrászművészt és fémművest, továbbá Ötvös József görgényszentimrei református lelkészt figyelmeztetésben részesítették.[40]

1982 folyamán a marosvásárhelyi Securitate az „Éva" megfigyelési akció eredményeit előbb március 9-én, majd június 26-án összegezte. A figyelmeztetést Gábos hatásosnak mondta, miután a célszemély visszahúzódó magatartást tanúsított, és az operatív megfigyelés alapján nyilvánvalóan kerülte a politikai tartalmú beszélgetéseket. Mi több, a széthúzást szem előtt tartó hálózati munka következtében sikerült elérni azt, hogy gyanakvóan tekintsen a korábban megbízhatónak vélt ismerőseire, és a kapcsolatot is megszakítsa velük. Monitorizálásában a legnehezebb időszakot a nyári turistaszezon jelentette, amikor a megszokottnál gyakrabban keresték fel külföldi látogatók.[41] Levelezésének ellenőrzése, telefonjának és lakásának lehallgatása éppen ezért állandóvá vált,[42] miközben esetenkénti provokálásától sem riadtak vissza.[43]

Bethlen Anikó szokványos monoton megfigyelésének az 1984. március 20-ai lakáslehallgatás eredménye vetett véget. A nap folyamán a grófnőnél tartózkodott Budapesten élő első unokatestvére, Bethlen Gábor, aki feleségével, a hosszúaszói születésű Jósika Anna Máriával már március 16-tól Romániában időzött, hogy megszervezzék és megkönnyítsék az április 6-án véglegesen Magyarországra emigrálni szándékozó nagynéni, Jósika Erzsébet kiutazását. A nap eseményeit rögzítő lehallgatási anyag alapján a hallottakat románra fordító személy az este kilenc körül éppen indulni készülő Gáborhoz intézett kérdésre és válaszra lett figyelmes. „Éva" azt tudakolta, hogy a felsoroltakon kívül visz-e még magával valamit, mire vendége azt válaszolta, hogy „ezüstöt is, ismeretlen mennyiségben, de jól el van rejtve a kocsiban, és egy egyszerű vámellenőrzésnél nem lehet megtalálni, csak ha szétszedik a járművet". A grófnő kérdésére, hogyan van elrejtve, mert erősen nincs jól így sem, Bethlen Gábor azt válaszolta: „A műszerfal alá van bekötözve." A Securitaténak sokat segíthetett Bujanovics Eduárdnak a grófnőhöz intézett másnap reggeli telefonhívása is, melyben az előző napi sikertelen kapcsolatfelvétel után a titkosszolgálat által szintén gyűjtőként számon tartott Bethlen Gábor további programja felöl érdeklődött.[44]

1984. március 22-én, déli 12 órakor Gábos alezredes a bukaresti 0200. sz. katonai alakulattól telexen kérte, hogy rendeljék el a két gyermekével hazautazó Bethlen házaspár módszeres átkutatását a borsi határátkelőnél.[45] Az intézkedést még aznap végrehajtották, a gépkocsi vizsgálata mellett, csomagellenőrzésre és testi motozásra is sor került. Jósika Anna Máriánál 22,9 gramm aranyat – 4 medaliont és 3 gyűrűt – találtak, körülbelül 23 000 lej értékben. Az ékszereken lévő 30 drágakő – rubin, zafír, borostyán – értékét nem tudták felbecsülni. Az autó műszerfala alatt 3 kg ezüstöt találtak – 2 gyertyatartót, 1 kávéőrlőt és 22 db. eszcájgot – hozzávetőlegesen 45 000 lej értékben. A személyi használatú tárgyak között megtalálták az emigrálás előtt álló Jósika Erzsébet 2 db. tanulmányi oklevelét, kereszt- és házassági levelének másolatait, továbbá a szintén a Fehér megyei Hosszúaszóban élő Bánffy János műszaki oklevelét és szakképzettségét tanúsító vegyipari munkásigazolványát. Az értéktárgyakat a vámügyi szerv elkobozta, az iratokat pedig megküldték a Securitate Fehér Megyei Felügyelőségé-

nek, a Bethlen családot pedig kivizsgálásra átadták a Bihar Megyei Felügyelőségnek. A Maros megyei titkosszolgálat vezetősége értelemszerűen sikerként élte meg a történteket, már másnap március 23-án, a „magyar nacionalistákkal" foglalkozó I/B. ügyosztály nevében értesítették a központi I. Igazgatóság 2. ügyosztályát. Az „eredmények" mellett az Ágoston ezredes és Petru Paul alezredes[46] által szignózott jelentés megjegyezte, hogy a bihari kollégákat külön megkérték arra, hogy Bethlen Gábort Maros megyei kapcsolatairól szigorúan vallassák ki. 1984. március 26-án az Útlevél, Idegenrendészet és Határátlépés Ellenőrzési Igazgatóság nevében Ion Ghenoiu vezérőrnagy[47] külön megköszönte az együttműködést a Maros Megyei Felügyelőség állambiztonsági főnökének, Ágoston Sándornak. Az iraton egy olvashatatlan aláírású ezredes pedig kézírásos megjegyzésben hasonló hangnemben, szívből gratulált Gábos alezredesnek.[48]

1984. augusztus 1. és október 10. között Bethlen Anikó svájci gyógykezelésen vett részt, melynek részleteiről a kötelezőnek tekinthető októberi 20-ai úti jegyzetekben számolt be a marosvásárhelyi titkosszolgálati szerveknek.[49] Unokatestvére, Bethlen Gábor vállalta, hogy csomagjaival együtt hazaviszi Marosvásárhelyre, de a román határnál feltartóztatták, és megtiltották belépését az országba, miután az illetékesek időközben nem kívánatos személynek nyilvánították. A hazatérő grófnő más kellemetlenségekkel is szembesült. A marosvásárhelyi Securitate megbízásából az informátori hálózat az 1984. márciusi határincidenst hozzákötötte, svájci útját pedig ügynökmunkája honorálásaként tüntette fel. A megfigyelési tevékenység 1984. december 14-ei kiértékelésébe bekerült Bethlen Anikónak egy megállapítása. A kompromittálását szem előtt tartó nyilvánosság előtt vele kapcsolatba lépő állambiztonsági tisztnek elmondta: nem tudja, hogy mi történt, mert még a legközelebbi rokonok sem látogatták meg külföldi útja alatt, és az országba sem jönnek már úgy, mint ahogyan a korábbi években szoktak. Elzártságát az operatív-technikai eszközökből származó eredmények is megerősítették, és az „intézkedések" hatására postaforgalma is érezhetően csökkent. Az 1985. május 9-ei titkosszolgálati jegyzet szintén megerősítette a korábbi megállapításokat, annál is inkább, mert a kedvezőtlen időjárás miatt a grófnő 1984 decembere és 1985 áprilisa között kényszerűen a házban tartózkodott, és minden beszélgetését lehallgatták. Óraadó tevékenysége még fontosabbá vált, miután a „kombinációknak" köszönhetően a korábbi évek külföldi adományai is elmaradtak.[50]

A Bethlen Anikóról terjesztett hamis hírek állandósult bizalmatlansághoz és távolságtartáshoz, a hozzá látogatók számának csökkenéséhez és kényszerű elszigeteltségéhez vezettek. Gábos alezredes és az I/B. ügyosztály főnöke, Sabin Bordea őrnagy[51] végül a titkosszolgálati intézkedéseket sikeresnek nyilvánítva, utólagosan – Gábost 1986. június 23-án tartalékos állományba helyezték – június 26-ára datálva a grófnő nevére felfektetett 1978. évi 1982. számú megfigyelési dosszié lezárását javasolták, melyet a megyei állambiztonság főnöke, Gheorghe Mărieş őrnagy[52] jóváhagyott.[53]

1986-ra, a romániai nemzetiségi politikai törekvéseknek megfelelően, a Securitate megyei szinten fontos tisztségeket betöltő utolsó magyar nemzetiségű kádereit is kiszuperálták, tartalékos állományba kerültek az operatív állományban szolgáló nyugdíjkorhatárt elérő más tisztekkel együtt. A Bethlen-ügy marosvásárhelyi ismerői eltűntek, helyüket a rendszer bizalmát élvező fiatal hivatásosok vették át. 1989 tavaszán, a grófnőt újra felfedezték, és ismét a Securitate fókuszába került. „Pop N." hadnagy április 27-ei jelentésében Bethlen Anikó szerve-

zett megfigyelésére tett javaslatot, melyet felettese, Roman Cherecheş alezredes[54] jóváhagyott. Újfent előkerültek a régi történeti elemek – a külföldi látogatók sokasága –, melyek miatt ismét indokoltnak tűnt az informátori behálózás – „Olga" segítségével – és az operatív-technikai háttér – a lakás és a telefon lehallgatásának – biztosítása, a külföldi levelezés ellenőrzésével együtt.[55]

A Bethlen Alapítvány Gyűjteménye

■ Bethlen Anikó az 1960-as évek végén kezdett el néprajzi tárgyakat gyűjteni, amint felismerte, mennyire fontos a sokszínű erdélyi kulturális örökség megőrzése, mely elveszőnek tűnt a kisebbségi közösségek, különösen a szászok fokozatos kivándorlása miatt. A romániai német családok „újraegyesítése" állandó vitatéma volt a második világháború után. Miután több mint százezer német etnikumú hagyta el Romániát a második világháború végén, a közösség kivándorlása ezt követően is rendületlenül folytatódott, mi több, intenzívebbé vált a Románia és a Német Szövetségi Köztársaság között 1967-ben aláírt kétoldalú szerződés után. Rendszeres kivásárlásuk 1989 decemberéig a Securitate szigorú felügyeletével zajlott.[56] A Bethlen Alapítvány Gyűjteményében megőrzött darabok nagy része a Nyugat-Németországba költözött szászoktól származik. A román hatóságok csak korlátozott mennyiségű poggyászt engedélyeztek a kivándorlóknak az ország elhagyásakor. Ezért a híres 2,5-3,5 méter hosszú ládákat (*Truhen*) és az ebben őrzött közösségi kulturális tárgyakat nem vihették magukkal az új hazába. „Minden szász, aki elhagyta a faluját, egy kis múzeumot hagyott hátra" – mondta Bethlen Anikó a 2016. november 11-ei interjúban. A kivándorló erdélyi szász családok tárgyai általában előbb a környékbeli roma lakosság tulajdonába kerültek, vásárlással, cserével, közvetlen árucserén alapuló kereskedelemmel. Emiatt a közvetítő szerepet betöltő roma közösség döntő szerepet játszott a gyűjtemény létrehozásában, mivel Bethlen Anikó a birtokába kerülő tárgyak nagy részét tőlük vásárolta meg.[57]

A grófnő 1977. és 1984. évi svájci gyógykezelései következtében tudott a szokványos kiscsempész üzelmekről, amelyek a szigorú devizaszabályokkal sújtott országból Nyugatra utazó román állampolgárok készpénz-szükségleteire építettek. Látta, hogy a legtöbb ember kis méretű értékesebb tárgyakat (kőedényt, kalácsformát stb.) visz magával, diszkrét tárgyakat, amelyek „láthatatlanok" voltak a poggyászvizsgálatnál, „ajándéknak" minősülhettek, és amelyeket külföldi valutáért akár el is lehetett adni. Azt is észrevette, hogy a Nyugaton vízumkötelezett kelet-európai állampolgárok általában Bécsen haladtak át, ahol a professzionális csempészek jól megszervezett többnyelvű köre lépett kapcsolatba a vasfüggönyön túlról érkező turistákkal, az iránt érdeklődve, ha van valami eladó. Arra a következtetésre jutott, hogy a különböző erdélyi kultúrák anyagi nyomainak fokozatos eltűnésével ez az informális gyakorlat hozzájárulhat szülőföldje kulturális elszegényedéséhez. Attól tartott, hogy amikor a jövőben a turisták végre eljutnak Romániába a mindennapi kultúra, a helyi építészet vagy a helyi kézművesek néprajzi öröksége után érdeklődve, már nem lesznek láthatók az autentikus helyi kultúrák fizikai bizonyítékai. Úgy döntött, hogy a lehető legtöbb tárgyat összegyűjti, „hogy itt [Erdélyben] is maradjon valami, abból, amit itt készítettek, gyártottak". A tárgyak megszerzése nem követett semmilyen konkrét tervet, és inkább spontán módon zajlott, a nagy roma hálózat kínálatától és a gyűjtő pénzügyi helyzetétől függően. Ha egy tételt fontosnak tartott, de

túl drága volt, cserébe a gyűjteményéből is felajánlott darabokat, a korábban beszerzett tárgyak másodpéldányaiból vagy másolataiból. A Securitate tudott a grófnő gyűjtőtevékenységéről, de nem vette komolyan fogyatékossága miatt, ami megakadályozta abban, hogy autót vezethessen, és kutatásokat folytathasson e tárgyak megszerzéséért. Amint azt a 2017. január 10-ei interjúban Bethlen Anikó megállapította: „Az állambiztonságot a jó dolog nem érdekelte, csak a kihágások vagy a kihágásnak feltüntetett dolgok."[58]

Az 1960-as évek végétől kezdődően a szinte napjainkig kitartó egyedülálló erőfeszítés – 1989-ig a hatósági informális tolerancia eszes kiaknázásával – végül a régió néprajzi tárgyainak nagyobb kollekciójának megteremtéséhez vezetett. A grófnő által a Bethlen Alapítvány tulajdonába sorolt gyűjtemény főleg közhasználatú és lakásdíszítő tárgyakat tartalmaz, amelyek elsősorban a 19. századi magyar népművészethez tartoznak. 2017-ben a gyűjtemény több mint száz magyar (mezőségi, székely, moldvai csángó), román (máramarosi), szász (Nagyszeben környéki) és roma népviseletet tartalmazott. Ezenkívül figyelemre méltóak a szász asztalneműk és ágyneműk (különösen a ritkaságnak számító, gyapjúval kivarrt párnatokok), a hímzések és a textíliák. A gyűjtemény fontos része a több mint 500 kőedény (*Steingut*). Kézzel festett tálak, tányérok, korsók, bokályok-kancsók, az erdélyi fazekasműhelyek és porcelánmanufaktúrák, valamint a magyarországi kőedénygyárak tárgyai találhatók itt, zilahi és görgényszentimrei (Románia), hollóházi és miskolci (Magyarország), eperjesi (Szlovákia) vagy éppen wilhelmsburgi (Ausztria) iparművészeti termékek. A több mint száz darab rézből készült kalács- és kuglófforma, amelyeket kizárólag agyagbélésű sütőkemencében használtak, szintén jelentős szerepet játszik a gyűjteményben, a görgényüvegcsűri hutaüvegek, bronz- és vasmozsarak, vasalók, barokk és biedermeier gyertyatartók, különböző funkciójú rézholmik, asztali lámpák és képek mellett.[59] Hozzávetőleges becslés szerint a teljes gyűjtemény több mint 3000 darabból áll, és a második legnagyobb erdélyi magyar kollekció, Kallós Zoltán néprajzkutató[60] Válaszúton kiállított gyűjteménye után.[61]

Következtetések helyett

■ Az 1989-es forradalom után Bethlen Anikó megkapta az egykor kitelepítettek számára megítélt kompenzációs nyugdíjat. 1996-ban létrehozta a Bethlen Alapítványt a fogyatékkal élők támogatására. A nemes családi hagyományt folytatva, tapasztalatait és anyagiakat felhasználva segítségére sietett mindazoknak, akik szükségben szenvedtek testi fogyatékosságuknál fogva. Mindazonáltal az alapítvány karitatív tevékenységeit nem pénzügyi támogatással, hanem a nyugati adományokból beszerzett orvosi felszerelések hátrányos helyzetű személyek közötti szétosztásával végezte. Az alapítvány rövid ideig könyvkötőműhelyt is működtetett Marosvásárhelyen, azzal a céllal, hogy a munkanélkülieknek megélhetést nyújtson.[62]

1989 után a marosvásárhelyi múzeum tárgyakat kezdett el vásárolni az alapítvány tulajdonába sorolt gyűjteményből, és a múzeum Bethlen Anikó egyik ügyfelévé vált. A 2020. július 1-jén elhunyt grófnő jövőbeni célja az volt, hogy áthelyezze gyűjteményét a visszaszolgáltatott keresdi Bethlen-kastélyba, melyet 2014-ben a Dévai Szent Ferenc Alapítvány 50 évre bérbe vett. Vélhetően közösségi beavatkozásra, szakmai és anyagi segítségre lenne szükség ahhoz, hogy ez

az elképzelés megvalósuljon, és a bethleni szellem e bizonyítéka rendezetten fennmaradjon.[63]

JEGYZETEK

1. A témában lásd Jánosi Csongor: *Path Finding in the Communist Regime. Árpád Mózes Szabó (1927–1987).* East Central Europe 2017. 44.1. 76–98; Uő: *Viaţa ieşită din comun a unui om simplu. Árpád Mózes Szabó (1927-1987), I–II.* Arhivele Totalitarismului 2014. 82–83. sz. 31–51; 84–85 sz. 91–107.
2. Lásd <http://hu.cultural-opposition.eu/#project-overview>. Letöltés: 2021.05.24.
3. A Bethlen Alapítvány Gyűjteménye katalógusának angol nyelvű verziójáról lásd Jánosi Csongor: *COURAGE Registry, s.v. Bethlen Foundation Collection*. <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n28848/>. DOI: 10.24389/28848. Ezúton is köszönöm Buzogány Dezsőnek az erdélyi néprajzi gyűjtemények fényképanyagainak összeállítását.
4. Bethleni gróf Bethlen István (1874–1946), jogász, nagybirtokos, politikus. Róla lásd Ablonczy Balázs et al.: *Gróf Bethlen István és kora*. Osiris Kiadó, Bp., 2014.
5. Bethleni gróf Bethlen György (1888–1968), jogász, nagybirtokos, politikus. Politikai működéséről lásd György Béla: *A Romániai Országos Magyar Párt története, 1922–1938.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2017. Titkosszolgálati megfigyeléséről lásd Arhivele Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii [Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, a továbbiakban ACNSAS], fond Informativ [a továbbiakban Megfigyelési-adatgyűjtő fond], 185019 számú dosszié [a továbbiakban sz. d.], 1–82.(hátoldal is) f.
6. Bethleni gróf dr. Bethlen Béla (1888–1979), jogász, nagybirtokos, politikus. Róla lásd Gellért Ádám: *Gróf Bethlen Béla visszaemlékezései. Egy vita tanulságai*. Clió Műhelytanulmányok 2020. 5. sz. 3–45; Jánosi Csongor: *Arisztokrata sors a kommunista rendszerben. Gróf Bethlen Béla (1888–1979)*. Pro Minoritate 2019. Ősz. 3–33.
7. Bethlen Anikó közlése. Az interjút Jánosi Csongor készítette Marosvásárhelyen, 2016. november 11-én. A családról és a közelebbi rokonságról részletes adatokkal szolgál Bethlen dr. Ferencz-Mihály Éva 1962. évi marosvásárhelyi adatlapja is. Lásd ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 1. kötet, 3–6 (hátoldal is). f.
8. Losonczi báró Bánffy Dániel (1893–1955), nagybirtokos, politikus. Róla lásd Máthé Áron: *Helytállni a történelem viharában. Báró Bánffy Dániel, a Magyar Függetlenségi Mozgalom Támogatója*. Kommentár 2016. 6. sz. 48–59.
9. A témában lásd Farkas Zoltán (szerk.): *Adalékok az EGE – EMGE – RMGE 150 éves történetéhez (1844–1994).* Erdélyi Gazda Kiadó, Kvár, 2004; Hunyadi Attila: *Romániai magyar gazdaságpolitika. 1918–1940.* Magyar Kisebbség 2000. 2. sz. 322–341.
10. Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézen. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar–román vagyonjogi vitáról.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.
11. Oláh-Gál Elvira: *Oláh-Gál Elvira beszélgetése gróf Bethlen Anikóval. Gyermekkori életképek – történelmi háttérrel.* Székelyföld kulturális folyóirat 2011. Szeptember.
12. Balogh Edgár (1906–1996), szlovákiai, majd romániai magyar publicista, főszerkesztő, egyetemi tanár és rektor. 1949 őszén sor került első „615 napos" letartóztatására. 1952. augusztus 30-án újra letartóztatták, majd a Bukaresti Katonai Törvényszék 1954. április 26-án hazaárulásért 7 év kényszermunkára ítélte. Piteşti, Jilava, a Nagyváradi és a Kolozsvári Törvényszéki börtönök, továbbá Văcăreşti büntetésének színhelyei. Az „1000 napos" fogva tartásból 1955. május 27-én szabadult. AANP, fond FMP, Balogh Edgár adatlapjai.
13. Bethlen Anikó közlése. Az interjút Jánosi Csongor készítette Marosvásárhelyen, 2017. január 10-én.
14. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 1. kötet, 8–9. f.
15. Széki gróf Teleki Gemma (1908–2001) informátori karriere 1942-ben kezdődött, amikor a katonai kémelhárítástól Günther Schlegelberger százados, az Abwehrtruppe 101-102 marosvásárhelyi rezidense, az NSZK későbbi diplomatája beszervezte, a későbbi folytatásban pedig, 1951-től a rendszerváltásig, a Securitate „Orbán Mária", majd 1968-tól „Olga" fedőnevű informátoraként működött. Lásd ACNSAS, fond Reţea (Hálózati fond), 310575 sz. d. 1-4. kötet.
16. Lásd „Olga" 1971. május 21-ei tájékoztató jelentését. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 1. kötet, 32. f.
17. Uo. 29. f.
18. Ágoston Sándor (1931–), a Securitate hivatásosa. 1951-től kezdődően, mindvégig a titkosszolgálat marosi szervezeti struktúráiban szolgált (BM Maros Tartományi Igazgatóság / Magyar Autonóm Tartományi Igazgatóság / Maros–Magyar Autonóm Tartományi Igazgatóság / Securitate Maros Megyei Felügyelősége). 1973 és 1985 között a megyei politikai rendőrség vezetője, és ilyen minőségben a megyei főfelügyelő helyettese volt. Ezredesi rangfokozatban tartalékos állományba került 1985. október 10-én. Magyarként az utolsó mohikánok egyike – Erdélyi Elemér vezérőrnagy és Peres Sándor ezredes mellett –, aki még a nyolcvanas években is fontos tisztséget töltött be a Securitate apparátusában. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/AGOSTON_ALEXANDRU.pdf> Letöltés: 2021.06.01.04.
19. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 7. f.
20. Uo. 10–11. f. A grófnő 1971 és 1981 között elfogott leveleiről lásd ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 7. kötet.
21. Zrínyi Endre (1927–1998), erdélyi magyar muzeológus, régész, numizmatikus. Róla lásd Bónis Johanna: *Emlékezés a régész Zrínyi Endrére*. Népújság 50. évf. 75. sz. 1998. április 18. 3.
22. *A román nép sok évezredes kontinuitása a Maros megye területén feltárt régészeti leletek tükrében.* Vörös Zászló 30. évf. 48. sz. 1978. február 26. 1, 3.

23. A néhány soros levél tartalma a következő: „Muzeológus Úr! Olvasva az Ön által is aláírt régészet cikket tollat ragadok, hogy a »béke s a népek közötti megértés« ügyének nevében arra kérjem, hogy kutatásaik során egyszer se tévessze szem elől az anyagi és szellemi kultúrák feltérképezése során az igazság és valóság további és egyre tökéletesebb keresését! Előre is köszönöm, Vásárhelyi A." ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 12. f.
24. Uo. 13–14. f.
25. Nagy Sándor (1942–), a Securitate hivatásosa. 1972 és 1989 között a Maros Megyei Felügyelőség „F" ügyosztálya vizsgálati irodájának kádere. Őrnagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1989. március 14-én. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/NAGY%20ALEXANDRU.pdf> Letöltés: 2021.06.05.
26. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 24–25, 28. (hátoldal is) f.
27. Gábos József (1931–2008), a Securitate hivatásosa, a belföldi hírszerzés kádere. 1958 és 1986 közötti pályafutása során a BM Magyar Autonóm Tartományi Igazgatóságán, illetve a szervezeti jogutódokban szolgált. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/GABOS%20IOSIF.pdf> Letöltés: 2021.06.05.
28. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 2. (hátoldal is) f.
29. Tiberiu Bățaga (1936–2001), a Securitate hivatásosa. 1956 és 1968 között a BM Magyar Autonóm Tartományi Igazgatóságában, majd a Maros–Magyar Autonóm Tartományi Igazgatóságon szolgált. 1968-tól 1969-ig, rövid időre a Securitate Hargita Megyei Felügyelőségén működött, majd visszahelyezték a Maros Megyei Felügyelőség állományába, amelynek keretében a rendszerváltásig tevékenykedett, 1973-tól a belföldi hírszerzési ügyosztály vezetőjeként. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/BATAGA_TIBERIU.pdf> Letöltés: 2021.06.07.
30. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 35. (hátoldal is) f.
31. Lásd „Olga" 1979. február 6-ai és szeptember 8-ai tájékoztató jelentését. Uo. 37, 60. (hátoldal is) f.
32. Bujanovics Eduárd (1936–), erdélyi magyar földbirtokos, régiségkereskedő. Róla lásd ACNSAS, fond Microfilme Informative (MFI), 5517 MS, 58. tekercs, 1–60.
33. Jánosi Csongor: *A Priest's Destiny in Transylvania during the Communist Regime. János Dobri (1914-1990)*. In: Cosmin Budeancă – Dalia Báthory (eds.): *Histories (Un)Spoken. Survival and Social-Professional Integration in Political Prisoners' Families in Communist Central and Eastern Europe in the '50s and '60s*. LIT Verlag, Zürich, 2017. 104–128.
34. Török Pál (1929–2005), erdélyi magyar festőművész. Róla lásd Murádin Jenő, Fándly Edit és L. I. bejegyzését: <https://artportal.hu/lexikon-muvesz/torok-pal-6688/> Letöltés: 2021.06.13.
35. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 83–87. f.
36. Uo. 105–106. f.
37. Lásd a másfél oldalas gépírásos rágalmazó levél magyar példányát. Uo. 19. (hátoldal is) f.
38. Uo. 20–23, 111–113. f.
39. Uo. 126–128. f.
40. A marosvásárhelyi titkosszolgálati kijelentések alapjául Hunyadi marosvásárhelyi 1981. január 20-ai, Jenei Tamás bákói március 16-ai, és Ötvös marosvásárhelyi április 29-ei „beismerő" nyilatkozatai szolgáltak. Uo. 129–140 (hátoldal is). f.
41. Lásd az 1982. március 9-ei és a június 26-ai intézkedési tervek tartalmát. Uo. 153 (hátoldal is), 170–171. f.
42. Lásd az 1981. január 1-jei, 1982. január 1-jei, 1983. január 21-ei és 1983. december 20-ai telefonlehallgatási kérelmeket, melyekkel a marosvásárhelyi Mihai Viteazul utca 54. szám alatti készüléknek az 1980 és 1984 közötti lehallgatását lefedték, vagy a 0647 sz. bukaresti katonai alakulathoz intézett 1981. január 16-ai, 1982. december 28-ai és 1983. május 18-ai kérelmeket, melyekkel az 1981. és 1983. évi külföldi levelezés elfogását és kivonatolását engedélyeztették. Uo. 120, 124, 151, 182–183, 185, 187. f.
43. 1982. november 29-ei informátori jelentésében „Olga" a Bethlen Anikóval folytatott korábbi beszélgetéséről tájékoztatott, melynek központi témája Ion Lăncrănjan: *Cuvînt despre Transilvania* (Editura Sport Turism, Buc., 1982) című kötete, ennek marosvásárhelyi árusítása, az ezt megvásárlók listázása, a magyarországi és a nyugati rádióadókban erről elhangzott vélemények megvitatása volt, és amelyet az informátornő, titoktartási kötelezettség mellett, olvasásra kölcsönkapott. Uo. 180. (hátoldal is) f.
44. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 5. kötet, 92–94. f.
45. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 192. f.
46. Petru Paul (1938–1987), a Securitate hivatásosa. Személyi adatlapja szerint 1968 és 1986 között a Securitate Kovászna Megyei Felügyelőségén szolgált – egy rövid 1983 és 1984 közötti Maros megyei intermezzóval –, majd ezt követően átkerült a külföldi hírszerzés (0110. sz. Katonai Alakulat) szocialista országokkal szembeni kémelhárításához. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/PAUL%20PETRU.pdf> Letöltés: 2021.06.15.
47. Ion Ghenoiu (1927–2000), a Securitate tábornoka, 1978–1986 között az Útlevél, Idegenrendészet és Határátlépés Ellenőrzési Igazgatóság főnöke. Vezérőrnagyi rangban és a Dinamo sportklub elnökeként tartalékos állományba került 1990. január 16-án. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/GHENOIU_ION.pdf> Letöltés: 2021.06.15.
48. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 188. (hátoldal is), 193. (hátoldal is) f.
49. Uo. 198–203. (hátoldal is) f.
50. Uo. 171–172. f.
51. Sabin Bordea (1948–), a Securitate hivatásosa. 1986 és 1989 között a Maros Megyei Felügyelőség „magyarnacionalistákkal" foglalkozó I/B. ügyosztályának főnöke. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/BORDEA%20SABIN.pdf> Letöltés: 2021.06.15.
52. Gheorghe Mărieş (1948–), a Securitate hivatásosa. 1986 és 1989 között a Maros Megyei Felügyelőség állambiztonsági főnöke. Ismeretlen időpontban, alezredesi rangfokozatban tartalékos állományba került. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/MARIES%20GHEORGHE.pdf> Letöltés: 2021.06.15.

53. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 3. kötet, 218–219. f.
54. Roman Cherecheş (1940–2010), a Securitate hivatásosa. 1980 és 1989 között a Maros Megyei Felügyelőségen szolgált különböző beosztásokban, 1985-től a 3. ügyosztály főnökeként. Alezredesi rangfokozatban tartalékos állományba került 1990. február 27-én. Lásd <http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/CHERECHES_ROMAN.pdf> Letöltés: 2021.06.15.
55. ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 264646. sz. d., 2. kötet, 1. (hátoldal is) f.
56. A témában lásd Cosmin Budeancă: *The Merchants of Human Beings. The Securitate's Role in the Emigration of Romania's Germans (1978-1989)*. Transylvanian Review 2015. 1. 59–77; Hannelore Baier, Heinz-Günter Hüsch, Ernst Meinhradt: *Cumpărarea libertăţii. Dr. Heinz-Günter Hüsch în interviuri cu Hannelore Baier şi Ernst Meinhardt.* Az eredetiből fordította Nadia Badrus. Honterus, Sibiu, 2014; Florica Dobre et al.: *Acţiunea „Recuperarea". Securitatea şi emigrarea germanilor din România (1962-1989)*. Editura Enciclopedică, Buc., 2011.
57. Bethlen Anikó közlése.
58. A COURAGE-projekt magyar nyelvű leírásában lásd a „Gyűjtemény története" című részt. <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n28848?hu>. Letöltés: 2021.05.27.
59. Lásd a „Gyűjtemény leírása" című részt. Uo.
60. Kallós Zoltán (1926–2018), erdélyi magyar néprajzkutató, népzenegyűjtő. Román titkosszolgálati vonatkozásban róla lásd ANSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 203447. sz. d., 5. kötet; 375159. sz. d., 1-2 kötet; illetve fond Penal (Bűnügyi fond), 051484. sz. d.
61. A válaszúti néprajzi gyűjteményről lásd Jánosi Csongor: *COURAGE Registry, s.v. Zoltán Kallós Ethnographic Private Collection*. <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n62032>, DOI: 10.24389.
62. Bethlen Anikó közlése.
63. A leírtakat kiválóan kiegészíti a *Tiltott kastélyok 5. – Keresdi Bethlenek* című 2019. évi dokumentumfilm. Lásd <https://www.youtube.com/watch?v=MF7Waptpcts> Letöltés: 2021.06.15.

VARGA BORBÁLA

Álvaro és a galamb

Lépkedett Álvaro a macskaköveken. Csupa kékben. Kék ing, kék felső, kék farmernadrág. A kék farmernadrágon két fehér folt, közepükön két lyukkal. Akkor szerezte őket, amikor leesett a bicikliről.
Kilépett a termek egyikéből, amelyeket olyan jól elrejtettek: a ház előtt egy köz-napernyő állt, éppen a bejárat előtt, és a tartókövét átlépve lehetett az ajtóhoz jutni. Innen lépett ki, és csodákozott:
– Itt *árulnak* ezt meg azt, és milyen elrejtett bejáratuk van.

Követni kezdett egy galambot. A madár előtte pityegett, folyton ingatva a fejét, elég lassan ment. Álvaro másfél lábnyira követte. Lassan, amint a galamb fordult, ő is utána.

Nem repült el.

Úgy látszik, megszokta már, talán Álvarót egy másik galambnak nézte.

Reggeli edények

Az ablakon kifehéredett a keret. Még emlékezett rá, amint a filmben, úgy itt is, az asztallapról a meleg teáscsésze után fokozatosan eltűnt a pára. Valaki felvette a teáscsészét. Utána maradt az űr és a pára. A pára lassan visszahúzódott, a teáscsésze és a valaki is fokozatosan tűntek el.

Mire eljött a reggel, úgy tűntek el, folyamatosan.

Akkor főzzünk teát, megint.

Odatette a vízforralót, vizet töltött belé, ez volt az első edény, amely vizet kapott – még jóval Álvaro előtt. Az ő teste csak azután; ez jólesett, előbb valami mással kipróbálni, máson érezni a hideg víz pezsgését, az apró gyöngyöket amint pezsegnek. Tea odatéve.

Aztán a kagyló mosatlannal volt tele. Csészékkel és könnyű tányérokkal. Csupa fehérrel, porcelánnal. Némi poharak is üvegből és fémből kanalak.
A fény idáig ért.

Ők voltak a következők, akik vizet kaptak.

Álvaro hosszú ujjai, az egyenletesen kerekre levágott körmökkel és szabályos kerek végekkel hol egyik, hol másik oldalukon pontozódtak.
A fény, akár a víz, végigcsorgott mindegyiken.
Csörömpölt két porcelántányér, egymásnak koccantak a szárítón. Poharak halkan, visszafogottabban, könnyedébben. A fémkanalak, némelyiken íves inda, megköszönni a hosszú kéz törődését. Rend lett.

Megrázta a kezét, cseppenként hulltak a vízgyöngyök, a fények. Nekidőlt a kagylónak, az ablak felé egy percet, aztán a fürdő fele fordult.

Mindegy

Álvaro és Peppino felcserélték a testüket. Mindegy volt, melyiküké, melyik van jelen, úgyis ugyanazt tették.
– Lehetséges! Mi nem kötődünk, ezért cserélhettük fel. Juliához sem.
Ugyanazt tették, kötöttség nélkül.
Ez nem volt szerelem. Sem barátság. Hanem folytatás. Egy levél kezdetének folytatása a levél végén, egy kéz folytatása az ujjakban, vagy az ujjaké a kézben.

Egy reggel álltak meztelen, hárman,
fürödtek,
és bámulták egymás testét.
Még fiatal és arányos testük volt,
üdítő látvány.

– Te – mondta egyikük –, talán a teremtés óta most először tesszük ezt megint.

Aztán semmi különös nem történt. Felöltöztek, és aznap lett. Mindegy volt, ki szólal meg először. Ugyanazt mondta, amit az először megszólaló egy aznapi napon.

Az ágy

Állnak körülötte, és felmondják a tudományt. Minden részletre van egy háttérelmélet: a párnát öt centivel feljebb kell, mert akkor lennebb hajlik az álla, és ebben a szögben jobban tud nyelni. A párnát öt centivel lennebb kell, mert akkor hátrébb hajlik a feje, és ebben a szögben jobban tud lélegezni. Zhé Shi csak áll az ágy mellett, és fogja a kezét.
Ez az első és utolsó gesztus, amivel belépünk és kilépünk az életbe. A csontra fogyott fekvőnek ezek a lélegzetei az utolsók között vannak. A személyek rég visszaolvadtak észleletté: foltok, szagok, hangok. Már a saját gyermekeit sem ismeri meg. De a kéz az ágy karfáján támaszkodva kinyúl, és a korlátot szorosan fogja. Ha pedig Zhé Shi, egy vadidegen, odanyújtja neki az övét, megmarkolja és simogatni kezdi.

Nem így van bármikor? – kérdezi Zhé Shi magát kialvatlanul; ő még tud kérdezni. Az első reggeli után, amire emlékszik, mindegy, mi volt az, nem érdekelte az íz vagy a kanál, hanem az, aki adta. A szeretkezés után, az imában, bármilyen élmény legyen is, miután saját érzékei és saját elméje kitombolták magukat, odafordul a másik felé, és hallgat. Az a fontos: (mindezek után) van ott valaki?
Elaludni csak akkor lehet, ha van még egy lélegzet, amibe belesimulsz.

MOZAIKKÉPEK GRÓF BETHLEN BÉLA ÉLETÉBŐL

Gróf Bethlen Béla, az 1920 utáni erdélyi magyar arisztokrácia egyik legkiemelkedőbb alakja 1888. november 2-én született a Torda melletti Aranyosgyéresen. Apai ágon a kiterjedt bethleni Bethlen család leszármazottja volt, amely gróf Bethlen Miklóst, Erdély 17. századi kancellárját és gróf Bethlen Istvánt, Magyarország 1921 és 1931 közötti miniszterelnökét is adta az országnak. Anyai ágon a kevésbé népes, de ugyancsak patinás nevű gróf Béldiek közül kerültek ki a felmenői. Az elemi, majd a középiskola elvégzése után a Kolozsvári Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán, valamint a kolozsmonostori Mezőgazdasági Főiskolán tanult. Jogi doktorátusának 1910-es megszerzését megelőzően két szemesztert a berlini egyetemen töltött. 1914 előtt a közigazgatásban dolgozott járási szolgabíróként, a háborút pedig a marosvásárhelyi honvéd huszárezred géppuskás századának a parancsnokaként küzdötte végig. A frontról hazatérve birtokai középpontjában, Bethlenben telepedett le. Bár másokhoz hasonlóan optálhatott volna Magyarország javára, ő Erdélyt választotta. Döntését támogatta ifjú hitvese, gróf Kornis Klára is, akit 1919. május 5-én vezetett az oltár elé.

1940-ig a napi politikától távol tartotta magát. Elsősorban gazdálkodott, s emellett a református egyház különböző szervezeteiben vállalt közéleti szerepet. A 2. bécsi döntés azonban fordulatot hozott életében. Teleki Pál miniszterelnök bizalmából két észak-erdélyi vármegye főispánja lett. Összeállításunk első két „mozaikja" ebbe az 1944 márciusáig tartó, három és fél éves, mindenki által elismert munkájába enged bepillantást. Ezzel nemcsak a magyarok, hanem a románok körében is közmegbecsülést vívott ki magának. A német megszállást követően felmentését kérte, mert nem akart a Berlin nyomására kinevezett Sztójay-kormány alatt szolgálni. Az augusztus végi kormányváltást követően azonban ismét munkába állt. A Lakatos-kormány bizalmából az erdélyi részek polgári kormánybiztosa lett. Tette ezt azzal a tragikus heroizmussal, amellyel 1919 elején Apáthy István, akkori erdélyi kormánybiztos is a süllyedő hajó kapitányi hídjára állt. Neki köszönhető, hogy a tordai zsidóság megmenekült a deportálástól, s hogy Kolozsvár kiürítése és gyárainak leszerelése elmaradt. Életének ezt a szakaszát összeállításunk harmadik része villantja fel.

1945–46-ban a román hatóságok többször letartóztatták, s mondvacsinált okokra hivatkozva végül öt évi államfogházra ítélték. Az öt évet Bethlen Nagyenyeden töltötte – hogy milyen embertelen körülmények között, abba a negyedik „mozaikkép" enged bepillantást. 1952-ben, büntetésének letöltése után felajánlották neki, hogy településjön át Magyarországra. Ő azonban ismét Erdélyt választotta. Ezért – immár ítélet nélkül – újabb három évet töltött el különböző romániai börtönökben.

1954 márciusában szabadult. Ezt követően feleségével együtt haláláig Kolozsváron élt – saját konyha és fürdőszoba nélküli, egyetlen szobás lakásában. Bár 1959-ben rehabilitálták, nyugdíját csak 1964-től folyósították. Addig rakodóként, gyári segédmunkásként s végül raktárosként gondoskodott felesége és a maga megélhetéséről. Bár oka ezernyi lett volna rá, nem vált sem emberkerülővé, sem embergyűlölővé. Mint visszaemlékezésének utolsó közölt részlete is tanúsítja: méltatlan helyzetét szelíd humorral és bölcs rezignáltsággal vette tudomásul.

1979. november 6-án hunyt el. A bethleni református templomban három napig zúgtak a harangok, és megindultan idézték humanista szellemét a házsongárdi gyászmenet soraiban is.

Romsics Ignác

■ A katonai közigazgatás Észak-Erdélyben [1940] november 26-ig működött, amikor azt a polgári közigazgatás váltotta fel. Körülbelül tíz nappal ezen időpont előtt üzenetet kaptam, hogy sürgősen menjek be Kolozsvárra – akkor ugyanis Bethlenben laktam.

Kolozsvárra megérkezve a városházára irányítottak, ahol már nagy társaságot találtam. Észak-Erdély összes magyar intézményei vezetőin kívül ott volt Teleki Pál miniszterelnök, Pataki Tibor államtitkár, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, továbbá a belügyminisztérium megyei és városi főosztályának vezetői, dr. Sótonyi Gábor és dr. Sass Elemér. Az értekezlet egyedüli tárgya a megyei és a városi polgári közigazgatás megszervezése volt.

Amikor itt végeztek, Teleki megkért, hogy kísérjem el őt és társait Désre. A dési értekezletnek – amelyen számos Szolnok-Doboka vármegyei hangadó személy vett részt – ugyanaz volt a tárgya. Itt ugyancsak jelen volt a katonai közigazgatás ottani parancsnoka, Thold [Dezső] tábornok.

Désről a budapesti urak továbbutaztak Besztercére, ahová engem is magukkal vittek. Az ottani értekezleten a magyarság vezetőin kívül még részt vett néhány román értelmiségi és a szászság reprezentánsai, valamint Henkey (Hönig) [Vilmos] tábornok, a katonai közigazgatás ottani parancsnoka, aki erdélyi szász származású volt. Az értekezlet ideje alatt Teleki úgy a szászok, mint a románok reprezentánsaival még külön-külön négyszemközt is hosszasan tárgyalt. Egyik román vezetőnek nyíltan feltette a kérdést, hogy a főispáni székben kit néznének szívesebben: Henkey (Hönig) tábornokot (ki a katonai közigazgatás ideje alatt a szászok körében már előkészítette a maga számára ezt a posztot), vagy pedig engem? A megkérdezett határozottan mellettem foglalt állást, dacára annak, hogy engem csak egész felületesen ismert addig, inkább csak hírből ismerte tevékenységemet. Később aztán, miután közelebbről jobban megismertük egymást, és miután igen kellemes kapcsolat alakult ki közöttünk, ő maga mondta el nekem ezt a kis epizódot. Úgy gondolom, hogy miután a századforduló után az előttem való generációból családunknak két tagja is viselte ugyanebben a vármegyében ezt a tisztséget huzamosabb ideig,[1] és egyikük sem hagyott maga után rossz emléket, ez a körülmény késztette őt arra az álláspontra. Az illető Petringel [János], Beszterce városi román főesperes volt. […]

Az első tisztviselői kar összeállítása igen sok nehézséggel járt, mert a bécsi döntéskor itt talált román tisztviselői karban aránylag kevés volt a magyar; a román tisztviselők pedig a legnagyobb részben átmentek Dél-Erdélybe. A sok üresen maradt állást nem lehetett az itt talált fiatalsággal betölteni, azaz a mutatkozó hiányt pótolni, hiszen 1920–1940 között csak kevés magyar ifjú nyert itt egyetemi diplomát. Ezért sok tisztviselőt kellett a trianoni Magyarországból idehozni; ezeknek megvolt ugyan a diplomájuk és többé-kevésbé a gyakorlatuk is, de nem volt meg a szükséges nyelvtudásuk és a helyismeretük. Ezenkívül az ottani vármegyék – érthetően – nem mindig adták le tisztviselői karuknak a legjavát. Ők hozták magukkal az „alázatos tiszteletem” köszöntési módot, ami nálunk szokatlan és megszokhatatlan volt. Engem tiszteljenek szeretettel vagy megbecsüléssel, ha arra munkámmal, magatartásommal és emberiességemmel érdemes vagyok, de semmi esetre se tiszteljenek alázatosan.

*

Két megyében párhuzamosan és egyidejűleg csak úgy tudtam a követelményeknek eleget tenni, ha minden magánérdeket és kényelmet kikapcsolok, és teljes erőmet, minden időmet a hivatalos ténykedésemre szentelem. Hiszen nem megszervezett és már rendesen „üzemelő" vármegyékről volt szó, hanem olyanokról, amelyekben az állami gépezet minden ágazatát az alapozástól kellett felépíteni, és így óráról órára, mondhatnám percről percre adódtak olyan problémák, melyeket sürgősen meg kellett oldani.

Éppen ezért az egyes hivatalfőnökök – akiknek hiányzott a szükséges helyismerete – egymásután jöttek hozzám tanácsért, útbaigazításért és intézkedésért.

Hivatalba léptem előtt a kormánytól csak azt az irányítást kaptam, hogy lehetőleg a katonaság és az igazságszolgáltatás ügyeibe ne avatkozzam bele, de különben lássak és tudjak mindent, ami a két megyében történik. Ezt az irányítást készpénznek vettem a szónak legszorosabb értelmében, és végig ehhez tartottam magamat. Időmet a két vármegye között igazságosan osztottam meg, így mindenkinek jutott minden héten három-három nap, de nem egyfolytában, mert hiszen mindenütt sürgős intézkedések vártak reám. Én a két megyeszékhely – Dés és Beszterce – között középen, Bethlenben aludtam, ahonnan indultam mindennap a hajnali autóbuszjárattal munkahelyemre és estére ugyanígy haza; éspedig hétfőn, szerdán és pénteken Besztercére, kedden, csütörtökön és szombaton Désre. Ezért kereszteltek el „autóbuszos főispánnak", amit távolról sem tartottam dehonesztálónak, mert fő szempontnak azt néztem, hogy a magam kényelméért ne vegyem igénybe azt a néhány hivatalos autót, amelyek amúgy is folyton úton voltak.

Kihallgatást a közönség részére rendszeresen hetenként két-két alkalommal tartottam, éspedig hétfőn és szerdán Besztercén, kedden és csütörtökön Désen, mindig délelőtt 11-től 2-ig. Egy-egy ilyen napon átlagosan 20-25-en jöttek el hozzám különböző kérdéseikkel vagy panaszaikkal – és nyugodt lélekkel elmondhatom, hogy a két megyében nem akadt olyan személy, aki azt mondhatná – ha egyenes úton járt –, hogy nem hallgattam meg őt azonnal és nem segítettem rajta, ha erre egyetlen lehetőség volt. Ha valaki vidékről jött hozzám vagy sürgősségi esetekben, rendszeresen soron kívül fogadtam, éspedig nemcsak hivatalomban, hanem a lakásomon, sőt az utcán is meghallgattam őt.

A napi munkabeosztásom a következő volt: reggel a frissen érkezett hivatalos posta felbontásával kezdtem, minden darabot átnéztem, és a titkáromnak megadtam a szükséges utasításokat a továbbiakra nézve. Ezzel 9 óráig el kellett készülnöm. 9-től 11-ig az egyes hivatalfőnökök jöttek hozzám referálni; ennek rendjén minden folyó problémát részletesen megbeszéltünk. Azután következett a felek fogadása, ami du. 2 óráig eltartott; utána még átnéztem és aláírtam azt az anyagot, amelyet a titkárom 9-től 2-ig elkészített. Ilyen munkabeosztás mellett maradt még két szabad délutánom – péntek és szombat –, ezeket kiszállásokra használtam fel, mert hiszen a két megyében számtalan helyen egyidejűleg folytak különböző munkák: út, vasút, hídépítések, továbbá iskolák, községházák, zöldkeresztes, Oncsa- meg útőrházak építése. Mindezen munkálatokat többször megtekintettem és ellenőriztem. A megyei városok polgármesteri, vala-

mint minden főszolgabírói hivatalt is meghatározott időközökben meg kellett vizsgálnom. A két megye területén úgyszólván minden vasárnapon volt olyan esemény, ünnepély stb., amelyen illő volt megjelennem. Állásom megkívánta volna azt, hogy valamelyes társadalmi életet is éljek, de erre már sehogy sem jutott időm; sokszor még az egyes parancsnokok vagy hivatalfőnökök szokásos tisztelgő látogatását is csak nagy későre tudtam viszonozni, minden szokásos illemszabály ellenére is.

*

1944. szeptember hónap 2-án késő este kijött hozzám, Bethlenbe Dálnoki Veress Lajos hadseregparancsnok, és közölte velem, hogy ki vagyok nevezve a keleti hadműveleti területre – mely tíz észak-erdélyi vármegyére terjed ki – polgári kormánybiztosnak és feladatom a polgári lakosság érdekeit védeni, illetve képviselni. Amint mondotta – a tegnapi – elsejei hivatalos lapban már közzé is van téve a kinevezésem.[2]

Engem fölöttébb meglepett ez a hír, mert soha senki meg nem kérdezte tőlem azt, hogy hajlandó vagyok-e egy ilyen fontos és kényes megbízatást elvállalni. Egyszerűen kész helyzet elé állítottak. Másnap reggel mégis beutaztam Kolozsvárra, hogy onnan, távbeszélőn felvegyem a kapcsolatot Budapesttel, és ezen ügyre vonatkozólag bővebb felvilágosítást kapjak Lakatos miniszterelnöktől.

A vármegyeházáról kapcsoltattam az elnökséget, és percek alatt sikerült Lakatossal beszélnem. Kissé szemrehányó hangon mondtam neki, hogy intézkedésükkel – megkérdezetlenül – milyen nehéz feladat elé állítottak engem. Mentegetőzött, mondván, hogy az események egymást kergetik, habozni nem lehetett, azonnal cselekedni kellett. A hivatali elődömet fel kellett sürgősen menteni, a fontos posztot egy napig sem lehetett üresen hagyni. Rólam tudták, hogy minden körülmények között helytállok, és nem vesztem el a fejemet, idegeim rendben vannak; így kellett rögtön az én személyem mellett döntsenek. Nagyon kért, hogy ne utasítsam vissza intézkedésüket, ne hagyjam cserben őket.

Kértem, hogy legalább szabjanak pontos korlátokat, melyeknek határain belül szabad kezet biztosítanak nekem. Korlátokat megszabni nem lehet – volt a válasz, hiszen a helyzet napról napra, óráról órára változhat; két jó segítségem van: a józan eszem és a lelkiismeretem, ezek mindig megmondják, hogy mikor, mit kell tennem. Amíg annak lehetősége fennáll, addig rendszeresen tájékoztassam őt a helyzetről; ha ez a lehetőség bármilyen oknál fogva megszűnik, akkor az egész kormány hatásköre automatikusan átszáll reám. […]

Ahhoz, hogy a kapcsolat az észak-erdélyi tíz vármegye és a kormánybiztosság között minél szorosabb és minél közvetlenebb legyen, mindjárt a legelején bevezettem azt a rendet, hogy minden vármegye alispánja minden napnak reggelén távbeszélőn helyzetjelentést kellett adjon. Az alispánok ezt megelőzően az egyes járások főszolgabíráitól meg a megyei városok polgármestereitől kapták meg a legfrissebb helyzetjelentéseket, és ezeket összegezve adták be nekem átfogó jelentésüket. Ezeken a minden reggeli jelentéseken kívül minden rendkívüli eseményről még külön napközben is be kellett számolniuk. Így minden vármegyének főütőerén – a szónak legszorosabb értelmében – állandóan rajta tartottam a kezemet, és az általános helyzetet minden napon teljesen ismertem. Ehhez mérten te-

hettem meg azután a szükségesnek látszó intézkedéseket. Hogy tájékozottságom még teljesebb legyen, azért minden este még külön felkerestem a hadseregparancsnokságot is, őtőle aztán megtudtam a pillanatnyi harctéri helyzetet is.

Nekem mindenesetre a legnagyobb gondot és a legtöbb munkát a hisztérikus menekülési láznak lefékezése jelentette. Sajnos ez csak részben sikerült, mert hiszen nem lehettem egy időben mindenütt jelen, nem foghattam egyszerre mindenkinek kezét-lábát.

Ugyanilyen nagy gondnak tartottam minden városban a közüzemeknek, az ipari vállalatoknak és a gyáraknak megmentését, ami nagyjából sikerült is, és ez még most is megnyugtató érzést jelent részemre; mindent megtettem, amit megtehettem, még az életem kockáztatása árán is. Így senki sem tehet nekem olyan szemrehányást, hogy megfutamodtam, és hagytam az eseményeket a maguk sorsára.

*

Minden reggel hat órakor volt a nyitás, azaz minden cella lakóinak megszámlálása és számbavétele, amit egy tiszt vagy tisztviselő végzett. Miután ezzel minden emeleten és minden folyosón elkészültek, következett a reggeli tisztálkodás, azaz annak paródiája. Egyszerre két cellának lakóit engedték ki, és a harminckét rab futólépésben igyekezett a mosdóhelyiségbe. Ott, egyik fal hosszában volt egy cementvályú, mely felett egyméteres közökkel négy vagy öt csapból folyt a hideg víz. Az ellentétes falnak két sarkában volt egy-egy lyuk, ez volt a török WC. Egy csoportnak – 32 párnak – adtak öt perc időt tisztálkodásra és minden egyéb dolguk elintézéséhez, továbbá a tineták[3] kiürítéséhez. Az őr az ajtóban állva nézte az óráját, és amikor az öt perc letelt, kiadta a rendeletet az indulásra. Akik nem sorakoztak azonnal, azokat elkezdte bottal csépelni, éspedig válogatás nélkül, ott, ahol érte. Magam is voltam ennek szenvedő alanya nemegyszer. Az egyes csoportok legfeljebb 25%-ának sikerült ez a kirándulás és 75% mosdatlanul és dolgavégezetlenül tért vissza a cellájába. Ilyen körülmények mellett el lehet képzelni, hogy milyen tiszták voltunk valamennyien. Így érthető, hogy a tineták éjjel-nappal használatban voltak, aminek folytán az amúgy is levegőtlen cellában szörnyű volt a bűz. Ennél nagyobb baj volt az, hogy a tineták estére színültig megteltek, és azután az egész „termelés" kifolyt a padlóra, ahol állandóan továbbterjeszkedett. Az ügyeletes éjszakai fegyőrnek szigorúan meg volt tiltva, hogy az esti számbavételtől a reggeli nyitásig egyetlen cellát is kinyisson. Így az „éjszakai kirándulók" kisebb-nagyobb mocsokban kellett tapicskáljanak, majd úgy bújtak vissza vackukba. Ez volt a legkorszerűbb higiénia. Hamarosan felütötte fejét a kiütéses tífusz, amelynek számos áldozata lett. […]

Alighogy megszűnt a tífuszjárvány, mindjárt jött utána a „hét szűk esztendő", a koplalás. Úgy hallottuk, hogy kint, a szabad világban is nélkülözött az egész ország lakossága, de a mi ellátásunk úgy mennyiség, mint tápérték tekintetében is minden kritikán alul állott.

Az első két évben reggelire semmit sem kaptunk, déli étkezésünk állott egy merőkanálnyi híg, zavaros léből, amelyikből, ha valakinek sikerült kihalásznia 1-2 kockácska krumplit – büszkén mutogatta társainak a ritka zsákmányt. Ehhez járt még egy öklömnyi nagyságú „turtoj" – azaz 25 de-

kányi, kukoricadarából készült, sárga, kemény cipócska. Vacsorára jött megint egy merőkanálnyi, gyanús kinézetű levesétel.

A második év vége felé bevezették a reggelit is, ami vagy hígított katona-feketekávé volt, vagy pedig „teres". Mindkettőből egy kisebb merőkanálnyi volt a porció. A teres ugyancsak kukoricadarából készült ital volt. Később jött a levesétel készítéséhez vágóhídi hulladék is, csontok, körmök és más hasonló delikáteszek. Sokszor hozták nyílt teherautóval a kolozsvári vágóhídról is a hulladékot, pacalt, lenyúzott marhafejeket, lábszár- és bordacsontokat. Mire ezzel a nyári kánikulában, a perzselő napon hozzánk érkeztek, az egésznek erős dögszaga volt, és a pacalnak még külön trágyaszaga is. Egy ízben ilyen romlott ebédtől olyan beteg lettem, hogy azt hiszem, hajszálnyira voltam a végállomástól. Úgy gondolom, gyomormérgezés lehetett; rettenetes fejfájással kezdődött, olyan krétafehér lett az arcom és mélyen fekete karikás a szemem, hogy a cellatársaim megijedtek. Szerencsére a szervezetem leküzdötte ezt a bajt is, délutántól estig nyolcszor ostromoltam meg a tinetát, háromszor még az epémet is kihánytam, és ötször hasmarsom volt. Estére elmúlt a szörnyű fejfájásom, de nagyon megviselt ez a napom.

*

Hazaérkezésemtől [1954. március 24.] kezdve mindenfelé azt a hivatalos álláspontot hallottam híresztelni, hogy mindenkit a felkészültségének megfelelő helyre kell tenni. Ennek ellenére jogvégzettséggel, két doktori diplomával és a gazdasági főiskolán nyert elméleti és gyakorlati ismereteimmel bárhol is kopogtattam ennek megfelelő állásért – mindig csak azt a választ kaptam: „numai munca de jos" – csak a legalsóbbrendű fizikai munkára.

Ettől sem rettentem vissza, és május hó 1-én beálltam az akkori „Aventul"-hoz, a rakodómunkások csoportjába. Ettől kezdve, a munkakönyvem tanúsága szerint megszakítás nélkül, különböző beosztásokban dolgoztam, mint segédmunkás, egészen 1963. december hó 31-ig. […] Az állami vállalatnál 8 óra volt a munkaidő, de gyakran volt túlórázás, így a menet-jövettel együtt átlagosan 9-10 órát dolgoztam ott, nehéz fizikai munkát. Ezután jött még a maszek munkám sötét estig. Akkor már hatvanhat éves voltam, de muszáj volt bírni, ha élni akartam. Ezt az ütemet kellett tartanom tíz éven át, hetvenhat éves koromig, és ezzel párhuzamosan konokul harcoltam egy szerény, de emberi lakásért és másik vonalon még külön szerzett jogaimért, illetőleg a nyugdíjamért.

Amikor a „termelésbe" mentem dolgozni, a munkatársaim mind faluról bejött fiatal legények voltak. Egy-két napig állandóan figyelemmel kísérték a munkámat, a harmadik napon az egyik ezt mondta nekem: „Béla bácsi, maga nem jól dolgozik." Szörnyen megijedtem, mert azt hittem, hogy nem tartanak elég lelkiismeretes munkásnak, és kiadják az utamat. Aztán meg akart tanítani, hogy az államnál hogyan kell dolgozni. Minél többet lopni a napot, csak akkor mozogni, ha valami fejes jön, és csak azt várni, hogy teljen a nyolc óra. Még hozzátette, hogyha így hajtom magam, pár nap alatt ki fogok dőlni, pedig holnap is be kell jönni, holnapután is és azután is. Ugyanezt a lelkiismeretlen naplopást figyeltem meg tíz éven keresztül valamennyi munkahelyemen, és – amint hallom – ugyanígy megy ez a mezőgazdasági termelésben is.

Aki egy életen keresztül megszokta a becsületes munkát, azt öreg korára már nem lehetett megrontani, és éppen ezért becsültek meg mindenütt, ezért tartottak vissza a munka mezején hetvenhat éves koromig, és ezért kaptam minden káderestől olyan bizonyítványt, amiért sohasem kell magamat szégyellnem.

(Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Szerk. Romsics Ignác. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989. 30–33, 90–92, 156–160, 285–286. és 289–290.)

JEGYZETEK

1. Gróf Bethlen Pál (1851–1935) és gróf Bethlen Balázs (1864–1946). Előbbi 1892-től 1905-ig, utóbbi 1915-től 1917-ig töltötte be Beszterce-Naszód vármegye főispáni tisztet.
2. Bethlen Béla kormánybiztosi kinevezése nem a *Budapesti Közlöny* 1944. szeptember 1-jei, hanem a szeptember 3-i számában jelent meg. (1. old.)
3. A cellákba elhelyezett, deszkafedővel ellátott fadézsák, melyekbe a rabok szükségleteiket végezték.

ÁDÁM BIBORKA

TALMI CIVIL ESZKÖZ?
A Minority SafePackről dióhéjban

■ Az Európai Bizottság 2021. január 14-ei közleményében nem javasolta új jogi eszköz megalkotását a *Minority SafePack – egymillió aláírás a sokszínű Európáért* elnevezésű európai polgári kezdeményezés ügyében. Ezáltal 1,1 millió európai uniós állampolgár hiteles aláírásával ellátott kezdeményezést hagyott figyelmen kívül, akik az Európai Unióban élő nemzeti és nyelvi kisebbséghez tartozó 50 millió személy védelmének javítását tűzték ki célul javaslatcsomagjukban.

E tanulmány célja röviden bemutatni a Minority SafePack kezdeményezés történetét és előzményeit. Arra kíván rávilágítani, hogy miért szükséges egy átfogó európai szintű, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek védelmét célzó jogszabálycsomag, illetve hogy milyen hosszú távú következményei lehetnek e javaslatcsomag elutasításának: átfogóan az európai unió nemzeti és nyelvi kisebbségei, ténylegesen a romániai magyar kisebbség számára. A tanulmány arra is kitér, hogy a jogi aktus elutasításának milyen (háttér) okai lehetnek, és milyen lehetőségek maradtak még nyitva a kezdeményezők előtt, hogy követeléseiknek érvényt szerezzenek az európai szintéren.

1. Az Európai Polgári Kezdeményezés (EPK)
1.1. Általános tudnivalók

■ Az Európai Unióban az állampolgárok közvetlen részvételi demokráciájának egyik fontos eszköze az európai polgári kezdeményezés. Ezt a jogintézményt a Lisszaboni Szerződés hozta létre, azzal a céllal, hogy az Európai Unió tagállamainak egynegyedéből kikerülő egymillió polgár felszólíthassa az Európai Bizottságot arra, hogy jogalkotási aktusra irányuló javaslatot nyújtson be az uniós szerződések végrehajtására. Ezzel az eszközzel elméletileg az állampolgárok közvetlenül is hatást gyakorolhatnak az európai jogalkotási folyamatra, felkarolva olyan, az EU szakpolitikai területéhez tartozó témákat, melyek szabályozása megítélésük szerint nem kielégítő vagy hiányos. A polgári kezdeményezés benyújtásához való jog az Európai Unióról szóló szerződés (EUSZ) II. címében (A demokratikus elvekre vonatkozó rendelkezések) szerepel. Az EUSZ 11. cikkének (4) be-

A tanulmány 2021. január 30-án *Az őshonos európai kisebbségek jövőjének központi kérdései* (eredeti címe: *Zentrale Fragen der Gestaltung der Zukunft für autochthone Minderheiten in Europa"*) című online konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A konferencia szervezői: SSBW/Bildungs- und Begegnungsstätte „Der Heiligenhof", Bad Kissingen; Arbeitskreis für Volkgruppen- und Minderheitenfragen sowie des Internationalen Instituts für Nationalitätenrecht und Regionalismus (INTEREG). Az elhangzott előadás címe: *Formen ohne Inhalt? „Das Minortiy SafePack" – Entwicklung, Anspruch und Wirklichkeit. Fallbeispiel Ungarn in Rumänien – Gegenwartsanalyse und Ausblick.*

kezdése meghatározza e jog alapvető keretét, az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ) 24. cikkének (1) bekezdése pedig megállapítja a konkrét eljárásokat meghatározó és a részletes feltételeket tartalmazó rendeletre irányadó általános elveket.[1]

Az Európai Bizottság háromévente jelentést nyújt be az európai polgári kezdeményezésről szóló rendelet alkalmazásáról. Mivel az európai polgári kezdeményezésről szóló rendelet hatályba lépése óta az eszköz működésével kapcsolatban jelentős aggályok merültek fel, ezért az eljárások egyszerűsítése és ésszerűsítése érdekében az Európai Bizottság a rendelet megreformálása mellett döntött. Ennek eredményeképpen 2020. január 1-jén új rendelet lépett hatályba, melynek célja, hogy hozzáférhetőbbé, kevésbé bürokratikussá és könnyebben használhatóvá tegye az európai polgári kezdeményezést a szervezők és a támogatók számára, ugyanakkor megerősítse nyomon követését.[2]

1.2. Eljárás

■ Az európai polgári kezdeményezés benyújtása során a kezdeményezőknek egy előre meghatározott eljárásrend szerint kell eljárniuk. Ennek első lépéseként létre kell hozniuk egy legalább héttagú szervezőbizottságot, amelynek tagjai legalább hét különböző tagállamban rendelkeznek lakóhellyel (nem feltétlenül különböző állampolgárságúak), és elérték saját országukban az európai parlamenti választásokon való részvételre jogosító életkort.

A támogató nyilatkozatok összegyűjtését megelőzően a szervezőbizottságnak nyilvántartásba kell vetetnie a kezdeményezést az Európai Bizottsággal. E folyamat során meg kell jelölnie a kezdeményezés címét, témáját, valamint a jogi fellépéshez figyelembe vett jogalapot, illetve a bizottság tagjaival, a javasolt kezdeményezés támogatási és finanszírozási forrásaival kapcsolatos összes információt, és el kell készíteni a kezdeményezés rövid leírását. Ezt követően a Bizottság két hónapon belül meghozza a határozatot a javasolt kezdeményezés nyilvántartásba vételéről, és a honlapján közzéteszi a kezdeményezést. A Bizottság esetleges elutasító határozata ellen bírósági vagy peren kívüli jogorvoslat kérhető. A nyilvántartásba vételt követően a szervezők elkezdhetik a támogató nyilatkozatok gyűjtését, amire 12 hónap áll rendelkezésükre. Függetlenül attól, hogy a támogató nyilatkozatok gyűjtése papíron vagy elektronikus formában történik-e, ellenőrzéskor mindkét gyűjtési forma esetében azonosak az adatokra vonatkozó követelmények. Ahhoz, hogy az európai polgári kezdeményezést a Bizottság figyelembe vegye, 12 hónapon belül egymillió támogató nyilatkozatot kell összegyűjteni. Az összegyűjtött aláírásoknak legalább hét tagországból kell származniuk, valamint az aláírások számának el kell érnie az egyes országokban előírt minimumot. Azt követően, hogy megfelelő számú tagállamban összegyűjtötték a szükséges számú támogató nyilatkozatot, a szervezők azokat benyújtják a hitelesítési hatáskörrel rendelkező nemzeti hatóságoknak, például a belügyminisztériumnak, a választási bizottságnak vagy a népesség-nyilvántartó hivatalnak. A nemzeti hatóságoknak három hónapon belül hitelesíteniük kell a támogató nyilatkozatokat. Ha egy kezdeményezés kielégíti a feltételeket, a Bizottság a benyújtást követő három hónapon belül fogadja a szervezőket, akik részletesen is-

mertethetik a kezdeményezést. Továbbá a szervezők lehetőséget kapnak arra, hogy az Európai Parlamentben nyilvános meghallgatáson ismertessék kezdeményezésüket. Ezt követően a Bizottság hivatalos választ ad, amelyben közli, hogy a kezdeményezésre válaszul milyen lépéseket tervez, illetve azt is megindokolja, ha a kezdeményezés nyomán nem fog új jogszabályra irányuló javaslatot tenni.[3]

E tanulmány megírásának időpontjáig hat európai polgári kezdeményezés érte el a szükséges számú aláírást, és került az Európai Bizottság elé, mely azonban egyik kezdeményezés esetében sem tett jogalkotási javaslatot.

2. Minority SafePack – egymillió aláírás az európai sokszínűségért

2.1. A kezdeményezés háttere

■ Az aláírásokat sikeresen összegyűjtő kezdeményezések[4] sorában az ötödik a Minority SafePack (MSPI) kezdeményezés. A kezdeményezők egy komplex problémaegyüttesre hívják fel az európai jogalkotók figyelmét: közel 50 millió európai uniós polgár nevében cselekszenek, akik Európa őshonos nemzeti kisebbségeihez tartoznak, regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélnek. Az Unió Alapító Szerződése ugyan kimondja, hogy „az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában”,[5] a kisebbségek hátrányos megkülönböztetését azonban nem tudja megakadályozni, annak ellenére sem, hogy az EU egyre több olyan jogszabályért, szakterületért és -politikáért felelős, melyek áttételesen érintik a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket is. A szerződésekben lefektetett értékek végrehajtása, az egyes tagállamokban élő kisebbségek védelme továbbra is a tagállamok saját hatáskörébe tartozik, ezt nevezzük a szubszidiaritás elvének. A tagállamokat ugyan segítik javaslataikkal és ajánlásaikkal kisebbségeik védelmében olyan nemzetközi szervezetek,[6] mint az Európa Tanács, az EBESZ vagy az ENSZ, de ezek a javaslatok csak azokra terjednek ki, akik csatlakoztak az adott dokumentumhoz.

Az uniós csatlakozást megelőzően minden csatlakozni kívánó államnak magáévá kell tennie a Koppenhágai Kritériumokban[7] foglaltakat. A kisebbségek védelme ezen kritériumok egyike, melynek következtében számos tagországban fejlett kisebbségvédelmi rendszer alakult ki és működik manapság is, másokban viszont jelentős hiányosságok tapasztalhatók a csatlakozás utáni időszakban, ezért rendszeres és olykor rendszerszintű hátrányos megkülönböztetés éri az őshonos kisebbségekhez tartozó személyeket és közösségeket. Jelentős különbség tapasztalható az Európai Unió egyes tagállamainak kisebbségvédelmi rendszerei között. Ezt a szakadékot hivatott áthidalni jogszabály-javaslataival az MSPI, „amely a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek védelmét célzó intézkedéseket tartalmaz, és amely biztosítja gazdag európai kulturális örökségünk védel-

mét és megerősítését, Európa kulturális és nyelvi sokféleségének fenntartását. A csomag tartalmaz ugyanakkor a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek a döntéshozatalban való részvétel javítását célzó intézkedéseket, megerősítve az EU politikák és jogszabályok demokratikus legitimitását."[8]

2.2. A kezdeményezés fő célkitűzései

■ A Minority SafePack Kezdeményezés (MSPI) olyan törvényjavaslat-csomag, amely a nemzeti kisebbségek biztonságát szeretné szavatolni, olyan EU-s jogszabálygyűjtemény, amely lehetővé teszi a kisebbségi, nyelvi jogok és a kultúrák védelmének támogatását. A kezdeményezők célja, hogy az Európai Unió vállaljon felelősséget, és legyen az európai kulturális és nyelvi sokféleség valódi támogatója. Továbbá azt is el szeretnék érni, hogy a kisebbségi jogok védelmére vonatkozó koppenhágai kritériumokat az EU tagállamai tartsák szem előtt a csatlakozást követően is. A kezdeményezés eredetileg tizenegy saját javaslatot tartalmazott, ezekből kilencet iktatott az Európai Bizottság. A javaslatcsomag legfontosabb célkitűzései és remélt vívmányai a következők:

– Az Európai Tanács fogalmazzon meg ajánlásokat az Unió nyelvi és kulturális sokszínűségének megőrzése és népszerűsítése érdekében. A tagállamokban élő kisebbségek számára határozzon meg oktatásügyi, kulturális és nyelvhasználati közpolitikákat.

– A tervezet intézkedéseket ír elő az anyanyelvi oktatás terén is, mind az intézményrendszert, mind pedig a speciális tankönyveket és tanterveket illetően.

– Pénzügyi támogatást kér a kisebbségi médiának, és garanciákat a kisebbségi kultúrához való hozzáférés biztosítására.

– A jogszabályjavaslat európai szintű garanciát jelentene az anyanyelvhasználatra a közigazgatásban is: előírja például a hivatalos okiratok anyanyelven történő közlését, de az igazságszolgáltatásra, a közszolgáltatások rendszerére és a fogyasztóvédelemre is kiterjed.

– Ellenőrző mechanizmust vezetne be, amely arra kötelezné a tagállamokat, hogy betartsák a kisebbségvédelem terén elfogadott jogszabályokat.

– EU-s alapokat különítene el az anyanyelvhasználat elősegítésére az EU kohéziós alapjának kiterjesztése által. A tervezet ugyanakkor a strukturális és a befektetési alap előírásainak módosítását is kéri. A módosítás eredményeként a kisebbségi régiókra külön figyelmet fordítanának az EU-s finanszírozás odaítélésekor. Az összegeket innovációra, integrációra, gazdasági fellendítésre, a többnyelvűség népszerűsítésére és területfejlesztésre lehetne fordítani.

– A javaslat értelmében létrehoznák a Nyelvi Sokszínűség Európai Központját. Az újonnan létrejött központ szaktanácsadást és háttéranyagot szolgáltatna az Európai Unió intézményeinek és tagállamainak, a nyelvi sokszínűség népszerűsítése és védelme érdekében.

– Egy uniós szintű kutatást kezdeményezne a tervezet, amelynek célja felmérni az őshonos nemzeti és nyelvi kisebbségek társadalmi és gazdasági hozzájárulásának mértékét és értékét.

– A jogszabályjavaslat az állampolgársággal nem rendelkező őshonos kisebbségek (pl. romák, balti államok orosz kisebbségei) számára is jogegyenlőséget kér.

– Szabad hozzáférést biztosítana az anyanyelvi audiovizuális médiatartalmakhoz, határok nélkül.

2.3. Miért érdeke egy sikeres MSPI a romániai magyar kisebbségnek?

■ A *Növekvő marginalitás, az etnikai párhuzamosság és az aszimmetrikus alkalmazkodás. Társadalmi és politikai folyamatok az erdélyi magyar közösségben*[9] című tanulmányában Kiss Tamás szociológus hangsúlyozza, hogy az erdélyi társadalmi és demográfiai folyamatok nem függetlenek a romániai politikai-intézményi struktúráktól. Ennek értelemében a kisebbség és a többség közötti mindent átfogó hatalmi aszimmetria, amely a központosított modern nemzetállamok jellemzője, meghatározó. Ez az aszimmetria hosszú távon súlyos demográfiai és társadalmi következményekkel jár a kisebbségek számára, különösen azokon a területeken, ahol szétszórtan, diaszpórában élnek, de nem csak ott: az elvándorlás, a nyelvvesztés, a negatív természetes szaporulat, az etnikailag vegyes házasságok és az asszimiláció szorosan összefüggnek ezekkel az aszimmetrikus struktúrákkal (pl. az anyanyelvi tanítás hiánya).

Kiss szerint az erdélyi magyar elit erre az aszimmetrikus intézményi környezetre az etnikai párhuzamosság programjával válaszol, vagyis saját párhuzamos magyar ajkú intézményeket működtet az élet számos területén. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az etnikai párhuzamosság csak részben van jelen Erdélyben, többnyire a magyarok által tömbben lakott területek jellemzője, és központi szerepet játszik a magyar közösség etnokulturális reprodukciójában. A romániai magyar közösség életét többnyire egy kettős szervező elv jellemzi: léteznek az etnikailag integrált és az etnikailag nem integrált társadalmi területek (pl. egészségügy). Azokban a régiókban, ahol magyar oktatási rendszer és a helyi magyar ajkú politika létezik és működik, a közösség etnokulturális reprodukciója könnyebben fenntartható, pl. Székelyföldön, ahol a magyarok tömbben élnek, és több lehetőségük van saját intézményeik fenntartására.[10] Az aszimmetrikus hatalmi struktúra azonban ezekben a régiókban is sokszor felesleges szimbolikus küzdelmekkel terheli a kisebbségi létet, és elvon energiákat a párhuzamos intézményi struktúrát építő elittől. Jó példát szolgáltatnak erre a Háromszéken megrendezett és erősen mediatizált román nemzeti ünnepek, különösen a december elseje körül évi rendszerességgel kialakuló tábla- és szimbólumháborúk, szélsőjobboldali csoportok masírozásai és a 2015-ös terroristavád, valamint az azt követő bebörtönzések.[11] Azonban szórványban egyértelműen lassítja a hatalmi aszimmetria az etnokulturális reprodukciót.[12]

Ez a rövid kitérő is jól érzékelteti, hogy milyen szerepet játszhatna egy központi jogszabály vagy horizontális jogszabálycsomag az Európai Unió elsődleges joganyagában. Vagyis egy őshonos kisebbségi közösség élete és túlélése, etnokulturális reprodukciója nem egy adott tagállam aszimmetrikus (és gyakran diszkriminatív) struktúráitól függene, hanem létezne egy minimumstandard, amelyet az Európai Unió minden tagállamában alkalmazni kellene, és amelyet az EU rendszeresen felülvizsgálna. Ily mó-

don az őshonos nemzeti kisebbségeket és nyelvi közösségeket az egész EU-ra kiterjedő stratégia védené és finanszírozná, a tagállamokat pedig rendszeres ellenőrzésnek és szükség esetén szankcióknak vetné alá.

2.4. A kezdeményezés története

■ 2011-ben az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniója (*Federal Union of European Nationalities, FUEN*), a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (*RMDSZ*), a Dél-Tiroli Néppárt (*Südtiroler Volkspartei, SVP*) és az Európai Nemzetek Ifjúsága (*Youth of European Nationalities*) közösen egy kisebbségvédelmi európai kezdeményezést indítottak. Egy év alatt összegyűlt a szükséges egymillió aláírás. A 2013. július 16-án benyújtott európai kezdeményezés bejegyzését az Európai Bizottság (EB) 2013. szeptember 13-án elutasította, mert úgy ítélte meg, hogy a javasolt szabályozás nem tartozik jogalkotási hatáskörébe, azt tagállami szinten kell megvalósítani. Az EB elismerte, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak tiszteletben tartása az unió egyik értéke, de hozzátette, sem az EU-szerződés, sem az EU működési szerződése nem nyújt törvényes alapot a kisebbségekhez tartozó személyekkel kapcsolatos jogalkotáshoz.[13] A FUEN 2013. november 25-én megtámadta az elutasító döntést az Európai Unió Bíróságánál, mert a Bizottság nem vette figyelembe a kezdeményezés mellékleteként benyújtott intézkedéscsomagot és azt a védzáradékot sem, amely az intézkedés különböző elemeinek felhasználását teszi lehetővé. 2014-ben Szlovákia és Románia[14] az Európai Bizottság, Magyarország pedig a kezdeményezők oldalán kérte, hogy beléphessen a perbe. 2017. február 3-ai ítéletében az Európai Unió Bírósága megsemmisítette a korábbi határozatot,[15] és kötelezte az Európai Bizottságot, hogy 2017. április 3-án nyilvántartásba vegye a kezdeményezést. Elkezdődhetett az aláírásgyűjtés, amely 2018. április 3-án ért véget, és 1 320 000 támogató nyilatkozat gyűlt össze. 2018. május 8-ig a polgári bizottság, a FUEN és a helyi szervezők átadták az aláírásokat a 28 tagállam illetékes nemzeti hatóságainak felülvizsgálatra. Az illetékes nemzeti hatóságok 1 128 422 támogató nyilatkozatot hitelesítettek. A kezdeményezés a nemzeti küszöböt hivatalosan 11 tagállamban érte el, ezek a tagállamok a következők: Románia, Magyarország, Spanyolország, Szlovákia, Dánia, Bulgária, Szlovénia, Litvánia, Horvátország, Lettország és Olaszország.

A támogató nyilatkozatokat 2020. január 10-én online regisztrálták az Európai Bizottságnál, melynek hat hónapja volt arra, hogy nyilvános meghallgatást szervezzen az Európai Parlamentben, majd közölje álláspontját a Minority SafePack kezdeményezéssel kapcsolatban. A szervezők 2020. február 5-én találkoztak Vìra Jourová biztossal, az Európai Bizottság értékekért és átláthatóságért felelős alelnökével és Mariya Gabriellel, az innovációért, kutatásért, kultúráért, oktatásért és ifjúságért felelős biztossal. A koronavírus-járvány miatt 2020. március 23-ról elhalasztott nyilvános meghallgatásra az Európai Parlamentben 2020. október 15-én került sor. A parlamenti vita során, az Európai Parlament történetében először, a nemzeti kisebbségek ügyében soha nem tapasztalt frakcióközi összefogásra került sor. A kritikus román, az óvatos spanyol és a szkeptikus balti hangoktól eltekintve minden résztvevő egyetértett abban, hogy a kezdeményezés a nemzeti kisebbségek valós, létező problémáiról szól: az Euró-

pai Parlamentnek és az Európai Bizottságnak meg kell hallania az 50 millió polgár hangját, követeléseiket komolyan kell venniük, ennek következtében az Európai Bizottságnak jogszabálytervezetet kell kidolgoznia.[16] Mindezeket megerősítendő az Európai Parlament 2020. december 14-én plenáris vitát szervezett az MSPI-ről, és 2020. december 17-én nagy többséggel (524 igen, 67 nem és 103 tartózkodás) megszavazta a kezdeményezéssel kapcsolatos állásfoglalását. Ebben az Európai Parlament támogatásáról biztosította a *Minority SafePack – egymillió aláírás a sokszínű Európáért* európai polgári kezdeményezést, mivel az EP szerint az Uniónak ösztönöznie kell a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak védelmét biztosító tagállami intézkedéseket. Felszólította a Bizottságot, dolgozza ki a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak védelmére vonatkozó uniós szabályok közös keretét, és hozza létre a Nyelvi Sokszínűség Európai Központját. A dokumentum felszólítja a Bizottságot és a tagállamokat, hogy indítsanak a gyűlöletbeszéd elleni kampányokat, valamint küzdjenek a nemzeti és nyelvi kisebbségekhez tartozókkal szemben megnyilvánuló rasszizmus és idegengyűlölet ellen. Felhívta továbbá az EU-t és tagállamait, hogy a költségvetési terveik során vegyék figyelembe a nemzeti és nyelvi kisebbségek igényeit. Az EP úgy véli, hogy a többnyelvűség és a kulturális sokszínűség védelme a regionális fejlődés és az innováció motorja, ezért az európai strukturális és beruházási alapoknak és a kohéziós alapoknak ezt figyelembe kell venniük. Felszólította a tagállamokat, tegyenek meg minden szükséges intézkedést, tartsák tiszteletben a kisebbségekhez tartozó személyek jogait, és biztosítsák e jogok teljes körű érvényesítését. Az állásfoglalás elismeri, hogy a nemzeti és nyelvi kisebbségek védelme a tagállami hatóságok elsődleges felelőssége, de rámutat arra, hogy az Unióra jelentős feladat hárul, hogy támogassa a tagállamokat ennek a felelősségnek a gyakorlásában. Az indítvány leszögezi: minden egyes európai uniós polgárnak lehetőséget kell biztosítani arra, hogy saját anyanyelvén élvezhesse a kultúrát és hozzáférjen a médiatartalmakhoz. Továbbá hangsúlyozza, hogy az oktatás a kisebbségi nyelvek újjáélesztésének és megőrzésének fő eszköze.[17]

Az Európai Parlament tehát soha nem látott többséggel támogatta az MSPI-ben foglaltakat, és felkérte az Európai Bizottságot, hogy – összhangban a 1,1 millió aláíró polgár kérésével és tiszteletbe tartva a részvételi demokrácia egyik legfontosabb eszközét, az állampolgári kezdeményezést – tegyen jogalkotási javaslatot.

Az Európai Parlament mellett számos más nemzeti és regionális parlament is állásfoglalási indítvánnyal támogatta az MSPI-ben foglaltakat, így tett például 2020. november 27-én a Német Szövetségi Parlament is.[18]

2.5. Az Európai Bizottság válasza

■ A kialakult, európai szintű szolidaritás és az Európai Unió Bíróságának döntése ellenére az Európai Bizottság 2021. január 14-én bejelentett álláspontjában úgy döntött, hogy nem alkot törvényt az őshonos kisebbségek védelmében.[19] Döntését sajtóközleményében azzal indokolta, hogy az MSPI 2013-as előterjesztése óta eltelt években számos olyan intézkedés született, amely megoldást kínál az előterjesztésben megfogalmazott javaslatokra.[20] Továbbá huszonnégy oldalas közleményében, amely in-

kább hasonlít egy időszakos tevékenységi leltárhoz, az Európai Bizottság részletesen próbálja megindokolni, mind a kilenc regisztrált javaslatra kitérve, hogy miért nem javasolja új jogszabály megalkotását, és mely javaslatot milyen eddigi kezdeményezéssel, stratégiával és jogi aktussal fedett már le az elmúlt időszakban, vagy tervezi lefedni a jövőben egy már meglévő cselekvési terv részeként. Ezekből is kitűnik, hogy az Európai Bizottság nemcsak összemossa az őshonos (autochton) kisebbségek fogalmát az új, „más földről" érkező kisebbségekével (allochton), hanem sokszor az allochton kisebbségek számára létrehozott cselekvési terveivel próbálja indokolni és igazolni, hogy létezik megoldási keret az őshonos kisebbségek számára. Így például *Az uniós jogszabályok módosítása a hontalanok és az uniós polgárok közötti szinte egyenlő bánásmód biztosítása érdekében* című részben a következő javaslatot teszi: „fontos eszköz az új, átfogó, a 2021–2027-es időszakra vonatkozó, az integrációról és a befogadásról szóló cselekvési terv, amelyet a Bizottság 2020. november 24-én fogadott el. E cselekvési terv minden olyan harmadik országbeli állampolgárra kiterjed, akik jogszerűen tartózkodnak az Unió területén, valamint a családjukon keresztül migráns háttérrel rendelkező uniós polgárokra és a befogadó társadalmakra. A cselekvési terv végrehajtása során figyelmet fordítanak a hontalan személyek és a nemzeti kisebbségekhez tartozó uniós polgárok helyzetére, különösen azon igényükre, hogy jobban integrálódjanak a társadalomba a jobb foglalkoztatási, oktatási és szociális lehetőségek révén. A cselekvési terv intézkedéseit az új Menekültügyi, Migrációs és Integrációs Alap, valamint az ESZA+ és az Európai Regionális Fejlesztési Alap támogatja majd a 2021–2027-es programozási időszakban."[21] Az a tény, hogy fenti cselekvési tervet az őshonos nemzeti kisebbségek kapcsán egyáltalán megemlítik, nem más, mint politikai diverzió és bürokratikus mellébeszélés: a definíciók összezavarása, a tények összemosása és szándékos félremagyarázása könnyű jogi kibúvót kíván biztosítani a cselekvés alól. Azaz a Bizottság „nemcselekvésének" rendszerszintű jogi megalapozása.

A Nyelvi Sokszínűség Európai Központjának megalakulására vonatkozó igényt azzal utasította el, hogy az Európa Tanács által működtetett *Élő Nyelvek Európai Központjának* a tevékenysége már lefedi a kezdeményezők igényét. Holott ez az intézmény teljesen más tevékenységi körrel rendelkezik, programjai között a jelnyelvek és a migránsok nyelvei igen, viszont az őshonos kisebbségek sokszor veszélyeztetett vagy az eltűnés szélén álló nyelvei egyáltalán nem szerepelnek.[22] A negatív példák sora folytatható a terület alapú tartalomkorlátozás (*geoblocking*) irányelv módosítására tett javaslat leseprésével, ami helyett a Bizottság holmi európai tartalmú Netflix jellegű programokat ajánl, amelyek ugyan hasznosak lehetnek, de nem oldják meg a konkrét problémát, azaz hogy határokon átívelően saját anyanyelvén hallgathasson mindenki audiovizuális tartalmakat. A célzott anyanyelvű oktatási és kulturális igényre tett javaslatok sem találtak meghallgatásra, helyettük a Bizottság az Erasmus+ és a Kreatív Európa programokat népszerűsítette, amelyek köztudottan hasznos európai ifjúsági cserét, nyelvtanulást és kreativitást ösztönző programok, de azokat nem kimondottan az őshonos kisebbségek oktatási céljaira fejlesztették ki.[23]

3. Kitekintés

■ Az Európai Bizottság eddig hat sikeres európai polgári kezdeményezést utasított el. Pedig ehhez az új demokratikus eszközhöz, az Európai Polgári Kezdeményezéshez, amelyet a Lisszaboni Szerződés vezetett be 2009-ben, a polgárok nagy reményt fűztek. Az eredeti elképzelés valóban komoly előrelépés a közvetlen demokrácia felé, hiszen az EPK lehetővé teszi, hogy az unió polgárai egymillió aláírás sikeres összegyűjtése révén maguk kezdeményezhetnek törvényhozási folyamatot. Valójában azonban egyetlen sikeres polgári kezdeményezés sem vezetett jogalkotási folyamathoz egy évtized alatt. Most sem, amikor Európa kulturális és nyelvi sokszínűségéről, történelmi hagyományairól van szó. *Az őshonos európai kisebbségek jövőjének központi kérdései* című konferencián[24] elhangzottak szerint[25] az Európában jelenleg mainstream szabadelvű indíttatású politikai kurzus értékei értelmében egy többségében magyarok által kezdeményezett, felkarolt és támogatott polgári kezdeményezés nem lehet sikeres a jelenlegi Európai Bizottságnál.[26] Az MSPI-t ellehetetlenítő Bizottság ugyanaz a Bizottság, ami évek óta szisztematikus lejáratókampányt folytat Magyarország ellen, elegendő itt pl. a zsidó-keresztény szellemiségű alkotmányt elfogadó Magyarország elleni harcos megnyilvánulásokra, a 7. cikkely szerinti jogi eljárásokra és bírósági ügyekre vagy a Fidesz Európai Néppártban való ellehetetlenítésére gondolni.

Az Európi Bizottság azzal, hogy lesöpörte a Minority SafePack kezdeményezőinek javaslatait az asztalról, nemcsak Európa hagyományait, kisebbségi nyelveit és kultúráit hozta hátrányos helyzetbe és diszkriminálta azokat, hanem saját több millió polgárának problémáját is figyelmen kívül hagyta.További lehetséges okként azt az érvet is felhozta a fent említett konferencia egyik előadója[27], hogy a Bizottság azért fél jogszabálycsomagot alkotni, mert attól tart, hogy az őshonos kisebbségeknek biztosított európai szintű jogokat az új kisebbségek maguknak vindikálják majd. E tanulmány írója szerint az MSPI esetében egy éppen ellenkező irányú folyamatnak lehetünk tanúi: ez esetben az őshonos kisebbségek szándékos diszkriminációjáról van szó, melynek során az EB kettős mércét alkalmaz. Egyrészt ellehetetleníti az őshonos nemzeti kisebbségek európai szintű stratégiára és szakpolitikákra irányuló kezdeményezését, ezzel egyidejűleg azonban stratégiák egész sorát bocsátja ki más típusú kisebbségi csoportokhoz tartozó személyek és közösségek védelmére (*Új stratégia az LMBTI-személyek egyenlőségének előmozdítására,*[28] *Új migrációs és menekültügyi paktum,*[29] *Egyenlőségközpontú Unió: az EU rasszizmus elleni cselekvési terve a 2020–2025-ös időszakra,*[30] *A romák egyenlőségének, valamint társadalmi befogadásának és részvételének előmozdítását célzó új uniós stratégiai keret*[31]).

Az Európai Bizottság ezzel a lépéssel nemcsak elszalasztotta, de tudatosan elkerülte, hogy a Minority SafePack kezdeményezés mentén kialakítsa saját őshonos kisebbségeire vonatkozó stratégiáját. Azt is elodázta, hogy létrehozzon egy olyan európai szintű jogi keretet, amely tagállamokon átívelően meghatároz egy minimum standardot az őshonos kisebbségek, a regionális és kisebbségi nyelvek védelme érdekében. Következésképpen megállapítható, hogy az őshonos európai kultúrák és nyelvek védelme ma nem tartozik az Európai Bizottság prioritásai közé, ahogy a

polgári kezdeményezés mint a polgárok részvételi demokráciájának eszköze és annak hitelessége sem. Az európai polgári kezdeményezés a demokratikus véleménynyilvánítás díszleteként megmarad ugyan, de ha a Bizottság a közeljövőben sem tölti azt meg tartalommal, eleve kudarcra ítéli ezt az eszközt és a polgárok benne megfogalmazott valós problémáit is.

Mindezek értelmében a Bizottság döntését jogosan követte egy nagyon erős tiltakozó hullám, melyben nemcsak a kezdeményezők kifogásolták a Bizottság döntését a hozzá intézett levelükben,[32] hanem az Európai Parlament Kisebbségi Munkacsoportja,[33] a Régiók Bizottságának képviselői, illetve jeles közéleti és politikai szereplők is. Az Európai Parlament[34] és a Régiók Bizottsága is meghallgatást szervezett, melynek során egyöntetű kritika illette az Európai Bizottságot az MSPI elutasítása miatt, és a képviselők azonnali lépéseket követeltek a Bizottságtól a probléma orvoslására. A Bizottság a parlamenti vitán elhangzott szóbeli válaszában továbbra is a közleményében már leírtakra hivatkozott, azaz semmilyen kompromisszumkészségről nem tett tanúbizonyságot.

A tiltakozó megnyilvánulásokat 2021. március 24-én jogi lépések követték a szervezők részéről: „Alaposan megvizsgáltuk a Bizottság válaszát, és jogi képviselőinkkel arra a következtetésre jutottunk, hogy a Bizottság közleményében súlyos hiányosságok vannak. Amellett, hogy a Bizottság döntésével hátat fordított a több mint egymillió aláírónak, Európa ötvenmilliónyi, kisebbségben élő polgárának és az Európai Parlament háromnegyedes többségének, jogi kötelességét sem teljesítette. Az uniós törvényszéknek benyújtott részletes dokumentációban a jogi és procedurális hiányosságokra világítunk rá, és a döntés megszületéséig – amely akár másfél-két évig is elhúzódhat – folytatjuk a munkánkat az uniós kisebbségvédelmi törvények megszületéséért."[35]

S bár a törvényszéki kereset jogilag kizárja a panasztétel lehetőségét az Európai Ombudsmannál, a nagyfokú felháborodásra tekintettel az ombudsman még kezdeményezheti, saját hatáskörből, az ügy kivizsgálását. Ezek a lépések azért is fontosak, mert a *Kohéziós politika a régiók egyenlőségéért és a regionális kultúrák fenntarthatóságáért* elnevezésű, a Székely Nemzeti Tanács által még 2012-ben útjára indított és az MSPI-hez hasonló viszontagságos utat bejárt[36] polgári kezdeményezés[37] aláírási szakasza előreláthatólag 2021 májusában sikerrel lezárul. Ennek célja a nemzeti régiók szempontjából közelít ugyan, de nagymértékben egyezik az MSPI kezdeményezésével. Fontos üzenetet hordoz ugyanakkor Európa polgárai részéről, miszerint a Bizottság által ellehetetlenített téma „más köntösben", de hamarosan ismét visszakerül a Bizottság asztalára.

Mindezekért fontos és szükséges mielőbb jogi úton véget vetni az Európai Bizottság kettős játszmájának: meg kell akadályozni azon próbálkozását, hogy Európa őshonos kisebbségeit és kisebbségi nyelvi közösségeit összekeverje az új, más típusú vagy Európán kívülről érkező kisebbségi kategóriákkal. Ez a fajta olvasztótégely-politika, a kisebbségi fogalmak és kategóriák szándékos összemosása Európa keresztény-zsidó alapjai és hagyományai elleni támadás és merénylet. Itt nem csupán a polgári kezdeményezés jövője, hanem Európa és annak alapjait képező őshonos kisebbségek fennmaradása a tét.

JEGYZETEK

1. Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. A továbbiakban: EUSz. Letöltés helye: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2012.326.01.0001.01.HUN&toc=OJ%3AC%3A2012%3A326%3ATOC#C_2012326HU.01001301, letöltés ideje: 2021.02.12.
2. Ismertetők az Európai Unióról. Európai Parlament. Az európai polgári kezdeményezés. Letöltés helye: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/149/az-europai-polgari-kezdemenyezes, letöltés ideje: 2021.02.12.
3. Európai Bizottság. Részvétel európai ügyekben. Európai polgári kezdeményezés. Letöltés helye: https://ec.europa.eu/info/about-european-commission/get-involved/european-citizens-initiative_hu#milyen-kvetelmnyeknek-kell-megfelelni-polgri-kezdemnyezs-indtshoz, letöltés ideje: 2021.02.13.
4. Right2Water – A vízhez való jog; One of Us – Egy közülünk; Stop Vivisection – Az élveboncolás beszüntetése; BanGlyphosate – Tiltsák be a glifozátot; Minority SafePack – egymillió aláírás a sokszínűségért Európában, és End the Cage Age – Vessünk véget a ketreces állattenyésztésnek.
5. EUSz 2. cikk.
6. A kisebbségvédelmi nemzetközi dokumentumok teljes listája a Kisebbségi Jogvédő Intézet honlapján található. Letöltés helye: https://www.kji.hu/nemzetkozi-dokumentumok/, letöltés ideje: 2021.02.25.
7. Koppenhágai Kritériumok, Európai Tanács Koppenhágai ülése, 1993. június 21–22., Elnökségi Záradék, SN 180/1/93/REV 1 valamint EUSz 49. és EUSz 2. cikk.
8. Minority SafePack Initiative. Nem vagy egyedül. Egymillió aláírás az európai sokszínűségért. Letöltés helye: https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2017/000004_hu, letöltés ideje: 2020.12.05.
9. Kiss Tamás: *Increasing Marginality, Ethnic Parallelism and Asymmetric Accommodation. Social and Political Processes Concerning the Hungarian Community of Transylvania.* Minority Research 2015. 18. sz. 33–69.
10. I. m. 52–53.
11. Ádám Biborka: *Román emlékünnepségek Háromszéken. Etnicitás és reprezentáció.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2020. (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae)
12. Kiss 2015. 39.
13. Az Európai Bizottság elutasító levele a Minority Safe Pack kezdeményezőinek. Letöltés helye: https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/3/2013/EN/C-2013-5969-F1-EN-MAIN-PART-1.PDF, letöltés ideje: 2021. 02.28.
14. Az Európai Unió Bíróságának honlapja, C-717/17 P(I) – Minority SafePack – one million signatures for diversity in Europe v Romania and Commission. Letöltés helye: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-717/17&language=EN. Letöltés ideje: 2021.03.16.
15. Az Európai Unió Bíróságának 2017. február 3-ki döntése. Letöltés helye: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=187422&doclang=en, letöltés ideje: 2021.02.28.
16. Az Európai Parlament meghallgatással kapcsolatos információk. Letöltéshelye: https://www.europarl.europa.eu/committees/hu/eci-hearing-on-minority-safepack-one-mil/product-details/20200928CHE07522. Letöltés ideje : 2021. március 17.
17. Az Európai Parlament 2020. december 17-i állásfoglalása a „Minority SafePack – egymillió aláírás a sokszínű Európáért" európai polgári kezdeményezésről. Letöltés helye: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0370_HU.html. Letöltés ideje: 2021.03. 17.
18. Der Deutsche Bundestag fordert in einem Entschließungsantrag die Europäische Kommission auf, die Minority SafePack Initiative umzusetzen. Letöltés helye: https://www.fuen.org/de/article/Der-Deutsche-Bundestag-fordert-in-einem-Entschliessungsantrag-die-Europaeische-Kommission-auf-die-Minority-SafePack-Initiative-umzusetzen. Letöltés ideje: 2021.03.15.
19. A Minority SafePack hivatalos honlapja. Letöltés helye: http://www.minority-safepack.eu/#stories, letöltés ideje: 2021.02.10.
20. Európai polgári kezdeményezés: Az Európai Bizottság válasza a „Minority SafePack" kezdeményezésre. Letöltés helye: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/ip_21_81. Letöltés ideje: 2021.03.01.
21. Uo. 14.
22. European Centre for Modern Languages of the Council of Europe honlapja. Letöltés helye: https://www.ecml.at/. Letöltés ideje: 2021 03.19.
23. Európai polgári kezdeményezés: Az Európai Bizottság válasza a „Minority SafePack" kezdeményezésre. 20.
24. A konferencia részleteit lásd a tanulmány első oldalán található lábjegyzetben.
25. A gondolat Dr. Meinolf Arenstől származik.
26. Az MSPI validált aláírásainak száma országonkénti bontásban. Letöltés helye: https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2017/000004_en. Letöltés ideje: 2021.03.24.
27. Dr. Meinolf Arens hozzászólása *Az őshonos európai kisebbségek jövőjének központi kérdései* című konferencián.
28. Új stratégia az LMBTI-személyek egyenlőségének előmozdítására. Letöltés helye: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12410-A-new-LGBTI-equality-strategy. Letöltés ideje: 2021.03.19.

29. Új migrációs és menekültügyi paktum. Letöltés helye: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/new-pact-migration-and-asylum_hu. Letöltés ideje: 2021.03.19.
30. Egyenlőségközpontú Unió: az EU rasszizmus elleni cselekvési terve a 2020–2025-ös időszakra. Letöltés helye: https://ec.europa.eu/info/files/union-equality-eu-action-plan-against-racism-2020-2025_hu. Letöltés ideje: 2021.03.19.
31. A romák egyenlőségének, valamint társadalmi befogadásának és részvételének előmozdítását célzó új uniós stratégiai keret. Letöltés helye: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combatting-discrimination/roma-eu/roma-equality-inclusion-and-participation-eu_hu. Letöltés ideje: 2021.03.19.
32. REACTION OF THE MSPI CITIZENS' COMMITTEE TO COMMISSION COMMUNICATION C(2021)171. Letöltés helye: https://www.fuen.org/en/article/REACTION-OF-THE-MSPI-CITIZENS-COMMITTEE-TO-COMMISSION-COMMUNICATION-C2021171. Letöltés ideje : 2021.03.17.
33. Open letter to Mrs. Vìra Jourová and Mrs Ursula Von der Leyen. Subject: The European Commission's refusal to produce new legal acts in response to the demands of the Minority Safepack ECI supported by a very large majority of the European Parliament. Letöltés helye: https://twitter.com/vinczelorant/status/1351493348507451392. Letöltés ideje: 2021.03.24.
34. A Parlament Kulturális Szakbizottságának eszmecseréje az Európai Bizottsággal, 2021. február 25-én. Letöltés helye: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/231307/CULT%20Newsletter%20February%202021.pdf. Letöltés ideje: 2021.03.24.
35. Vincze Lóránt (európai parlamenti képviselő és a FUEN elnöke) nyilatkozata. Letöltés helye: https://vinczelorant.eu/hu/a-minority-safepack-kezdemenyezoi-birosagi-eljarast-inditottak-az-europai-bizottsag-dontese-ellen/. Letöltés ideje: 2021.03.24.
36. Mile Balázs (szerk.): *Joggal Európában. A Kárpát-medencei magyar autonómiatörekvések 25 éve.* L'Harmattan, Bp., 2016. 64–66.
37. Citizens' Initiative for National Regions. Letöltés helye: www.nationalregions.eu. Letöltés ideje: 2021.03.24.

BALÁZS GÉZA

MI LETT VOLNA, HA...?
A találgatási ösztön és a történelem

■ A mindennapi társalgásainkban gyakran szerepel: a „mi lett volna, ha…” feltételezés. Történelmi kérdések kapcsán is. Mi lett volna, ha…

– Mohácsnál sikerül megfordítani a történelem kerekét?

– Görgey Artúr elfoglalja Bécset, vagy ha nem teszi le a fegyvert Világosnál?

– Trianonnál igazságosabban húzzák meg a határokat?

– Magyarország nem írja alá a trianoni békeszerződést?

– a második világháború végén sikerül a kiugrási kísérlet?

– ’56-ban nem vonulnak be az oroszok?

Ha ilyesmiről morfondírozunk, szinte mindig jön a leintés (különösen történészek részéről): a történelemben nincsen *ha*! A föltételezés spekulatív, történelmietlen. És ezzel erőszakos leintéssel rögtön le is zárják az efféle feltételezéseket. Több szempontból is károsnak gondolom ezt a letorkollást, és védelmembe is veszem az elítélt „mi lett volna, ha…” feltételezést.

Előbb lássuk a nyelvtani hátteret!

A feltételezés mint nyelvtani művelet a feltételes módban ölt testet. A feltételes mód jelét (-na, -ne, -ná, -né) tartalmazó ige nem tényt közöl, hanem lehetséges állapotra, folyamatra, cselekvésre vonatkozik. A feltételes mód csak múlt és jelen időben alkotható; a nyelv logikája ezzel arra utal, hogy a lehetségest a múltban és a jelenben lehet kifejezni (a múlt lehetősége utal a jelenre, a jelené pedig a jövőre):

jelen idő	mi lenne, ha…
múlt idő	mi lett volna, ha…

További lehetőséget kíván a ha kötőszóval alkotott összetett mondat. Ha egy összetett mondatban ha kezdetű mellékmondat van, akkor feltételes jelentéstartalmú mellékmondatról van szó. Ezek között elsődlegesek, mert genetikus kapcsolatra utalnak az időhatározói mellékmondatok: ha (akkor, amikor) valami történt/történik. Tehát ismét a történeti idő kifejeződését látjuk (Haader 2000. 516.). A szerkezet kialakulásában nagy szerepe lehetett a találgatásnak mint általános emberi motivációnak.

Ezek után következzék a „mi lett volna, ha…” apológiája mellett fölhozható érvek felsorolása.

Az első: a feltételezés egy alapvető gondolkodási alapművelet. Az emberré válás során beépült a gondolkodásunkba, egyesek szerint már magunkkal hozott (velünk született) jelenség. A feltételezés ugyanis egy következtetés kiindulópontja. A helyes feltételezésen alapuló következtetés

(tudományos nevén: az abdukció) pedig fennmaradásunk egyik alapköve. Az ember csodálatos tulajdonsága, hogy fontos kérdésekben helyes következtetéseket von le. Ha ugyanis alapvető kérdésekben rossz feltételezésekkel élnénk, akkor rossz döntéseket hoznánk, és a rossz döntések végeredményben életben maradásunkat veszélyeztetnék (Balázs 2008). Ezért mondja a filozófus-szemiotikus Charles Peirce: a sikeres elméletalkotás előfeltétele, hogy a találgatási ösztönünknek valamiféle öröklött, természetes korlátai vannak. Állítja, hogy az „elme bizonyos öröklött értelmező elveket alkalmaz", valamint azt, hogy az „ember elméje természetes módon adaptálódott bizonyosfajta helytálló elméletek kigondolására…" (Sebeok–Sebeok 1990. 26.) Ugyanerre utal a nyelvész Noam Chomsky (1995. 257–258) is, amikor a nyelv biológiai alapjait, a velünk születettségét tárgyalja. Vagyis a filozófia, a szemiotika és a nyelvtudomány elméleti megközelítései emberlétünk alapjának tekintik és értékelik a találgatási ösztönt, ami a hétköznapokban a „mi lett volna, ha…" feltételezésekben is felbukkan. Ez már első érvként is meggyőzően támogatja, a „mi lett volna, ha…" találgatás szükségességét.

A második támogató érvem az, hogy a „mi lett volna, ha…" gondolkodási alapművelet fölfogható játéknak, gyakorlóterepnek. Mindenki a magánéletében is eljátszik a gondolattal, hogy „mi lett volna, ha…"

– nem pillantjuk meg akkor egymást?
– nem fogom meg a kezét?
– aznap nem megyek el a házibuliba?
– nem pillantok rá a leveleimre?
– késik a busz?

Az efféle gondolati játék önmagában gazdagítja az ember fantáziáját, a lehetőségek latolgatása pedig felfogható valamiféle elméleti gyakorlóterepnek. Mindannyian csodáljuk a gyermek rendkívül gazdag, áradó fantáziáját. A „mi lett volna, ha…" gondolatjáték erre is emlékeztet bennünket. Emberlétünk jellemzője a képzeletvilág, a fantáziálás, ne utasítsuk el!

A harmadik érv a „mi lett volna ha…"-féle feltételezések tudományos szerepét hangsúlyozza, hiszen pontosan így gondolkodunk számos kísérleti tudományban, erre építenek a stratégák, persze elsősorban jelen időben: „mi lenne, ha…" De a múltbeli lehetőségek latolgatása is fontos lehet az előrelátáshoz. Például egy esemény, kísérlet, esetleg annak rekonstrukciója során tudományosan is föltehetjük a kérdést: „Mi lett volna, ha…"

– más vegyületeket használunk?
– nagyobb sebességgel halad?
– magasabb hőmérsékletet választunk?

Irodalmi példánk a Victor Hugo *Nyomorultak* című regényében fölvetett gondolat: mi lett volna, ha Waterloonál nem esik az eső?

Ha a múltban valami megtörtént, és így történt meg, akkor abból levonhatjuk a következtetést, hogy ez a jövőben is megtörténhet. Persze lehet hibás a következtetés. A lehetséges hibás következtetésre az amerikai biológus-ökológus Jared Diamond (2009. 409.) ezzel hívja fel a figyelmet: „a stratégák hadseregüket mindig hajlamosak az *előző* háborúra felkészíteni, kiváltképp, ha abban győztek". És ez könnyen vezethet csatavesztéshez vagy tágabb értelemben az „összeomláshoz" (amiről Diamond értekezik). A stratégiagyártás jellemzi a tudományos kutatók, köztük a közgazdászok,

a politológusok, de az edzők, sőt a társadalmi alapsejtek, úgymint egy gondos család viselkedését is.

Végül negyedik érvként hozzuk magát a történettudományt is. Köztudott, hogy a történelem különböző narratívákból (értelmező elbeszélésekből) áll össze, ebből fakadnak az emlékezetpolitikai vélemények és összetűzések. Gyakorlatilag valamennyi történelmi esemény leírása értelmezés, olykor egymásnak ellentmondó értelmezés. Ha a történettudományt mint narratívák sorozatát tekintjük, akkor kiviláglik, hogy a történelem voltaképpen „mi lett volna, ha…"-sorozatokból áll össze, amelyekben keveredik az objektív tény és szubjektív beállítás. Vagyis a történetírás maga is felfogható „mi lett volna, ha…"-sorozatnak, bár ezt biztosan minden történész tagadná; s rögtön ellenvetné: A történelemben nincsen ha… Pedig az értelmezés már önmagában egyfajta feltételezés, vagyis: ha.

Miközben kutattam a „mi lett volna, ha…" eredetével, elterjedtségével kapcsolatban, beleütköztem az álláspontomat megerősítő, történelmi megközelítésekbe. Létezik az úgynevezett kontrafaktuális történetírás, amely a lehetőségek bekövetkezésével foglalkozik, és alternatív történelmet (lehetséges történelmi alternatívákat) vázol fel. Richard J. Evans brit történész a történelmi determinizmus ellentéteként fölveti az alternatív történetírás értelmét: egy kontrafaktuális hipotézis megvilágíthatja a történelmi-politikai lehetőségeket. Az ugyancsak brit történész Niall Ferguson által 1997-ben szerkesztett *Virtual History* című kötet szerzői felvázolják az 1646–1996 közötti alternatív történelmet, s olyan kérdésekre keresik a választ, hogy mi lett volna, ha nem történik meg az angol forradalom, ha 1940-ben a náci Németország lerohanja Nagy-Britanniát, vagy ha nem gyilkolják meg John F. Kennedyt. 2006-ban magyarul is megjelent az angol történész, Andrew Roberts *Mi lett volna, ha…?* című könyve (alcíme: *Fejezetek a meg nem történt világtörténelemből*). Az osztrák történész, Robert A. Kann egy 2011-ben megjelent írásában azzal foglalkozott, hogy mi lett volna, ha a Monarchia nem veszti el a háborút… (Ablonczy 2000).

Ha a ma elfogadott tudományos keretek között kinyilvánítva nem is, az irodalomban és a szórakoztatóiparban van szerepe a „mi lett volna, ha…" feltételezésnek. A tudományos-ismeretterjesztő irodalom kedvelt műfaji megoldása a múltba vagy jövőbe irányuló időutazás, ami voltaképpen egy alternatív történelmi (társadalmi) elképzelés. Philip K. Dick *Az ember a fellegvárban* című regénye azon a fikción alapul, hogy a második világháborút megnyeri a náci Németország. A Móra Könyvkiadó nemrégiben irodalmi pályázatot hirdetett az alternatív múltat feltáró és a jövőbe tekintő tematikus novellákra. Létezik Mi lett volna, ha… társasjáték is.

Egy történelmi személyre vonatkozó vicc is mutatja a Mi lett volna, ha…-gondolatjátékot: Egyik este Churchill és felesége, Clementine sétára indult Londonban. Egyszer csak egy utcaseprő odalépett hozzájuk, de nem a miniszterelnököt szólította meg, hanem Clementine-t, s néhány percig jókedvűen elbeszélgettek. Churchill később érdeklődött az utcaseprőről, s hogy miről beszélgettek. Az asszony azt felelte, hogy ebbe a férfiba volt szerelmes fiatal lány korában. Churchill tréfásan megjegyezte: – Látod, drágám, milyen jól tetted, hogy nem hozzá mentél feleségül, hiszen most egy utcaseprő lenne a férjed. Erre Clementine ezt válaszolta: –

Nem, édesem. Ha hozzá mentem volna feleségül, akkor most ő lenne a miniszterelnök!

Van egy ötödik érvem is a „Mi lett volna, ha…”-találgatások mellett. Ismert az az ugyancsak történészi közhely, hogy „aki nem tanul a történelemből, az arra ítéltetik, hogy újra átélje”. A forrás egyébként Hegel nyomán George Santayana (1998) amerikai filozófus: „Azok, akik nem emlékeznek a múltra, arra kárhoztatnak, hogy megismételjék azt.” (Az eredeti Hegelnél: „A történelem arra tanít meg bennünket, hogy az emberiség semmit sem tanul a történelemből.”) Tehát a lényeg: tanuljunk a történelemből, sőt a történelem lehetőségeiből. Pontosan úgy, ahogy az ember gyereke is tanul, jobb esetben a más kárán.

Akad azért történész, aki (ha máshol nem is, de a közösségi médiában közzétett) jegyzeteiben a szakmai neheztelés vagy tilalom ellenére fölveti a „mi lett volna, ha…” kérdését. Salamon Konrád remek történelmi kisesszéi között olvasom (2021. március 25.): „Száz éve kísérelte meg IV. Károly, hogy visszatérjen a magyar trónra. 1921. március 26-án, nagyszombaton este álruhában, hamis útlevéllel érkezett Szombathelyre és a püspöki palotába ment. Onnan értesítették Teleki Pál miniszterelnököt, aki az ünnepek alatt a közeli Iváncon akart pihenni. Szombathelyre érkezve meglepetten tapasztalta a király tájékozatlanságát, aki biztos volt abban, hogy Horthy Miklós örömmel és segítőkészen fogadja. A legnagyobb gondja az volt, hogy Horthyt mivel tüntesse ki. Másnap, húsvét reggelén elsőként Teleki indult útnak, hogy tájékoztassa Horthyt a király érkezéséről, de autója útközben elakadt. Így a később induló király, akinek a kocsiját Almásy László, a híressé vált Afrika-kutató vezette, gyorsan, meglepetésszerűen érkezett a királyi palotába, s azonnal beszélni akart a kormányzóval, akit a szárnysegéd a húsvéti ebédről hívott ki. IV. Károly és Horthy négyszemközt tárgyalt, s ezt követően a király visszatért Szombathelyre. Itt a hozzá csatlakozókkal újra próbálkozott, majd a határozott elutasítás után elhagyta az országot.

IV. Károly mint törvényes magyar király joggal gondolt arra, hogy a királyság 1920 februárjában történt helyreállítása után visszatérhet a magyar trónra. Ezt azonban a győztesek megtiltották, Horthy és környezete pedig egyre jobban érezte magát az ország élén, eszük ágában sem volt, hogy lépéseket tegyenek a király visszatérése érdekében.

Felvetődik a kérdés: lett volna-e belpolitikai következménye a király visszatérésének? IV. Károly a reformok iránt elkötelezett fiatal uralkodó volt, így a fehérterror nyomán berendezkedő ellenforradalmi, reformoktól idegenkedő konzervativizmust valószínűleg reformkonzervativizmussá alakítja, ami hazánk számára az adott körülmények között nagyon hasznos lett volna. Mert nem a formák a legfontosabbak, hanem az, hogy ki, milyen tartalommal tölti meg azokat.”

Persze a feltételezésekből levonhatunk hibás következtetéseket is. A „mi lett volna, ha…” feltételezésen alapuló, nyilvánvalóan hibás következtetés gondolkodási hiba, amit javítani igyekszünk a mindennapokban és a tudományban. Alapos kutató értelemszerűen kerüli a gondolkodási hibákat. Az elrugaszkodott föltételezések könnyen átválthatnak vágyvezérelt gondolkodásba. A feltételes valóság megtéveszthet bennünket. Az „így is történhetett volna”-múltszemlélet elszakíthat a valóságtól. A jelen-

ség hasonlít a korunkban mindennapossá váló virtuális (elképzelt, valósként működő), illetve az augmentált (kiterjesztett) vagy a kettőből összeállt, ún. kevert valósághoz. A „mi lett volna, ha…” gondolati játék túlzásba vitele torzítja a személyiséget: hamis valóságot, illúziókat teremhet. Ami tehát kismértékben játék, gondolkodási rugalmasság (tudományosan: agyi plaszticitás), gyakorlóterep, az eltúlozva a valóságtól való elrugaszkodás, ábrándozás. Vörösmarty Mihály *A merengőhöz* című verse pontosan tükrözi ezt a helyzetet: „Ábrándozás az élet megrontója, / Mely, kancsalúl, festett egekbe néz”. De tegyük hozzá: az ábrándozás emberi tulajdonság, ábrándozni jó, és csak a túlzásba vitele rejthet magában veszélyt!

IRODALOM

Ablonczy Balázs: *Trianon kapcsán: Mi lett volna, ha…* 24.hu, 2020. 06. 28. https://24.hu/kultura/2020/06/28/trianon100-ablonczy-balazs/
Balázs Géza: *Az abdukció a modern nyelvtudományban, valamint igazolása Mikszáth Kálmán* Új Zrínyiász*-ában.* In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája.* Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, Líceum kiadó, Eger, 2008. 38–51. (Magyar szemiotikai tanulmányok, 16–17.)
Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme.* Osiris–Századvég, BbP., 1995.
Diamond, Jared: *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez.* Typotex, Bp., 2009.
Haader Lea: *Az alárendelő összetett mondatok.* In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 472–541.
Santayana, George: *Life of Reason.* Prometheus Books, 1998.
Sebeok, Thomas A. – Jean Umiker-Sebeok: *Ismeri a módszeremet? Avagy: a mesterdetektív logikája.* Gondolat, Bp., 1990.

DEMÉNY PÉTER

MAGÁNLÁTLELET

Sebestyén Mihály: *Európa magánföldrajza*

■ Adoma, anekdota, pletyka – Sebestyén Mihály prózája ezekből a szóbeli ízekből-zamatokból épül. Nem véletlen, hogy egy beszélgetésben azt mondta (egyszer idéztem már talán): „mi mesélő család voltunk", mint ahogy az sem, hogy *Túlélő készlet* címmel öccsével, Sebestyén Andrással együtt viccgyűjteményt adott ki 2005-ben.

Az sem véletlen, hogy a családot említem: új kötete, az *Európa magánföldrajza* egy apanovellával indul. Vagy inkább úgy kellene fogalmazni, hogy az apával indul, aki hazaérkezik éppen. Mert különben…

Igen, Sebestyén Mihály egyik legkedveltebb művészi módszere az elveszejtés. Folyton elveszíti a fonalat, folyamatosan *mellé*beszél, miközben ő maga hívja fel a saját figyelmét az elkalandozások veszélyeire, de nem tud segíteni magán, mégis elkalandozik. Nem képes elmondani egy történetet elejétől a végéig anélkül, hogy az számtalan apró történetre ne bomlana.

A történetek, legyenek bár nagyok vagy aprók, mindenképpen egy kisvárosban játszódnak. Különben a novellák elsődleges története sem „nagy", hangsúlyozottan kisszerűek, a narrátor is jóindulatúan lenézi őket a szereplőikkel együtt, mint amikor a vonaton vagy a távolsági buszon „azokról a kis hülyékről" beszélünk. Csészényi, Mandikó, Kokas, Csirkeropp stb. – a kisszerűséget már a nevek is hordozzák: akik ilyen nevekben rejtőznek, azok hősök nem lehetnek, mint ahogy meg is tudjuk időnként, hogy sehol másutt nem hősök, csak itt. Talán jobb lenne, ha bizonyos pillanatokban az elbeszélő *sugallna* valamit: ezek a nevek annyira önmagukért beszélnek, hogy az olvasó képzelőerejére semmi szükség nincsen.

Valahogy ezt érzem a történetek elaprózódása kapcsán is: kevés a meglepetés. Gegek persze követik egymást, viccek sülnek el egymásután folyamatosan, ám az olvasó egyrészt belefárad a pukkanásokba, másrészt mégsem kap mást, mint amit már amúgy is sejtett. Ha legalább valamilyen elem nem ugyanabba az irányba mutatna, mint a többi, akkor maradna egy bugyor, amelyben az olvasó elfészkelődhetne. Az apás novella éppen azért jobb, mint mások, mert a szeretet bensőségessége akkor is érződik benne, ha ez sem egy hős élete – és azért lehet bensőséges, mert a Pigafetta nem *túl*beszélő név.

A magánföldrajz magántörténelem is, és természetesen a közösség történetét is elmondja. Sokat megtudunk a városról és mindarról, ami benne történt az emberekkel.

Mentor Könyvek Kiadó, Mvhely, 2020.

Egykor több magyar élt itt, az utcákon csak a magyar nyelvet lehetett hallani, holott bizonyos birtokukattulajdonukat már akkor elvette az emberektől az állam. A zsidók is magyarok voltak, románokról pedig alig hallott bárki is, és akikről mégis, azok is remekül beszéltek magyarul.

Vajon az állam okozta a kisszerűséget? Talán; noha az elmesélt történetekből az az olvasó benyomása, hogy a szereplők mindig is ilyenek voltak, akkor is, amikor megvolt a kertjük, amit aztán elsodort a történelem szele. Álmodoztak, de inkább viccelődtek az álmaikról is, ahogy az okosságukról, a műveltségükről, a nyelvtudásukról, a Monarchiáról és egyáltalán mindenről: a főherceg kukkerét mindig is fontosabbnak tartották, mint azt, hogy mit kezdenek az életükkel. Most, amikor véget ért, már mit is tehetnének egyebet? Viccelődnek tovább.

Hogy *véget ért*, azt nem a szó szoros értelmében kell érteni, csak úgy, hogy akármennyit élnek még, mindenképpen úgy fognak élni, ahogy eddig. A negyvenkét írás (remélem, jól számoltam) mind erről a lelki szegénységről beszél a látszólagos nyelvi gazdagság forgatagában. Eléggé uniformizáltak ezek az emberek, miközben annyira változatosnak tűnő nevük van. Egy torokszorítóan vidám kisváros lakói egytől egyig.

Biborka Ádám

■ ***A Worthless Civilian Device? On the Minority SafePack***

Keywords: *Minority SafePack initiative, comprehensive legislative package, national minorities*

This study aims at briefly presenting the history and background of the Minority SafePack initiative. It seeks to highlight why a comprehensive legislative package at European level would be needed for the protection of persons belonging to national minorities. It is equally dealing with the background, reasons and the long-term impacts of rejecting such a comprehensive legislative package by the European Commission, for the national and linguistic minorities in the European Union in general, and especially for the Hungarian minority in Romania de facto. The study also looks at the remaining options for the initiators to make their claims heard at European level.

Csongor Jánosi

■ ***Preservation of Cultural Values and Informal Tolerance in State Socialism: The Memory of Anikó Bethlen***

Keywords: *Countess Anikó Bethlen, state socialism, Securitate*

The main character of this study is Countess Anikó Bethlen from Târgu Mureş, who started to collect ethnographic pieces in the late 1960s, once she realized the importance of safeguarding the diverse cultural heritage of Transylvania that was about to be lost due to the gradual emigration of those belonging to non-Romanian communities, in particular of the Germans and the Hungarians. Her file of informative surveillance, which is currently preserved in the Archives of CNSAS, illustrates that she was constantly observed by the Securitate during the 1970s and the 1980s. Countess Bethlen was subjected to operative surveillance, which means that the secret police used informants to collect information about her and her activities, listened her phone calls and home, retained her private correspondence, and provoked her with anonymous letters. She was warned by the local branch of the Securitate in Târgu Mureş, in 1981, for allegedly carrying out a "hostile activity against the regime". However, the secret police monitored rather her relations abroad than her activity of collecting.

Ambrus Miskolczy

■ ***László Teleki, Envoy of the Romanian Boers of Fogaras/Făgăraş at the Diets in Kolozsvár/Cluj***

Keywords: *László Teleki, liberal reform movement, Diet, coexistence of nationalities, 19th century*

Paradoxically, one of the most conservative jurisdictions, the Romanian province of Fogaras/Făgăraş, elected one of the most radical figures of the Hungarian liberal reform movement, Count László Teleki, as its ambassador to the Diet. This also illustrates the dialectic of the situation: the liberals pursued a policy of modernising reform with a disaffected electorate, seeking to strengthen the constitutionalism of the order to transform it into a modern constitutional system of representation, while bargaining with an imperial leadership that itself was tactical in its adherence to imperial absolutism. At the beginning of the 1840s, the press in Kolozsvár/Cluj proclaimed a

liberal policy of social reform, and proposed bills that, if passed by the ruler, would set a precedent for the reformist opposition in Hungary to pursue further reform policies. But by 1846 Transylvania had become the scene of a conservative counter-attack. The liberals were isolated. This explains László Teleki's radicalism and tendency to pessimism. But Fogarasi's experience confirmed that it was still possible for nationalities to live together after the horrors of the civil war of 1848-49.

János Kristóf Murádin

■ ***„Everything for Transylvania!" At Home and in Emigration: the Life of Count Béla Teleki***

Keywords: *Count Béla Teleki, politician, 20th century, Transylvanian Party, emigration*

The study offers a short summary of the life and political activity of Count Béla Teleki, one of the most important Transylvanian politicians from the middle of the 20th century. Teleki's political career reached its peak at the time when Northern Transylvania was regained by Hungary after the Second Vienna Award. Starting from 1941 he was the president of the Transylvanian Party, the dominant Hungarian political party in Northern Transylvania. In October 1944 he was captured and deported by the Soviet Army. After a short time, Teleki was persecuted by the Secret Police of the new Hungarian Communist Regime too. In 1947 he left Hungary, and starting from 1951 he lived in the United States until his death on 7th February 1990. During the decades of his life in emigration, he carried on a great correspondence with the leading personalities of the Hungarian emigration in the West. In this way, Béla Teleki became one of the central personalities of the Hungarian emigration in the Western World. This study summarises Béla Teleki's life and his political activity from the perspective of his most important aim: to preserve the idea of Hungarian Transylvania.

Teréz Oborni

■ ***The Forgotten "Tacitus of Transylvania" – Chancellor János Bethlen (1613-1678) of Bethlen and Keresd***

Keywords: *János Bethlen, Chancellor, 17th century, Rerum Transylvanicarum libri quatuor... ab a.1629 usque ad a. 1663*

Descended from one of the most prestigious and wealthiest families in Transylvania, the Bethlen family of Bethlen and Keresd, János Bethlen was a leading figure and politician in Transylvania in the mid-17th century. Many of his contemporaries accused him of disloyalty, based on the fact that Bethlen had served each of the princes who succeeded to the Transylvanian throne in rapid succession in the years 1657-1661. Bethlen also became famous as a historian with his work *Rerum Transylvanicarum libri quatuor... ab a.1629 usque ad a. 1663*, written in 1662-1663, whose first publisher, József Benkő called the author "the Tacitus of Transylvania". Historical sources suggest that the main aim of Bethlen's political activity was to ensure the survival of his country, the Principality of Transylvania, and to survive the campaign launched against it by the Ottoman Empire between 1658 and 1661. Chancellor János Bethlen proved to be a prudent, rational and level-headed politician who always put

the public interest before his individual goals and served his country well.

Pál Pritz

■ ***Pál Teleki***

Keywords: *Count Pál Teleki, Prime Minister, Jewish question, suicide, 20th century*

Hungarian history in the 20th century produced three aristocrat and one plebeian statesmen. This ratio also reflects the fact that, for a long time, the aristocrats were the leading force in the nation. On the other hand, Teleki's and later Bethlen's rise to power was far from being a natural consequence of the Hungarian history of the time. It is the German question, not the loss of the war, that explains the decline of St. Stephen's Hungary.

The collapse was compounded by the fall of the revolutions. The Christian middle class claimed the leading role in the counter-revolutionary resurgence. The election of the governor brought a resounding victory for Miklós Horthy, representative of the Christian middle class, and a heavy defeat for his rival, the aristocratic Albert Apponyi.

It is within this framework that the study examines the life and work of Pál Teleki. It places his attitude towards the Jewish question in a holistic context.

Ignác Romsics

■ ***The Prime Ministership of István Bethlen 1921-1931***

Keywords: *Count István Bethlen, significant politician, Prime Minister, Hungary, 20th century*

Count István Bethlen was one of the most significant politicians of 20th Century Hungary. From the moment he was elected to Parliament in 1901 until the end of World War II "making politics" was an integral part of his life. Between 1901 and 1918 he was a regional politician with peculiarly Transylvanian traits; in 1918-1920 he was a major organizer of the counter-revolutionary forces and then a leader of the Hungarian peace delegation; from 1921 to 1931 he served as prime minister of Hungary; and subsequently, until 1945, he proved to be the leading representative of the anti-Nazi and pro-Western political orientation. In his essay, Ignác Romsics who produced the most comprehensive biography on István Bethlen, analyses his ten years premiership. The author states that Bethlen is rightly considered the architect of the so-called Horthy regime. He successfully tackled a whole host of problems of crucial importance to the consolidation and stabilization of the regime. He managed to pull the economy out of the deep crisis after 1920 in little over half a decade. He stabilized political life, which was very confused during the revolutionary and counter-revolutionary time in 1918-1920. The created political regime assumed authoritarian character typical of that of most other countries in the region. Secondary and higher education maintained high standards, while public education also improved. New universities were built in Szeged and Pécs, replacing those left behind in the areas lost in the Trianon peace treaty, Kolozsvár/Cluj and Pozsony/Bratislava. The most important aim of his foreign policy was revision of this treaty. By means of skillful diplomacy, he secured to return to Hungary the Pécs area occupied by Yugoslavia, while Sopron and its

surrounding district were returned by Austria as a result of the plebiscite of December 1921. His foreign policy success was a treaty of friendship with Italy in 1927 too, although it had little immediate impact. The conditions for further border revisions were created only by the end of the 1930s. Facing the social consequences of the Great Depression, Bethlen resigned in August 1931. He died in 1946, in Soviet captivity.

Mihály Sebestyén

■ ***Sámuel Teleki – in Hindsight***

Keywords: *Count Sámuel Teleki, Chancellor, Transylvania, Teleki Téka, bibliophilia*

Based on his personal relationship with Sámuel Teleki, as he worked for nearly 40 years in the Marosvásárhely/Târgu Mures library founded by SámuelTeleki (1739-1822), the author feels that he developed an intimate working relationship with this versatile and educated Transylvanian aristocrat of the Enlightenment period. He treats it as a fact that within half a century after the change of regime and empire in 1690, by the middle of the 18th century, the Transylvanian nobility had been incorporated into the Habsburg Empire, becoming dependent of the Court. It is in this atmosphere that the official, who has always been faithful to his Protestant roots and upbringing, grows up and works his way up the official ladder: to archbishop, governor's councillor, vice-chancellor and then chancellor of Transylvania, based in Vienna.

He amassed a vast multilingual library, the encyclopaedic nature of which was clear to his contemporaries. Not only did he acquire the legal and state documents, historical and geographical works necessary for the exercise of his profession, but he was also interested in mathematics and physics, the methods of bibliophilia, and the publications of the scientific academies. Unfortunately, his library did not grow for a good half century after his death, and its museal character became more and more apparent.

Ágnes Szalai

■ ***Teleki Mihály, "the Forefather of All Later Teleki of Szék"***

Keywords: *Count Mihály Teleki, 17th century, Transylvanian aristocrat, controversial perception*

The name of the Teleki family and their involvement in public life are undoubtedly well known in Hungarian history. One of the most prominent members of the family was Mihály Teleki, the Transylvanian politician of the late 17th century who established the family's wealth and prestige, but his activities and reputation were fraught with controversy. Starting his career at the court of György II Rákóczi, Teleki chose to commit himself to the side of Mihály I Apafi, serving several Transylvanian princes due to the turbulent political circumstances. The aim of the study is to give a brief overview of Teleki's career, who rose steadily through the political ranks and held many national offices, and of his related acquisitions of property and court. In the course of presenting his career, I will also discuss how his contemporaries and historiography evaluated Mihály Teleki's activities, and I will also explore Telek's motivations and thus nuance the ambivalent image of him in historiography.

Zsombor Tóth

■ ***The Memorable Christmas of 1716 at Bethlenszentmiklós: The Eyewitness Account of József Dienes Hermányi as a Textologist (A Case Study)***

Keywords: *Count Miklós Bethlen, Christmas of 1716, first editing of Miklós Bethlen's manuscripts, József Dienes Hermányi*

Despite an outstanding political carrier, Count Miklós Bethlen (1642–17116) concluded his life in prison in Vienna, and he never returned to Transylvania. During this unwanted stay from 1708 to 1716, he produced a consistent corpus of manuscripts containing his memoirs, prayers, and several pieces of his impressive correspondence. After the Count's death on October 27, 1716, all his manuscripts had been first sequestrated by the imperial administration, and then they were only partially given back to his son and heir, József Bethlen. This paper proposes a case study reconstructing a key moment in December 1716, when some of the original manuscripts had been released and delivered to József Bethlen. With a focus on József Dienes Hermányi (1699-1763), and his eyewitness account, this case study considers a possible scenario for the destiny of the manuscripts that came into the possession of the heir. The Christmas of 1716 appears to have been a crucial moment as it coincided, most probably, with the first editing of Miklós Bethlen's manuscripts. As the young Dienes Hermányi was seeking the favours of his patrons, the members of the Bethlen family, he would have been the ideal candidate for transcribing and copying the original manuscripts of Miklós Bethlen under the supervision of János Lukács Borosnyai (1694-1760), the tutor of Miklós's grandson, István Bethlen. It is safe to say that the Christmas of 1716 marked the entrance of the Bethlen manuscripts into the scribal culture and publicity of 18th-century Transylvania.

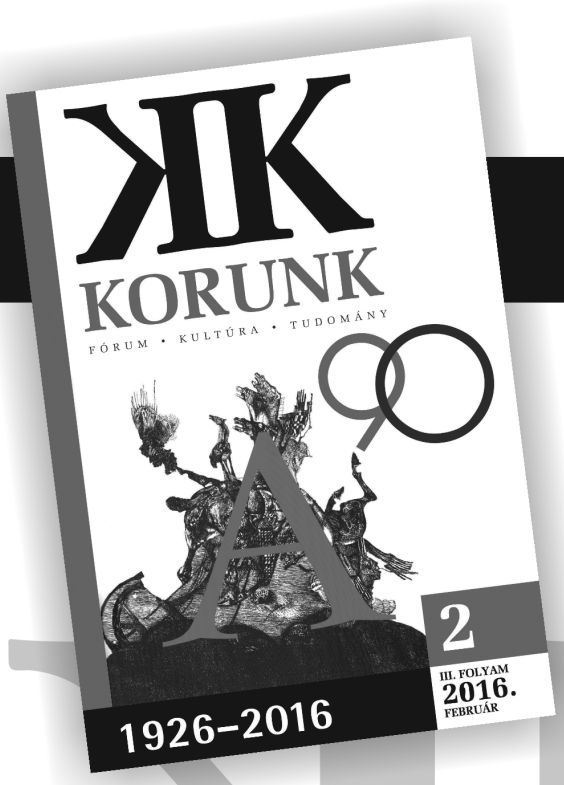

KORUNK

TÁRSADALOMTUDOMÁNY
KULTÚRA
IRODALOM

a *Kárpát*-medence egyik legrégibb alapítású magyar nyelvű folyóirata
értelmiségi fórum – kisebbségi szemle – nemzetiségi intézmény
az erdélyi és európai hagyományok ötvözete
híd az erdélyi és egyetemes magyar tudománypublikálás,
irodalom és művészet között

KORUNK – KORUNK AKADÉMIA
KOMP-PRESS – KORUNK STÚDIÓGALÉRIA

TÁMOGASSA A KORUNK FOLYÓIRATOT
ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉT

Anyagi támogatása lehetséges módozatairól a korunk@gmail.com email címen,
a (0040) 264-375-035 és (0040) 742-061-613 telefonszámokon konkrét felvilágosítást nyújtunk.
www.korunk.org
http://epa.oszk.hu/00400/00458

Segítségével a KORUNK
és intézményrendszere életben maradásához járul hozzá.
Köszönjük!

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

Ádám Biborka (1981) – antropológus, PhD, tanácsadó, Európai Parlament, Brüsszel
Balázs Géza (1959) – nyelvész, egyetemi tanár, ELTE; elnök, MNyKNT, Budapest
Bethlen Béla (1888–1979) – politikus, Észak-Erdély kormánybiztosa
Demény Péter (1972) – író, szerkesztő, Látó, Marosvásárhely
Jánosi Csongor (1980) – történész, PhD, Pokoly Társaság, Kolozsvár
Miskolczy Ambrus (1947) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, ELTE BTK, Budapest
Murádin János Kristóf (1980) – történész, dr. habil., egyetemi docens, tanszékvezető, Sapientia EMTE Kolozsvári Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék
Oborni Teréz (1960) – történész, dr. habil., tudományos főmunkatárs, ELKH BTK Történettudományi Intézet; egyetemi docens, ELTE, Budapest
Pritz Pál (1944) – történész, az MTA doktora, egyetemi magántanár, ELTE, Budapest
Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Sebestyén Mihály (1947) – művelődéstörténész, író, Marosvásárhely
Szalai Ágnes (1992) – doktorandus, ELTE; tudományos segédmunkatárs, ELKH BTK Történettudományi Intézet, Budapest
Tóth Zsombor (1974) – irodalomtörténész, dr. habil., tudományos főmunkatárs, Bölcsészeti Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet; csoportvezető, MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet–Európában / Long Reformation in Eastern Europe (1500-1800), Budapest
Varga Borbála (1986) – utazó, költő, festő, Peloponnészosz
Vörös István (1964) – költő, Budapest
Zoltán Béla (1977) – képzőművész, Bukarest

TÁMOGATÓK

RMDSZ COMMUNITAS ALAPÍTVÁNY

NKA

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

CONSILIUL JUDEȚEAN CLUJ

MINISTERUL CULTURII

Hungarian American Coalition

„Maradjunk annyiban: tudós arisztokrata volt. Nem csupán születése szerint, de a tudomány és kultúra tágas világában is. Kiemelkedett osztályából, másmilyenné vált. Kívánta, akarta. Nem a véletlenek összjátéka folytán lett a könyvek gyűjtője, értője, a könyvkiadás támogatója, serkentője. Bár kétségtelenül az is közrejátszott pályája alakulásában, hogy grófi családban született, ahol már volt hagyománya a tágabb-szűkebb családban a könyvszeretetnek. Bibliofíliának, gyűjtésnek, adományozásnak. A köznek ajánlják fel gyűjteményüket. Ez a »köz«, avagy publikum, Erdély tudós elméi – magyarok, szászok, örmények, iskolákat kijárt románok – természetesen jóval szűkebb, mint ahogy azt ma értelmezzük. Azoknak szól, akik számára az olvasás, írás, tanulmányozás napi szükséglet, megélhetési forrás, közjót szolgáló tevékenység."

(Sebestyén Mihály)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 21008

10 LEJ
800 FT

FAMILIILE BETHLEN ŞI TELEKI
THE BETHLENS AND THE TELEKIS